

ЭЛИ ЭЛИРЗАЈЕВ

ИГТИСАДИ ВЭ СОСИАЛ
ИДАРЭЕТМЭ :
БАЗАР ИГТИСАДИЈЛАТЫ,
МЕТОДОЛОЖИ ПРИНСИПЛЭР,
ГАНУНАУЈГУНЛУГЛАР

ЭЛИ ЭЛИРЗАЈЕВ

“ОДЛАР ЈУРДУ”
УНИВЕРСИТЕТИ

Əлирзајев Əли Гәнбәрəли оғлу

Игтисади və сoсиал
идарəетмə:
Базар игтисадијјаты,
методоложи принципләр,
ганунаујғунлуглар

Бакы-1997

Əлирзајев Əли Ганбәрəли оғлу

**Игтисади вә сoсиал
идарəетмә: Базар
игтисадијјаты, методоложи
принципләр,
ганунаујғунлуглар**

**«Дипломат» нəшријјаты
Бакы - 1997**

АДК-97
Ә.57
"Елм"-97
Ә.07

Рәйчиләр: *и.е.д., профессор С.Сәфәров*
и.е.д., профессор Н.Аллаһвердиев

Ә.57 Әлирзајев Әли Гәибәрәли оғлу, "Игтисади вә сәсиал идарәетмә: Базар игтисадијаты, методоложи принципләр, гәнунаујгунлуглар", Бақы 1997, «Дипломат» нәшријаты, "Елм" РНПМ, 208 сәһ.

Китабда игтисади вә сәсиал идарәетмәнин базар игтисадијаты шәраитиндә нәзәри методоложи вә практика проблемләринә бахылмышдыр. Китаб сәсиал јенлу идарәетмә консепсијасынын мәғсәд, вәзифә вә реаллашма механизмләринин мөвчуд вәзијәтини вә перспектив инкишафынын тәмилләшдирмә истигамәтини әһәтә едир. Мүәллифин сон илләрдә апардығы тәдгигатларын нәтичәси вә охудуғу муһазирәләрин әсас мүддәалары әсәрдә чәмләшмишдир. Китаб идарәетмәнин бүтүн аспектләрини вә дунја тәчрүбәсинә әсасланан методоложијанын Азәрбајҗан һәгигәтиндә формалашмыш мейлләрини, динамикасыны вә гәнунаујгунлугларыны әһәтә едир. Китаб елми ишчиләр, тәләбәләр, аспирантлар вә игтисади идарәетмә органларынын ишчиләри үчүн әһәмијәтлидир. Китабын јазылышында мүәллиф әсасән өзүнүн тәчрүбәдә јохланылмыш методикасыны вә пропнәзлашдырма тәчрүбәсини вермишдир.

АДК-97
Ә.57

© «Дипломат» нәшријаты, 1997

Ә 0302010000
655(07) - 97

Грифли нәшр © «Елм» редаксија-нәшријат вә
полиграфија мәркәзи, 1997

ISBN 5 - 8066 - 0808 - 5

МҮНДЭРИЧАТ

Кириш.....	5
I. Игтисади вэ социал идарэетмэнийн	
мэгсэди вэ функцижалары.....	8
1.1. Идарэетмэ системлэри.....	8
1.2. Мүасир игтисади вэ социал идарэетмэнийн методоложи принсиплэри вэ методлары.....	13
1.3. Гэрар гəбулунун узлашмасы проблемлэри.....	19
II. Социал игтисади идарэетмэ.....	25
2.1. Тəлəбат системи социал идарэетмэ мє'яарьдыр.....	25
2.2. Тəлəбатын тəснифаты, формалары вэ истєхлакын формалашмасынын əсac мəнбэлэри.....	28
2.3. Кəлирлэр. Алычылыг габилијјэти.....	33
2.4. Тəлəбат вэ истєхлакын прогнозунун нєзэри, методоложи истигамэтлэри (əсacлары) вэ реаллашма механизмлэри.....	38
2.5. Тəлəбат вэ истєхлакын идарə олунмасынын игтисади вэ социал механизмлэри вэ методлары.....	47
III. Базар игтисадијјаты шəраитиндэ планлашдырма.....	55
3.1. Мүасир шəраитдэ игтисади вэ социал инкишафын тəдгигинин макроигтисади кєстєричилэри.....	55
3.2. Базар игтисадијјаты шəраитиндэ планлашма.....	63
3.3. Игтисади ислаһатларын елми əсacлары.....	77
3.4. Стратєжи планлашма вэ игтисадијјатын либераллашдырылмасынын вəһдэти.....	82
IV. Социал саһэлэрин идарэедиламэи хүсусијјэтлэри.....	85
4.1. Социал инкишафын маһијјэти. Онун игтисадијјатын инкишафында ролу вэ гаршылыглы əлагэси.....	85
4.2. Социал тэнзимлэнмэнийн малијјэ əсacлары.....	94
4.3. Хидмэт саһэлэринин социал хидмэтинин тэнзимлэнмэси механизмлэри.....	97
4.4. Əһали истєхлакынын тэнзимлэнмэси.....	100
4.5. Сəһијјэнийн планлашмасы вэ тэнзимлэнмэси.....	105
4.6. Тəһсил системинин социал -игтисади функцијјасы вэ онун идарə олунмасы механизмлэри.....	108
4.7. Мəнзил коммунал саһэлэринин инкишафынын тэнзимлэнмэси.....	111
4.8. Тичарэт саһэлэринин вэ нэглијјатын тэнзимлэнмэсинин социал механизмлэри.....	114

V. Игтисади ислаҳатлар вә сoсиал идарәтмәнин	
структур дәјишмәләри	118
5.1. Игтисади ислаҳатларын консепсијасы вә	
реаллашма механизми	118
5.2. Өзәлләшдирмә ислаҳатларынын әсас истигамәтләри.	126
5.3. Кечид дөврүндә игтисадијатын дөвләт	
тәнзимләnmәси механизмләри	135
5.4. Hәјәт сәвијәсинин тәнзим олуnmасы.	139
5.5. Инфлјасија, гытлыг вә баһаланма	
шәраитиндә ислаҳат	144
VI. Планлашмада маркетинг методлары	150
6.1. Маркетинг комплексинин маһијәти вә	
тәшкилаты проблемләри	150
6.2. Ислаҳатлар шәраитиндә маркетингин идарә	
едилмәсинин әрази сoсиал чәһәтләри.	158
6.3. Тәләбат вә истехлак маркетинг идарә	
едилмәсиндә игтисади механизмдир	165
VII. Истехлакын идарә олуnmасы	171
7.1. Истехлак даврашынын тәдгиги	
методикасы вә тәһлили	171
7.2. Гијмәт вә истехлак	173
7.3. Мадди не'мәтләр истехлакынын структур,	
баланс, игтисади әрази вә тәһлили методикасы.	176
7.4. Азәрбајчан Республикасы әһалисинин тәләбат	
вә истехлакынын формалашмасы истигамәтләри,	
ганунаујгунлуғлары вә перспективләри	179
VIII. Игтисади вә сoсиал идарәтмә механизмләри.	183
8.1. Верки механизминин игтисади вә сoсиал	
идарәтмәдә ролу, принципләри вә мәнбәләри	183
8.2. Верки динамикасы вә структурунун	
тәһлили методикасы вә ганунаујгунлуғлары	190
8.3. Верки нормалары вә онларын	
ишләнмәси методикасы	193
8.4. Веркинин игтисади-ријазии модели	196
Иәтичә	203
Әдәбијат.	206

КИРИШ

Базар игтисадијјаты јолу узун мүддэт планлы идарәетмә принципляринә ујғунлашмыш Азәрбајҹан игтисадијјаты үчүн јени методолокија вә механнзмләрин тәртиби вә тәтбигии тәләб едир.

Идарәетмә объектләр, принципләр, механизмләр вә идарәетмә структурлары јени кәјфијјет вә мәгсәд бахымындан ишләниб һазырланыр.

Идарәетмәнин мәгсәди вә вәзифәләр, функцијалары, ајры-ајры сәһәләр вә просесләр үчүн тәшкили методлары систем һалында әләгәләндирилдикдә идарәетмәнин ефектли фәалијјәти баш верир. Идарәетмә характери, мигјасы, әһатә даирәси ~~и~~ реаллашма механизмләр тәкмилләшдирилир. Оун чевик, әмәли вә ефектли тәшкили, мәгсәд вә мүмкүн вәзијјәтин гижмәтләндирилмәси методлары илә мүјјән олунур.

Игтисади вә социал идарәетмә бир-бири илә гаршылыгыла әләгәдә олан комплекс идарәетмә системидир. Онуи әсас мәгсәди Азәрбајҹанын игтисади вә социал тәһлүкәсизлијини вә ефектли фәалијјәтини тә’мин етмәкдир.

Идарәетмә системләринин мејар вә кәстәричиләри динамик просес олуб базар мүнәсибәтләр шәраитиндә мәнәфеләр, оңларын таразлашмасы ефекти вә әкс рабитә, актив принципләр әсасында гурулур. Бу принципләр үмуми нәзәри мүддаларла јанашы, спесифик хүсусијјәтләр кәсб едир. Бу бахымдан игтисади вә социал объектләрин идарәетмә хүсусијјәтләри, социал нәтичәләри вә перспектив фәјдалылыгы әсасландырылыр.

Игтисади вә социал идарәетмәјә ваһид бир просес кими бахылмасы вә оун консепсијасы, объектләр вә механизмләр илә сых әләгәдә тәдгиги мүәллифин узун илләрдә апардығы тәтгигат нәтичәләри вә үмумиләшдирмә тәчрүбәси вә прогноз фикирләринин мәчмуу кими гәбул олунур. Бу китаб фундаментал тәдгигат әсәри олмагла узун мүддәт игтисади вә социал инкишафда формалашан мејилләрин, фикирләрин вә социал игтисади нәтичәләрин гижмәтләндирилмәси нәтичәси кими гәбул олунур. Бу проблемләрин һәлли бахымындан монографијада бир сыра истигамәтләрдә идарәетмә мәсәләләринә бахылмышдыр.

- Идарәетмәнин мәгсәди, вәзифәләри вә принципләри оун социал нәтичәләри вә социал-игтисади идарәетмәнин объекти, тәдгиги методолокијасы, тәнзимләнмәсинин критеријасы вә кәстәричиләр системи әсасландырылмышдыр.

- Социал - игтисади идарәетмә объектләринин, узун мүддәт Азәрбајҹан Республикасында дәјишмә мејилләри, динамикасы га-

I. ИГТИСАДИ ВЭ СОСИАЛ ИДАРЭЕТМЭНИИ МЭГСЭДИ ВЭ ФУНКСИЈАЛАРЫ.

1.1 Идарәетмә системләри.

Идарәетмәниин әсас вәзифәси объектин саһә, әразн, социал сфераны мөгсәдәујгун фәалијјәт кәстәрмәјә мөчбур етмәкдир. Она кәрә дә идарәетмәниин әсасыны бу саһәләрин хүсусијјәтн вә бу саһәләри тәнзим етмәк үчүн лазым олан механизмләр тәшкил едир. Игтисадијјат вә социал инкишаф мүрәккәб ғаршылыглы әләгәдә вәһид мөгсәдә јөнәлмиш системдир. Бу системин формасы мөгсәд вә вәзифәси ујгун тәшкилати гурулуш јарадыр. Игтисадијјатын ичәрә едилмәси ме'јары һәјат сәвијјәсинин јүксәлдилмәси вә шәхсијјәтин инкишафынын тә'мин олунмасы мөгсәд кими формалашдырылыр. Ме'јар объектин фәалијјәтиниин ән сәмәрәли вә әлверилишли вариантыны тапмаға истигамәтләндирән мөгсәд кими гәбул олунмалыдыр. Бу сәмәрәли вариантын һәлли истеһсал фәалијјәтиниин идарәетмә функцијасыныи дәјишилмәсинә вә онун ујгун механизминин һазырланмасына сәбәб олур. Системин фәалијјәти «Екзагенно» системии дахили параметрләри харичи тәсирләрлә мүәјјәи олунур.

Систем - үзвү сурәтдә бир-биринә бағлы олан ғаршылыглы вәһид мөгсәдә јөнәлдилмиш фәалијјәтин мөчмуудур. Идарәетмәни схематик оларағ ашағыдакы кими ифадә етмәк олар.

Схем 1.

Игтисади системлэрин идарәетмә функцијасындан асылы олараг өзүнәмәхсус тәснифаты мөвчуддур. Сон илләрдә системин мүрәккәблији онларын мүтәһәрриклији вә чевиклији алындыгы үчүн чевик системләр даһа чох никишаф едир. Беләки идарәетмә объектләриндә автоматик компүтер идарә системлэри даһа чох тәтбиг олунур вә јени методлардан истифадә олунур. Идарәетмәнин әсасыны јухарыда адыны чәкдијимиз объектлэрин хүсусијјәтлэри вә бу объектлэрин тәркибиндә олан үнсүрлэрин бирләшмә характери чох мүһүм әһәмијјәт кәсб едир.

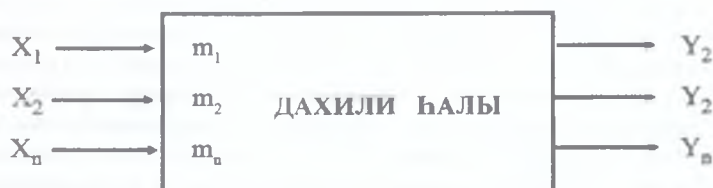
Идарәетмәнин әсасыны мә'лумат информасија тәшкил едир. Информасијанын реаллыгы онун ишләнмәси, идарәетмәнин вә онун системинин тәркиб һиссәсидир. Игтисади мә'луматлар игтисади объектин фәалијјәтини тәһлил етмәј имкан јарадыр. һәр бир игтисади объектин кәстәричиләр системи илә мүәјјән олунмасына көрә һәмин системин сечилмәси вә әсасландырылмасы ујғун информасија системини тәшкил едир. Планлашма вә прогнозлашма мүддәтиндән асылы олараг мә'луматларын ишләнилмәсини өзүнәмәхсус тәләбини јарадыр. Идарәетмәдә әкс рабитә, әлагә, нәзәрәт вә тәнзимләмә функцијасы әсас јер тутур. Әкс әлагә фактики чари игтисади дәјишмәләрлә мәгсәд арасындакы фәрги арадан галдырмаг үчүн истифадә олунур.

$$\Delta = f'(x_1, x_2, \dots, x_n) - f''(x_1, x_2, \dots, x_n)$$

Идарәетмә системлэри ону тәшкил едән элементлэрини фәалијјәти хүсусијјәтлэрини әкс етдирир вә систем әмәлә кәтирдикдә өзүнәмәхсус јени кәјфијјәт кәсб едән фәалијјәтә чеврилир. Игтисади әдәбијјатда буна системин «емержентлији» дејилир. Бу хүсусијјәтләр систем әмәлә кәтирмәдә мүһүм принсидир. Јени системлэрин јарадылмасы үчүн вачиб шәртдир.

Идарәетмәнин дөвријјәси идарәетмә объектини тәһлилин, прогнозлашмасы, идарәетмә механизмлэрин вә истифадә олунан тә'сир параметрлэри дахилдир. Идарәетмә объектинин мүәспр вәзијјәтини тәһлил етмәк үчүн нә гәдәр чох информасија әлдә олунубса, буна ујғун һазырланан идарәетмә системи бир о гәдәр техники вә мә'лумат имканларындан истифадә едир. Идарәетмәнин дөвријјәсинә даһа чох идарәетмәнин функцијасы дахилдир. Үмуми шәкилдә идарәетмә функцијасы габагчадан арзу олунаи һәддә наил олмаг үчүн шүурлу фәалијјәт функцијасыдыр. Әввәлки дәрсликләрдә гејд етдијимиз кими функцијаларын мүхтәлифлијиндән асылы олараг, бу функција идарәетмә дөвријјәсинә дахилдир.

Садәчә олараг буну мүүссисә тимсалында шәрһ едәк. Мүүссисәсинин үмуми функцијасы ону истәһсал мәһсулунун һәчмини артырмаг, мәһсулун иөвүнү дәвләт вә базар стандартларына ујгунлуг вә бу вәзифәләри јеринә јетирмәк үчүн исә мәһсул ваһидинә чәкилән мәсрәфләрни минимума ендирилмәси гәбул олуноур. Белә функцијаны һәјата кечирән идарәетмә системидир. Мәһсул ваһидинин маја дәјәрини, онун ашагы салынмасы јолларыны әмәк мәһсулдарлығына тә'сир едән амилләри әһатә етмәлидир. Бу вәзифә бири-бириндәи асылы гаршылыгылы әләгәдә бағлы систем һа-

лында фәалијјәт кәстәрдијинә кәрә идарәетмә дәврийјәси әкс әләгәдә олан дәврийјә системидир.

Идарәетмә объектинин кәләчәк параметрләрини билмәк үчүн прогностлашдырма үсулундан истифадә олуноур. Прогностлашдырма үсуллары актив вә пассив прогностлара бөлүнүр. Актив прогностлар идарәетмә объектинин мүасир һалыны дәјишиб мәгсәдәујгун шәкилә салмаг демәкдир. Прогностлашдырма методлары систем прогностларына, аналитик прогностлара, норматив, ојунлар методуна, делфи методуна бөлүнүрләр.

Пассив прогностлар игтисади объектләрин формалашмыш вәзижәтини тәкрат олараг системин һалыны дәјишмәдән истифадә олуноун прогностлардыр. Пассив прогностларда игтисади объектләрә, ујгун олараг динамик инкишаф хәтти прогностлашдырылыр. Идарәетмә системиндә ојунлар методу экспертләрин тәчрүбәсинә әсасланараг алтернатив тәсәррүфат фәалијјәтини вә бундан әлдә олуноун хејирләрин әсасында һәјата кечирилир. Ојунлар методу тәсәррүфат мүстәгиллији шәраитиндә, менечер тәсәррүфатында, тичарәт әләгәләриндә истифадә олуноур. Бу метода мәгсәд кими һәр бир ојунчунун фәалијјәти (назир, президент, менечер) үмуми мәгсәд функцијаларына ујгун олараг реаллашыр. Мәгсәд функцијаларына даһа јахын прогност гәбул едән ојунчу даһа чох хејир әлдә едир. Прогностлары реал ганунаујгунлугдан фәргләнән һәдди, прогност сәһвләри илә әһатә едир. Бу сәһвләрин ашагы салынмасы

јоллары идарәетмә функцијаларына дахилдир. Садәчә олараг тә'сир күчүнү белә ифадә етмәк олар.

$$f(t) = f(t) + \Delta t$$

Бурада Δt идарәетмә функцијасына дахил олан сәһвләрин дүзәлмәси-параметрләридир. Прогноз планлардан фәрглидир. Прогнозлар вариантлардыр, арзу олунаң һалда, планлар исә реаллашмасы әрури олан просесдир. Планлар прогнозларын көмәји илә ишләнир вә идарәетмә механизминә дахил олур. Прогнозлар вә планлар стохастик вә тә'јин олунмуш формада олур. Стохастик идарәетмәдә еһтимал нәзәријјәсиндәи истифадә олунур. Идарәетмә механизминин дәјишмә интервалы дедикдә игтисади объектин експериментал тах вә min һалы баша дүшүлүр. Статистик һалда $x \leq x \leq x$ интервалда тә'јин олунур. $y=kx$ бу детерминләшдирилмиш асылылыг формасыдыр.

Идарәетмәнин тәшкилат гурулушу дедикдә мәгсәдәујгун фәалијјәтә наил олмаг үчүн тәсәррүфат әлагәләринин истеһсал просесләрини табелик вә чавабдәһлик функцијаларынын һәјата кечирилмәсини тәшкил етмәк нәзәрдә тутулур. Тәшкилат гурулушуна объектив вә субјектив факторлар дахилдир. Игтисадијјатын тәшкили тәсәррүфатчылыг фәалијјәтини, истеһсал олунмуш мөһсулун бөлкүсүнү вә истеһсалын кәсилмәз, ритмик олараг тәкraryны нәзәрдә тутур. Тәшкилати гурулушу табелик принципләри әсасында формалашыр. Әрази идарәетмә гурулушунда игтисадијјатын жүк-сәк сәвијјәли идарә органлары өзүндән ашагы сәвијјәдәки идарә органларына ујгун механизмләр васитәсилә тә'сир едир. Јухары органларда гәбул олунаи гәрарлар ашагы органларда јеринә јеттирилир. Идарәетмәнин тәшкили гурулушунун игтисади әдәбијјатда ики модели мөвчуддур.

1. Тәсвири модел. 2. Нормалашмыш модел.

Тәсвири модел мүасир вәзијјәтини тәһлили вә онун тәсвири илә әлагәләндирилир. Бир сөзлә тәшкилат гурулушунун мадди структуру онун фәалијјәт, идарә механизмләри конкрет кәстәричиләрлә сәчијјәләнир. Тәсвири моделдә мөвчуд гурулушун дәјишмә истигамәтләри онун фәалијјәт кәстәричиләринин динамикасы вә перспективдә тутачагы мөвгеји гијмәтләндирилир.

Нормалашмыш моделләрдән тәшкилат гурулушунун јенидән гурулмасы үчүн истифадә олунур. Нормалашмыш моделләрә арзу олунаң мәгсәдләр вә онларыи техники, игтисади, социал кәстәричиләри дахилдир. Нормалашмыш моделләрлә тәсвири моделләр

арасында экс алагэ вэ идарэетмэ механизми истифадэ олунур. Бу ики модел бир-бири илэ алагэдэ олуб тэшкилат гурулушунун лажилэндирилмэсини тэшкил едир. Идарэетмэнин тэшкилиндэ истифадэ олунан методлар, механизмлэр, техники системлэр, идарэетмэнин технолокијасыны эһатэ едир.

Тэшкилат принциплэри тарихи мэгсэдэујгунлуг вэ варислик эсасында олмалыдыр. Јэ'ни социал-игтисади системин мүасир вэзијјети тәһлил едилдикдэ вэ јени механизм јарадылдыгда, бу механизмнн тә'сири узун иллэр боју формалашмыш социал игтисади стратегијанын игтисади потенциалында истифадэ јолларыны, һәмчиинн идарэетмэ тәчрүбэсини нәзэр алмалыдыр. Бунула јанашы тэшкилат гурулушу тәдричән јени кејфијјетлэрэ малик олмалыдыр. Бу јени кејфијјетлэ көһнэ вэзијјет арасында узлашма ашағыдакы ардычыллыгга һәјата кечирилир.

1. Тәсәррүфат системинин чатышмајан чәһәтләринин, тәһлили вэ ону ашкар едән кәстәричилэр васитәсилә тәсвири моделинин формалашмасы.

2. Системини ганеєдичи чәһәтләринин сечилмәси вэ бу чәһәтләри нсбат едән мүсбәт мә'луматын јығылыб тәһлил едилмәси.

3. Гаршыда дуран проблемни формалашмасы вэ бу проблемләри догуран алт системләрин тәсвири.

4. Экс алагэ јолу илэ системин нормал вэзијјетинин узаглашма һалына гијмәт вериб вэ бу чатышмамазлыгы арадан галдыран механизмлэр һазырланмалыдыр.

5. Системин мүхтәлиф һаллары вэ алт системләри арасында ваһид мэгсэдә наил олмаг үчүн алагәләри тәшкил етмәк.

6. Сәбәб вэ нәтичә алагәсини гијмәтләндириб, јухарыда адлары чәкилән бүтүн әмәлијјатлары алагәләндириб идарә функцијаларыны јаратмаг.

Идарэетмә структурунун тәшкилиндә әмәк, әмәк һаггы, әмәк бөлкүсү вэ бунлара ујгун олараг сәнәдләшдирмә механизмләри мүһүм јер тутур. Бу механизмләри үч истигамәтдә тәшкил олунур.

1. Әмәк вәрдишләринин вэ алагәләринин формалашмасы вэ гәрарлашмасы.

2. Фәалијјет даирәсиндә алагәләрин (ичтәратмә, гәрарвермә, структура вэ ичра мүәссисәләри) тәшкили.

3. Тәшкилат гурулушунун формалашмасы.

Идарэетмә системиндә идарәєдичи орган вэ идарәєдичи шәхс мүхтәлиф сәнәдләшмә ишләрилә мәшгул олмалыдыр, бу сәнәдләр форма, мәзмун вэ ичтәратмә функцијаларына көрә группалымалыдыр. Формалар дедикдә мә'рузәләр, тәклифләр, һесабатлар дахилдир. Тәшкилат бахымдан исә коифранслар, сессиялар, елми фор-

малар дахилдир. Мэзунуна кэлдикдэ исэ табелик, уулашма, рэзылашма дахилдир.

Тэшклат гурулушунун лэјинхэлэндирилмэси ашагыдакы ардычылыгга хэјата кечирилик.

1. Эмэјин характерини мүүјэн етмэк, эгли, физики эмэји ајырмаг вэ ону тэшкил етмэк.

2. Вэзифэ бөлкүсү тэшкил етмэк вэ она чавабдеһлик сэлэһијэти вермэк.

3. а) идаретмэнин бүтүн сэвијјэлэриндэ идаретдэн шэхс тэрэфиндэн ујгун мэ'луматлары тэшкил етмэк, бу мэ'луматларла идарэ олунаи объектин вэ субъектин танышлыгыны јаратмаг, бу мэ'луматларла ишлэмэјэ бурахылыш тэшкил етмэк, ичазэ вермэк.

б) сэмэрэлилик тэшкил етмэк.

в) стимуллар јаратмаг.

1.2. Мүасир игтисади вэ социал идаретмэнин методологи принциплэри вэ методлары.

Идаретмэ тэчрүбэсиндэ ики формада нэзэри методологи мүддэаларын ишлэнмэси хэјата кечирилмэлидир:

1. Ресурсларын гүјмэтлэндирилмэси вэ истифадэ бахымындан јанашма.

2. Мэгсэдэујгун фэалијјет бахымдан јанашма.

Билирик ки, хэтти функционал идаретмэ системиндэ планлашма, гүјмэт эмэлэкэтирмэ, тэһизат, хидмэт саһэлэри өз тэсэрүфат, истеһсал характеринэ көрө фэрглэндиклэри үчүн онларын идарэ олунамасында мөһэлли, эмэли методлардан истифадэ олуур. Белэ идаретмэ объектлэрин сон нэтичэнин јеринэ јетирилмэси мэс'улијјетинин вэ бүтөвлүкдэ системин еффеќтлијинин тэ'мин олунамасында ролуну эќс етдирмир. һэр бир идаретмэ объекти өз дахили имќанлары һесабына сон нэтичэјэ наил олмаг үчүн фэалијјет програмы һазырлајыр.

Белэликлэ идаретмэ системи интеграл мэгсэдлэрин эсасында фэалијјет көстэрир. Ресурсларын имќаиларынын нэзэри олараг өз истеһсал програмында дэјишиќликлэр едир. Белэ идаретмэ үсулу ресурслар эсасында идаретмэ олуб сон нэтичэ илэ онун илкин шэртлэри арасында истеһсал имќанларындан асылы олараг идаретмэ програмы һазырлајыр. Ресурлар: эмэк, тэбии материаллар, хаммал ресурсларына бөлүнүб. Бу ресурсларын һэчки вэ структуру мөһдуд олдуғу үчүн онлары эвэз едэ билэи јени ре-

сурслара сһтијач дујулур. Бу бахымдан сон мэгсәд, план, гһмәт вә үмүми мәһсулун истәһсал програмы дәјишилир. Мәгсәдли идарә-етмә, методунда сон мэгсәд формалашдырылыр вә бу сон мэгсәдә ујгун олараг ресурсларын оптимал структуруну әсасландырмаг һәјата кечирилир. Мәгсәдли идарәетмә, мәгсәдләрин прогнозу, онун елми әсаслар үзәриндә гурулмасы вә бу мәгсәдләрә наил олан тәсәррүфатчылыг методларыны сечмәк үчүн истифадә олу-нур. Мәсәләи, әһалинин һәјат сәвијјәсинин јүксәлдилмәси мәгсәди-лә ән мүтәрәгги, сәмәрәли истәһсал програмалары истәһсал олу-муш мәһсулун бөлкүсү вариантлары вә тәләбатын өдәнилмәсиндә ресурсларын идарә олуимасы мәгсәдли идарәетмәнин әсас вәзифә-сидир. Мәгсәдли идарәетмә игтисади инкншафын бүтүн тәрәфләр-ринин, онун чохмәһәтли вә мүрәккәб функцијаларыны шүүрлу су-рәтдә вәһид мэгсәдә јөнәлтмәк бахымындан истифадә олунар. Она јөрә дә мәгсәдли идарәетмә бир тәрәфдән арзу едилән систем-ләр јаратмаг, дикәр тәрәфдән исә бу системләри јаратмаг үчүн ла-зым олан тәтбиги, методики вә структур сijasәтини һәјата кечир-мәјә имкан верир. Мәгсәдли идарәетмә игтисади, таразлы вә вари-антлы инкншафында алтернатив гәрарлары јаратмага имкан вс-рир вә идарәетмә фазасыны кенишләндирир. Тәшкили, методики бахымындан мәгсәдләрин формалашдырылмасынын идарәетмә объектләринин хүсусијјәтләриндән асылы олараг мәгсәдләрин әсасландырылмасында конкрет формада чыхыш едир. Мәгсәдләр али мәгсәдләрә, узунмүддәтли, чарн, оператив мәгсәдләрә бөлү-нур.

Мәгсәдли идарәетмәдә игтисади просесләр тәһлил олунур, мөвчуд ганунаујгунлулар ашкар олунур вә нәһәјәт мәгсәдләр иш-ләнир. Мәгсәдләрә ујгун олараг истәһсал, бөлкү вә истәһлак про-грамлары һазырланыр. Мәгсәдләрин реаллашмасы үчүн програм-лар лазым олан игтисади вә сосиал тәдбирләрин һәјата кечирил-мәси илә баш верир. Һәр бир гәрарын гәбулунда ресурс имканла-ры тәһлил олунур, ондан истифадә програмы һазырланыр. Мәг-сәд програмлары илә ресурс програмлары арасында истәһсалын тәшкили вә идарә олуимасы механнзмләри истифадә олунур. Ән мүрәккәб мәсәләләрдән бири, ејни ресурсларын мүхтәлиф мәгсәд-ләрә истифадәсини әлверишли варнаитынын һазырланмасыдыр. Бурада сәмәрәли технолокија вә истәһсалын тәшкили мүһүм рол ојнајыр. Ресурсларын истифадәсинин сәмәрәли тәшкилини, онла-рын һәр биринин мэгсәдә чатмасында ролуну нәзәр алмаг лазым-дыр. Бир сөзлә хүсуси сәмәрәлилик кәстәричиләри һесапланмалы-дыр. Наһәнк әрази, саһә комплексләринин мәгсәдли програмы, бу комплексин сәмәрәлилијини артырмаг вә онун әлверишли вариан-

тыны хазырламага көмөк едир. Комплекслэрин мөгсөдлү програмы һәр бир ресурсун истифадэсини мөгсөдлэрэ ујгунлашдырыр. Мөгсөдлү идарәетмәдә мүнүм мәсәлэләрдән бири мөһсулун әмәк тутумуну ашагы салынамасыдыр. Әмәк тутуму дедикдә, әмәк мөһсулундарлығы илә тәрс мүнәсиб олан ваһид мөһсула сәрф олан чанлы вә чансыз әмәк мәсрәфлэри нәзәрдә тутулур. Бу мөгсөдлэ ән әлвәришли вариантларыи ахтарылыб тапылмасы мөгсөдјөнлү фәалијјәт даирәсинә дахилдир. Әсас тәдбирләрдән бири техноложии вә өдәнилән әмәк тутуму ашагы салынамалыдыр. Техноложии әмәк тутуму дедикдә ваһид сои мөһсула дүшән вә сәрф олунан техникки ләвазиматлар, онларыи истифадәси нәзәрдә тутулур.

Өдәнилән әмәк тутуму чанлы әмәјин мәсрәфлэрини нәзәрдә тутур. Истеһсал олунмуш сои мөһсул ваһидинә дүшән чанлы әмәк мәсрәфлэри илә һесабланыр. Норма, саатла ифадә едилир. Әмәјин тәшкилинин әсас јолларындан бири дә иш јерлэринин аттестасиясыдыр. Даһа доғрусу фәһләннин, мүнәхәссисин ичра етдији фуиксија, онун иш шәраитинә, елми истеһсал сәвијјәсинә ујгун кәлмәсидир.

Идарәетмә әмәјини тәшкилинин мүнүм мәсәлэләриндән бири мөһсулдар вә гејри-мөһсулдар әмәјин сәрһәдлэрини мүнәји етмәк, онларыи бир-биринә тә'сир вә әлағә формаларыи тәкмилләшмәсиндән ибарәтдир. Мөһсулдар әмәк—әмәк мөһсулдарлығынын артмасында билаваситә иштирак едән әмәкдир. Натурал әшја формасы сои мөһсулда ифадә олунур. Гејри мөһсулдар әмәк исә әмәк шәраитинин вә мөһсулдарлығыи артмасына долајысы јолла тә'сир едир. Идарәетмә әмәјини тәшкилиндә әмәјин мотивизасиясы индики шәраитдә идарәетмәнин әсасы олмалыдыр. Бунуи үчүн исә игтисади стимуллар, әмәјин характери, мәзмуну истеһсалчыда өзүнәмәхсус актив һиссәләр јаратмагдыр. Идарәетмәнин базар игтисадијаты шәраитиндә әсас принципи демократик принципдир. Јә'ни онун мүмкүн олан вариантларындаи оптимал вариантынын сечилмәсидир.

Оптималлыг игтисади вә кибернетик категорија олуб мүмкүн һалларда, игтисадијатыи исә мүмкүн инкишаф истигамәтлэриндә ән әлвәришли һалын сечилмәсидир. Оптималлыг идарәетмәдә метод кими истифадә олунур. Бу методун һәјата кечирилмәси исә лазым олан игтисади шәрати вә идарәетмә механизминин бүтөвлүкдә оптимал идарәетмә системини тәшкил едир. Оптимал идарәетмә үчүн ән башлыча шәрт оптималлыг ме'јары олмалыдыр. Оптималлыг ме'јары идарәетмә объектинин дахили хүсусијәтлэрини, онларыи вәзифә вә мөгсәдлэрини нәзәрә алараг конкрет формада ифадә олунур. Оптимал идарәетмә системиндә али

мэгсэд оптимальг ме'ярында тэчэссүм олунур. Бүтүн игтисади-
жатын идарэ олунмасында оптимальг ме'яры кими эһалинин һа-
жат сәвијјәси, игтисади потенциалын дурмадан артмасы, шәхсијјә-
тин инкишафы үчүн мадди вә мә'нәви ресурсларын максимум һәд-
дә чатмасы гәбул едилир. Мүэссисәләр вә истеһсалда оптимальг
ме'яры мүэссисәдахили имканларын максимум истифадәси јолу
илә мәнфәтин жүксәддилмәси вә мүэссисә ишчиләринин тәләбаты-
нын там вә долгун өдәнилмәсидир. Оптимальг програмдан
фәрғли хүсусијјәтләрә маликдир. Оптимальг кәсилмәз хәтти,
функцијаны идарәетмә методларына дахилдир. Оптимальгын
тә'мин олунмасы үчүн идарәетмә системинин әсас шәртләрини һа-
зырламаг ләзимдыр.

1. Ме'ярлар елми әсаслар үзәриндә гурулмалыдыр. Бу ме'-
ярлары ән әлвәришлиси сечилмәлидир. Онун игтисади вә социал
нәтичәләри әјани формада кәстәрилмәлидир.

2. Оптимальг ме'ярыны тә'мин едән мүхтәлиф вариантлар
ишләниб һазырланыр. Бу вариантларда игтисади вә социал нәти-
чәлр ифадә олунур.

3. Вариантларын тәшкили вә реаллашмасында истифадә
олунан ресурсларын вә тәләбат системинин мәндуијјәтләри гејд
олунмалыдыр.

4. Оптимальгы әлдә етмәк үчүн чоһсаһәли объектләрин вә
ме'ярларын фәалијјәт механизмини ујғулашдыран узлашма тех-
нологиясы олмалыдыр.

Вариантларын әсасландырылмасы вә онларын социал игти-
сади сәмәрәлији оптимальг ме'ярынын өдәнилмәсиндә ән әл-
вәришлисини сечмәк јолу илә һәјатә кечирилир. Вариантлар ре-
сурсларын бир-бирини әвәз етмә имканларыны, ЕТТ-нин јени-јә-
ни саһәләрини идарәедичи субъектин пешә бачарыгыны вә бир сы-
ра тәшкилат методларыны әһатә едир. Вариантларын әсасланды-
рылмасы вә ән јахшысынын сечилмәси мугајисәли, ардычыл ме-
тодлардан истифадә етмәклә, идарәетмә ме'яры илә ресурсларын
мәндууд сәвијјәдә апарылмасыдыр. Идарәетмәдә вариантлар игти-
сади вә тәшкилати чәһәтдән мүмкүн һаллар олмалыдыр. Мәсәләи,
истеһсал програмларынын әсасландырылмасы, мүэссисәләрин ис-
теһсал күчләрини ләјиһәләндирилмәси, әсаслы вәсаит гојулушу-
нун максимум һәддинин сечилмәси мүхтәлиф вариантлар јолу илә
әлдә олунур. Вариантларын аналитик вә техники чәһәтдән јеринә
јетирилмәси мүмкүн олмалыдыр. Аналитик һесабламалар вари-
антын гиймәтләндирилмәсинә, онлардан прогнозлашма сәһвләри-
нә, сәмәрәлилик кәстәричиләринә наил олмаг үчүн тәтбиг олунур.
Һесаблама вариантынын чоһлуғу вә онларын чәтинлији техники

вэсаитлэрин истифадэси зэрури һесаб едилир. Белэ вэсаитлэрэ электрон һесаблама машинлары, автоматик идарэ системлэри дахилдир. Оптимал идарэстмэнин мүһүм шэртлэриндэн бири мөһдудийэтини тапылмасы, сечилмэси вэ онларын гиймөтлөндирилмэсидир. Оптималлыг мөһдудийэتلэри идарэолунан объектин вэ проблемин хүсусийэтинэ ујуи олараг эсасландырылыр. Мөһдудийэتلэри ашағыдакы группара бөлмөк олар.

1. Ресурс мөһдудийэتلэри.

2. Гэбул олунан гэрарларын дэжишмэ интервалы.

3. Ријазии һесабламалар јолу илэ гэбул олунан сэмэрелилик көстөричилэринин мөһдудийэتلэри.

Ресурс мөһдудийэтелэринэ эмөк ресурслары, хаммал, материал, малијјэ ресурслары дахилдир. Оптималлыг мәсәләлэриндэ истифадэ олуиан ресурсларын дэжишмэси, артмасы-азалмасы баш верирсэ дэ, онларын үмуми һәчми мөһдуд чэрчивэдэ дэжишир. Гэбул олунан гэрарлар өз сосиал вэ игтисади әһәмијјэтинэ көрө мүәјјән реал тәчрүбэдэ исбат олунмуш мөһдудийэтелэрэ маликдир. Ријазии формаларда хүсуси һалда белэ гэрарлар ја сыфра бәрәбәр олур, ја ваһидэ.

Ријазии һесабламалар јолу илэ ән сэмэрели вариант оптималлыг ме'јарынын максимум өдәнилмәси һәдди көтүрүлмәлидир. Идарэстмэнин оптимал сәвијјәсини тә'мин етмөк үчүн узлашма принципиндә истифадэ етмөк лазымдыр. Игтисадијјатыи чохсаһәлән объектлэрин ннкишафында ме'јарлар вэ мөһдудийэтелэри истәнилән сәјдадыр. Она көрө дэ, бу фәалијјет механизмлэри бир-бирилэ разылашма мөвгәјиндэ олмалыдыр. Идарэстмэдэ әһмәткешлэрин иштиракы формалары, мәнафеләр системилэ ифадэ олунур. Шәхси мәнафеләр коллектив мәнафәјин тәркиб һиссәси олдугуна көрө мүәссисәнин идарэ олунмасынын оптимал олмасы варианты һәр бир әһмәткешин мәнафәјиндэ ифадэ олунмалыдыр. Әһмәткешлэрин идарэстмэдэ иштиракыны тә'мин етмөк үчүн соргу материалларындан, демократик принципләрдән истифадэ олунур. Бунун үчүн гэбул олунан гэрарларын сосиал игтисади нәтичәлэри әһмәткешлэрэ е'лан олунур, онларын мүзакирәсинә верилир вэ әһмәткешлэрини мүвафиг гэрарлара мүнасибәтлэри бал системи илэ гиймөтләнир.

Гиймөтлэрин 10 фаиз дэжишмәсинин әһалинин алычылыг габиліјјэтинэ тә'сири, ајры-ајры сосиал әһали группарына мүхтәлиф олдугу үчүн халгын соргу јолу илэ вердији чаваб реал вәзијјет һаггында мә'лумат верир.

Игтисади вэ сосиал нормалар тәсәррүфат системини мөгсәдәујгун фәалијјэтини тәшкил етмөк үчүн елми эсаслар үзрә ишлән-

миш ганунун фэалијјет механизмидир. Игтисадијјатын идарэ олунмасында ииизбатчылыг методларындаи игтисади методлара кечилмэси ујгун нормалашмыш фэалијјет механизми јарадылма-сы тэлэб едир. Она јерэ дэ нормалар идарэетмэнин бүтүн мэрһэ-лэлэриндэ вэ савијјэлэриндэ истифадэ олунур. Узун мүддэт план-лашма вэ идарэетмэ тэчрүбэсиндэ истифадэ олунан нормалар мү-эссисэлэрин, эразилэрин өзүнү идарэетмэ вэ өзүнүмалијјэлэшдир-мэ принциплэриндэн узаг олараг мэркэзлэшдирилмиш форма на-минэ тэкмиллэшдирилмишдир. Бу да сон нэтичэдэ игтисадијја-тыи идарэ олунмасында, онун механизминин истифадэсиндэ бош јер эмэлэ кэтирмишдир. Республиканын игтисади суверенлији, там мүстэгилик, өзүнүидарэетмэ принциплэри елми эсасланды-рылмыш тэсэррүфатчылыг методлары тэлэб едир. Эјани мисал олараг тэсэррүфат һесабыиын моделлэрини кестэрмэк олар.

1. Мэфээтэ кэрэ тэсэррүфат һесабы модели.

2. Кэлирлэрэ кэрэ тэсэррүфат һесабы модели.

3. Ичрайјјэ модели.

Мэфээтэ модели. Базар игтисадијјаты шэраитиндэ үмуми мэфсулун мигдарындан истеһсал хэрчлэрини чыхандан сонра јер-дэ галан мэфээт, дөвлэтлэ мүэссисэ арасында бөлүшдүрүлүр. Бу заман нормалардан истифадэ олунур. Нормалар һэм истеһсалчы-иын, һэм дэ идарэедэн органын фэалијјетинии тэшкили үчүи ла-зым олан материал мэрэфиии өдэмэк бахымындан тэ'јин олу-малыдыр. Тэсэррүфатын кэлирлэрэ кэрэ һесабаты моделиндэ исэ материал мэрэфлэри чыхылдыгдаи сонра бу кэлирлэрин бөлкү-сүндэ олан нормативлэр һэм мүэссисэнин, һэм дэ дөвлэтин разы-лыгы эсасында һазырланмыш нормативлэ идарэ олунур.

Ичрайјјэ модели идарэ етмэдэ анчаг верки нормалары илэ идарэ олунамалыдыр. Верки нормаларыиын дәјишилмэси игтиса-ди потеисналын күчүнү, онуи инкшафыны, ресурсларын зэнкин-лэшмэсини, чатышмамазлыгы нэзэрэ алараг һазырланмалыдыр. Ичрайјјэ моделиндэ габагчадан али идарэетмэ органлары тэрэ-финдэн тэсэррүфатчылыг ганунлары вэ нормалары һазырланма-лыдыр вэ сонра онун дахилиндэ ичрайјјэ механизми ишлэдилир. Республиканын, халгын үмуми тэлэбатыны тэ'јин етмэк үчүн дөв-лэт базар игтисадијјатыиын суб'јекти кими сифаришчи ролуну ој-иајыр вэ дөвлэт сифариши нэтичэсиндэ фэрди планлар тэртиб олунур. Дөвлэт сифариши идарэетмэдэ мэркэзлэшмиш функцио-нал, хэтти идарэетмэ методларына дахилдир. Мүэссисэлэрин мүс-тэгилији, эрази мүстэгилији нэтичэсиндэ дөвлэт сифариши илэ јанашы мүгавилэ эсасында оператив идарэетмэ методлары мүһүм әһәмијјет кэсб едир. О чүмлэдэн күндәлик, ајлыг вэ иллик идарэ-

етмә мәсрәфләри дөвләт сифаришиндән кәнарда галыр. Дөвләт сифаришләри онларын материал, хаммал, һазыр мәһсул структурлары, нормативләр әсасында тәртиб олунар. Мәсәлә, тәләбат системләри, материал мәсрәфләри вә бунларын јерннә јетирилмәси үчүи план тапшырыглары нормаларла тә'јии олдугдан сонра дөвләт тәрәфиндән сифариш олунар. Дөвләт сифариши игтисади методлардан тамамилә ајрылмалыдыр. Дөвләт сифаришинин архасында игтисади тәһлил, игтисади гијмәтләр вә игтисади програмлар дурмалыдыр.

1.3 Гәрар гәбулунун узлашмасы проблемләри.

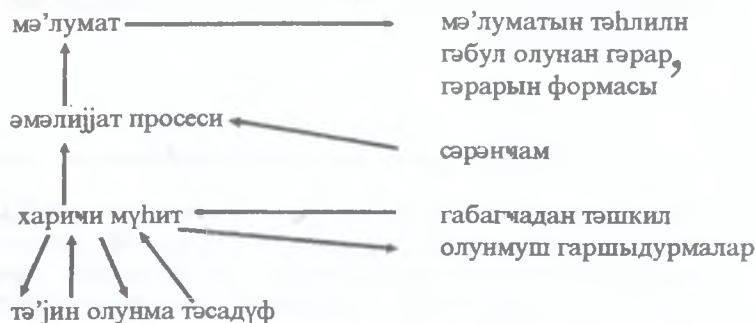
Гәрарлар идарәетмә системиндә сон механизм олуб, идарәетмә объектинә тә'сир етмәк үчүн истифадә олунар. Бу гәрарлар идарәетмә объектләринин хүсусијјәтләри илә бағлыдыр, тарихи вә структур чәһәтләри өзүндә әкс етдирир. Игтисади әдәбијјатда гәрарларын ишләнмәси вә һәјата кечирилмәсиндә әмәлијјатын хүсусијјәтләри нәзәр алыныр. Бә'зи буна әмәлијјатын тәдгиги дә дејилир.

Идарәетмә фәалијјәти харичи вә дахили ганунаујгунлутлары тә'сириндән баш верир, буна ујгун олараг фәалијјәт даирәси формалашыр. Бу фәалијјәт тәһлил олунар вә гәрарлар гәбул олунар. Гәрарларын јеринә јетирилмәси исә сәрәнчәм васитәсилә әмәлијјата, просесә тә'сир едир. Мә'лумдур ки, харичи мүһит тә'јин олунаи тәсадүфи вә габагчадаи тәшкил олуимуш гаршыдурмалар нәтичәсиндә дәјишилә биләр. Мәһз бу дәјишикликләри әмәлијјат гәбул едир, сонра исә алынән сәрәнчама ујгун олараг әкс рабитә јолу илә өз мүнасибәтини билдирир. Бу гаршылыглы әләгә 3 формада тәзаһүр едир: експеримент; интиутив; бир баша тә'сир.

Гәбул олунаи гәрарлар гәрар гәбул едән шәхсин фәрди хүсусијјәтиндәи, онун әмәлијјатыи дахили параметрләрини баша дүшмәсиндән вә онун гаршысына гојулан мөһдудијјәтләрдән асылы олараг формалашыр. Әлбәттә бу мөһдудијјәтләр елми әсаслар үзәриндә вә идарәетмәин мөгсәдинә ујгун објектив олмалыдыр. Билдјимиз кими гәрар гәбул едән шәхсин гаршысына гојулан мөһдудијјәтләр биртәрәfli шәхси мөнафеји вә субјектив әсаслар үзәриндә баш вермишдир.

Игтисадијјатын идарә олунамасы вә ујгун гәрар гәбул олунамасы ичтимаи әмәк бөлкүсүнүн вә ихтисаслашма сәвијјәсинә ујгун олараг һәлл олунар. Идарәетмәдә кооперасија системи гәбул олу-

нан гэрарлар системини тэ'лим едир. Кооперасијаларын формаларынын идарэетмэ гурулушундан асылы олараг гэбул олунаи гэрарларынын эһатэ даирэси формалашыр. Белэ эһатэ шагули вэ үфүгиди идарэетмэдэ ујгун гэрарлар гэбул едир. Шагули идарэетмэ эрази үзрэ истехсал объектлэринин ваһид назирлик тэрэфиндэн идарэсидир.

Үфүгиди идарэетмэ кооперасијада иштирак едэн ајры-ајры сахалэрини вэ техниологи системлэрин идарэ олуномасы үчүн истифадэ олуноур. Формасындан асылы олмајараг эмэлијјатын тэдгиги анализ вэ синтез, мэнтиги элагэ, агрегасија, дезагрегасија, индуксија вэ дедуксија принциплэринэ ујгун олмалыдыр. Идарэетмэ объектинин тэркибиндэ эсас хэлгэ о бири объектлэрин инкишафынын тэ'минетмэ габилијјэтинэ маликдир. Бу хэлгэнин сечилмэси тарихлик принциплэринэ эсасланыр вэ сон мэгсэд илэ элагэлэндирилир. Апарычы эсас хэлгэ эн башлыча параметрлэрин идарэ олуномасына имкан јарадыр, дијэр идарэолунома гэрарларына ујгун олараг инкишаф етдирилир. Мэсэлэн, өлкэнин инкишаф тарихиндэ мүхтэлиф дөврлэрдэ мүхтэлиф игтисади проблемлэр эсас хэлгэ кими гэбул олуномуш вэ бүтүн имканлар бу мэгсэдэ јөнөлдилмишдир. сәнајеләшдирмә, әрзаг програмы, ЕТТ әһалинин һәјат сәвијјәсинин јүксәлдилмәси вә с.

Район идарэетмэ системлэри тэсэррүфаты идарэчилијинин тэркиб үнсүрлэридир. Рекион системлэр фэалијјет механизминдэн вэ фэалијјет мэгсэдинин мүхтэлифлијиндэн асылы олараг грушлар бөлүнүр. Район идарэетмэ системлэриндэ суверен республикалар, онларын дахилиндэ игтисади районлар, эрази истехсал комплекслэри, сэрбэст игтисади зоналар вэ сэрбэст мүлкијјетлэр дахилдир.

Регион иктисади системлэрин комплекс инкишафы планы вэ онларын стратежи инкишаф истигамэти регионун дахили вэ харичи параметрлэриндэн асылыдыр. Белэ параметрлэр регионун мэхсулдар гүвэлэринин гурулушу, тэсэррүфат һесабы хүсусийжэтлэри, малийжэ, кредит вэ гижмэт эмэлэ кәтирмэнин региоиа мэхсус параметрлэри дахилдир. Республика иктисади системи ачыг иктисади системэ дахилдир. Ачыг иктисади систем дедикдэ регионун социал иктисади инкишаф проблемлэринин һәллиндэ дахили иктисади гәрарларла јанашы, харичи тә'сирләр дэ фәалијјэт кәстәрир. Оиа кәрә дэ республика иктисадијјаты мүјјән мә'нада кәнар-дан верилмиш егзаген параметрин тә'сириндән әләгәли олараг формалашыр. Республиканыи мәгсәди өз мүүссисәләри һесабына өзүнүн хүсуси тәләбатыны өдәмәк вэ башга дөвләтләрлә иктисади әләгәләр системиндә өз хүсуси чәкисини артырмагдыр. Бу мәгсәд республиканын әмәк ресурсларындаи, елми-техники потенсиалындан, демографик вэ социал вәзијјәтдән асылыдыр.

Гәбул олуиуш гәрарларын формалашмасы схеии.

Республика иктисади системлэри глобал мәгсәдинә ујғуи олараг идарәетмә вәзифәләрини формалашдырыр. Идарәетмә вәзифәләринә истәһсал програмлары, социал вәзифәләр вэ республиканыи дахили еһтијатларынын јүксәлдилмәси дахилдир. Истәһсал програмларында республика дахили тәләбатын дәјишмәси әсас олараг гәбул олуиур. Тәләбатын өдәнилмәси јоллары тапылыр.

Бу да конкрет олагаг мѣсулдар гүввэлэрин инкишафынын лаји-
һэлэндирилмәси вә онларын әсасландырылмасы јолу илә һәлл
олуғур.

Сосиал идарәчиликдә исә республика әһалисинин артырыл-
масынын, онун сосиал тәләбатынын ихтисас вә пешә сәвијјәсини
дүнја стандартлары сәвијјәсинә јүксәлтмәк үчүн игтисади вә тәш-
килати вәзифәләрди. Конкрет олагаг бу вәзифәләрә кадр һазыр-
лығы, ондан истифадә, сосиал игтисади вә һәртәрәfli инкишафы
тә'мин едән атрибутлар дахилдир.

Дикәр узлашма вәзифәләри исә дүнја базар системиндә вә иг-
тисади әлағәләр системиндә сабитлији тә'мин етмәк үчүн мадди
нә'мәтләрин вә мәнәви потенциалын еһтијатларыны јаратмағдыр.

Рекион идарәетмә системләри өз вәзифәләрини рекион дахи-
ли идарәетмә объектләри арасында әмәк бөлкүсү формасында ре-
аллашдырыр. Бу мәғсәдлә инзибати вә игтисади рекион структур-
лары формалашыр.

Республиканын али мәғсәди республика дахили рекионла-
рын фәалијјәтиндә бөлүнүр. Бу системә ујғун олагаг идарәетмә
органлары, республика идарәетмә органларына вә республика да-
хили игтисади органларына бөлүнүр. Республика дахили игтиса-
ди рекионун вәзифәләри ајры-ајры мүүссисәләрдә реаллашыр. Уз-
лашма моделләри мүхтәлиф фәалијјәт механизмини ваһид һалда
бүтүн игтисади системләрин мәғсәдинә ујғун олмасыны һәлл едир.
Узлашма норматив вәзијјәтлә фактики вәзијјәт, мәғсәдлә имканла-
ра вә диқәр объектләр арасында мүштәрәк разылашмыш гәрар гә-
булуна дејилир. Игтисади системләрин, гәрарларын узлашмасы
үчүн әкс әлағә, әкс рабитә истифадә олунур. Бу заман узлашманын
сәбәбләри тәһлил олунур вә онун тәшкили механизми һазырла-
ныр. Мәсәләи, гijмәтләрин мәркәздә тә'јин олунмасы республика-
нын вә дахили игтисади рекионларын хүсусијјәтини нәзәр алма-
дыгда узлашмаја еһтијач дујулур. Гijмәтләр билирик ки, зона гij-
мәтләринә бөлүнүр. Бу да гijмәтәмәлә кәтирмәдә стимул јаратмағ
үчүн лазымдыр.

Идарәетмәнин идарәетмә гәрарлары кадрлардаи асылыдыр.
Кадр сијасәти дедикдә ихтисаслы кадрларын сечилмәси, онларын
ихтисас сәвијјәсинә ујғун олагаг идарәетмә органларында истифа-
дәсинин әсас истигамәтләри нәзәрдә тутулур. Идарәетмәнин кадр-
лары әһалинин арасында кадр ишини јахшылашдырмағ вә пешә-
кар хүсусијјәтләрини нәзәрә аларағ идарәетмә органларында јер-
ләшмәси нәзәрдә тутулур. Идарәетмәнин кадрларынын объектив
вә субъектив тәрәфләри вардыр. Объективлијә идарәетмә органла-
ры, онларын гijмәтләндирилмәси дахилдир. Субъектив тәрәфләрә

исә онларын өзүнүн шәхси кәйфијјәтләри вә тәшкилатчылыг габилијјәти дахилдир. Кадрларын сечилмәси дедикдә, онларын бачарыгынын гиймәтләндирилмәси, бир сәһәдән башга сәһәјә дәјншилмәси вә вәзинфәдән кетмәси дахилдир. Кадрларын сечилмәсиндә әсас ме'јар онун ихтисас сәвијјәси олдугу кими, һәм дә она тапшырылан ишин тәшкилатчылыг габилијјәти лазымдыр. Рәһбәр ишчиләрин сечилмәсинин мүһүм тәләбләриндән бири дә онун шәхси пешәкар бачарыгындан даһа чох, бүтүн нәзарәтдә олан ишләри гиймәтләндирмәси габилијјәтидир. Јә'ни хәтти функционал асылы олан идарә системиндә өзүнә табә олан ашагы вәзинфәли шәхсләр јухары вәзинфәли шәхсләрлә әмәк бөлкүсү әсасында идарә олунмалыдыр. Реал һәјатда кадрларын сечилмәсиндә реал һәјатда ики әсас формадан истифадә олунур: демократија, тә'јин олунма јолу илә.

Демократија јолу илә кадрларын сечилмәсиндә кизли сәсвермә, јахуд завод, мүәссисә ишчиләринин үмуми рә'ји нәтичәсиндә субјектив гиймәтләндирмә методлары илә вәзинфәли кадрлар сечилдир.

Тә'јин олунма формаларында исә кадрларын әввәлки һәјат фәалијјәтини, иш фәалијјәтини, онун тәһсил вә пешә сәвијјәсини кәндәриләи вәзинфәләрин һәјата кечирилмәсиндә кадрларын шәхси хүсусијјәлтәри нәзәрә алынараг тә'јин олунур. Кадрларын сечилмәсинин ики әсас амили вардыр: ситуасија амили; структур амили.

Ситуасија амили - мөвчуд вәзијјәти вә бу вәзијјәтдән чыхыш јолуну билән кадр сечилмәсини нәзәрдә тутур. Мәсәлән, игтисади бөһрандан чыхышы һәлл едә билән, мүәссисәнин рентабеллик сәвијјәсинә галдыра билән кадрлар ситуасија тәләбиндән мејдана чыхыр.

Структур амил исә халг тәсәррүфатынын јеии структурунун јаранмасы һесабына көһнә структурун тәзәләнмәси һесабына кадрларын јерләшдирилмәси нәзәрдә тутулур.

Кадр һазырлығы мүхтәлиф мүәссисәләрдә, тәһсил очагла-рында вә идарәетмә практикасында мејдана чыхыр, игтисади әдәбијјатда буна елми дилдә кадр потенсиалы дејилир. Кадр һазырлығынын ашагыдакы формалары вардыр: башлангыч тә'сир; иш просесиндә наил олунмуш, газанылмыш идарәетмә тәчрүбәси; кадрларын јенидән һазырлығы, әлавә тәһсил системи.

Кадрларын сечилмәсиндә, онларын јерләшдирилмәсиндә кадр фәалијјәти әсас јер тутур. Бунун үчүн аттестасија системиндән истифадә олунур. Аттестасија системи нормалар әсасында кө-

рүлән ишин сон нәтичәләрини гижмәтләндирмәжә вә кадрларын ролуну мұәјјән етмәжә имкан верир.

Икинчи истигамәтдә исә кадрларын ишинә гижмәт онун сечилмәси вә јахуд да јүксәлмәси јолу илә гижмәтләндирилир.

Кадрларын ишинин гижмәтләндирилмәси, онларын әмәјинин гижмәтләндирилмәси илә баш верир. Әмәјин гижмәтләндирилмәси мәзмунуна, ишин мүрәккәблијинә, әмәјин мәгсәдинә ујгун олараг бал системилә гижмәтләндирилир. Кадр потенциалынын һазырланмасында хүсусиләшмиш тәһсил системинин ролу бөјүкдүр. Мәсәлән, индики шәраитдә базар иғтисади мұнасибәтләрин јарадылмасы үчүн ихтисаслы иғтисадчы кадрларын һазырланмасында чохлу мәктәбләр ачылмасы буна мисалдыр.

Идарәәтмәдә һүгүг вә вәзифә. Бунларын арасында әлағәнин тәшкили үмумијјәтлә иғтисади системләрин, соснал системин, һүгүги дөвләтин јаранмасынын әсас амилидир. Реал һәјатда вәзифә вә һүгүги җавабдәһлик һисси әлағәләндирилмәдикдә бөһран һалы мүмкүндүр. Бә'ән җавабдәһлији һәддән артыг артырмаг ән јахшы кадрын белә бачарыгсыз вә фәалијјәтсизлик формасыдыр. Әксинә чохлу һүгүг вериб җавабдәһлик олмадыгда исә тәсәдүфлүјә, һәрчи-мәрҗилә сәбәб олар, мәгсәд, вәзифә, һүгүг вә җавабдәһлик идарәәтмә кадрларынын сечилмәсиндә вә истифадәсиндә әсас принципләрдәндир.

II. СОСИАЛ - ИГТИСАДИ ИДАРЭЕТМЭ

2.1 ТЭЛЭБАТ СИСТЕМИ СОСИАЛ ИДАРЭЕТМЭ МЕ'ЖАРЫДЫР.

Тэлэбат вэ истехлакын игтисадијјаты игтисади вэ сосиал инкишафын ме'јар вэ кестэричилэри системиндэ мүнүм јер тутур. Тэлэбат сосиал-игтисади категорија олуб характери, мээмуну вэ мигјасы е'тибарилэ даим дэјишэн динамик бир просесдир. Тэлэбат мэхсулдар гүввэлэрин инкишафы вэ јерлэшмэсинин эсас ме'јарыдыр. Планлашмада вэ идарэетмэ тэчрүбэсиндэ мүгајисэли тәһлил вэ гэрар гәбулу үчүн эсас ме'јардыр. Она көрө дэ онун өјрөнилмэси нәзери- практики әһәмијјет кәсб едир. Нәзери чәһәтдән тэлэбат вэ истехлак игтисади категоријалар системиндэ, ганунлар системиндэ эсас јер тутур.

Практики чәһәтдән исә тэлэбатын өјрөнилмэси планлашмада план кестэричилэрини һазырламаг, планын јеринә јетирилмэси јолларыны ахтармаг үчүн истигафадэ олунур. Маһијјет е'тибарилэ тэлэбат объектив, зәрури еһтијачлар системидир. Ајдындыр ки, бу еһтијачлар даим дэјишир, игтисадијјатын сосиал вэ динамик мүтәрәгги кәјфијјет, кәмијјет дэјишмэлэринә мә'руз галыр. Бу күн өдәнилән тэлэбат перспектив дөвр үчүн һәм кәмијјет, һәм дэ структур е'тибарилэ азлыг едә биләр. Она көрө дэ онларын дэјишилмэси лабүдлүјү мејдана чыхыр. Тэлэбатын формалашмасы, тэлэбат нөвлэри игтисади, ичтимаи, сијаси, чографи мүнхитлэ әлагәлидир. Тә'јинатындан асылы олараг тэлэбат истехсал тэлэбатына вә гејри-истехсал тэлэбатына бөлүнүр.

Истехсал тэлэбаты дедикдә мэхсул истехсалына јөнәлдилән еһтијачлар нәзәрдә тутулур. Онун артырылмасы, јенишләнмэси истехсал мэхсулларына олан тэлэбатла мүјјән олунур. Јә'ни истехлакын һәчми илә өлчүлүр. Буна көрө дэ истехлакы, тэлэбаты, истехсалы тсиклик системи бахымындан өјрәнмәли. Бу системин һәр бир елементи дијкәрини доғрулдур, јарадыр, јенишләндирир вә инкишаф етдирир. Игтисади тәнзимләмә елементи кими бу системин һәр бир елементини өзүнәмәхсус хүсусијјәтлэри дә мөвчүддур. Бунларын факторлары үмуми вә спесифик олараг фәалијјет кестэрир вә бир-биринә тә'сир етмәклә тәкрар истехсалын јә'ни истехсал, бөлкү, мүбадилә вэ истехлакын бүтүн фазаларынын јениш тәкрар истехсалына кәтириб чыхарыр. Тэлэбат вэ истехлакы мүхтәлиф аспектдән өјрәнмәк олур. Игтисади тәнзимләмә объекти кими тэлэбат вэ истехлак әһалинин, истехсалын, тәкрар истехсалынын эсас ме'јары вә кестэричилэри бахымындан өјрәнилир.

Маркетинг елми бахымындан исэ төлөбат аҗры-аҗры әмтәәләрин, малларын тәдијә төлөбләри, реаллашмалары бахымындан өјрәнилир. Төлөбат бир сыра техники-игтисади атрибутлара малик-дир мәс: мәһсулларын кејфијјәти, чешиди, техники-игтисади көс-тәричиләри бунларын истәһлак дәјәри бахымындан өјрәнилир. Бу да әмтәәшүнас, стандартлашма вә б. курсларын элементләри ола биләр. Лакин макро сәвијјәдә төлөбат вә истәһлак бир-бирилә гар-шылыгылы тә'сирдә олан тәкпар истәһсалын элементләри кими өј-рәнилир. Төлөбатын планлашмасы вә тәнзимләймәси мүрәккәб со-сиал-игтисади просес олдугу үчүн, онун комплекс шәкилдә бүтүн нисбәтләрини нәзәр алмалыыг.

Төлөбат вә истәһлакын формалашмасынын дәјишмәсини до-гуран објектив игтисади вә социал факторлар мөвчуддур вә бу факторларын комплекс тә'сири бүтөвлүкдә төлөбатын вә онун аҗ-ры-аҗры нөвләринин динамикасы вә структурона тә'сир едир. Амилләрини характер вә мәзмуну, онларын тә'сир күчү төлөбатын характерини, мәзмунуну, тә'сир күчүнү мөјјән едир. Бу амилләр системиндә һансынын апарычы ролу олмасындан асылы олараг төлөбатын планлашмасынын технолокијасы вә методикасы һа-зырланыр. Төлөбат мүчәррәд категоријадур. Онун өјрәнилмәси мүчәррәд бахымдан бүтөвлүкдә үмуми һалда еһтијачлары нәзәр алыр. Мүтләг мә'нада төлөбатын өјрәнилмәси вә бу төлөбата үјгун олан мадди вә мә'нәви не'мәтләр чохлагу потенсиал төлөбат адла-ныр. Потенсиал төлөбат номинал төлөбатын арзу олуан мадди вә мә'нәви не'мәтләр чохлагудур. Лакин реал шәраит бу чохлагун не'чә нисби фаиз өдәнилмәсинә кәтириб чыхарыр. Беләликлә мү-чәррәд төлөбата төлөбатын өдәнилмәси дәрәчәси дә дејилир. Ана-литик олараг төлөбатын өдәнилмәси дәрәчәси истәһлакын реал тө-ләбата олан нисбәти илә характеризә олунур.

$$\alpha = \frac{T_{\text{реал}}}{T_{\text{идеал}}}$$

Бурада; α - төлөбатын өдәнилмәси дәрәчәси; %-лә

$T_{\text{реал}}$ -реал төлөбат; $T_{\text{идеал}}$ -идеал төлөбат.

Төлөбат вә истәһлакын формалашмасы амилләри мүхтәлиф бахымдан группара бөлүнмәлидир. Игтисади әдәбијјатларда мүх-тәлиф төлөбат амилләри (истәһлак) группалдырылыр. Биз адәтән төлөбатын өзүнәмәхсус, онун маһијјәтинә үјгун тә'сир едән амилләри әсас көтүрүрүк. Үмумиләшдирәрәк дејә биләрик ки, төлөбат үч әсас формада тәзаһүр едир.

Мадди не'мәтләре олан төләбат;
Мә'нәви не'мәтләре олан төләбат;
Сосиал төләбат;

Онларын формалашмасы вә динамикасына тө'сир едән амилләр нсә ашагыдакылардыр: Чографи-игтисади амилләр; игтисади амилләр; әһали вә еколожи амилләр. Чографи амилләр мәһсулдар гүввәләрин инкишафыны формалашдырыр, мүәссисәләрин рекион, әрази вә саһә гурулушуу мүәјјән едир. Тәбии сәрвәтләрини зәнкинлији, нәглијјат, игтисади әләгәләрин әлверишлији, шәраити төләбатын тәбии олараг структурасыны мүәјјән едир.

Чографи бахымдан әлверишли олан рекионда игтисади көс-тәричиләр јүксәк олур, ишсизлик проблеми һәлл олунур, әмәк һаггы артыг олур, әһалинин истеһлак сәвијјәси дәјишир, интеллектуал мәһсуллара төләбат артыр. Бу бахымдан төләбатын характериндә дәјишмәләр баш верир. Бу дәјишмәләри нәзәрә алан амилләри групплашдыран типләр мејдана чыхыр. Һәтта бә'зи рекионларда бу амилләре ујгун олараг чографи-игтисади рекионлар мејдана чыхыр.

Игтисади амилләр мәһсулдар гүввәләрин инкшаф сәвијјәси илә, халг тәсәррүфатынын әрази вә саһә гурулушу илә сых бағлыдыр. Халг тәсәррүфаты саһәләриндә мүхтәлиф мәһсул истеһсал олунур. Бу истеһсалын һәчми, структурауна ујгун төләбат системи јарадыр. мәс: Һәр бир рекионда јерли сәнаје, јерли әһалинин төләбатыны өдәји кәнд тәсәррүфаты мәһсуллары истеһсалы заводлары вә бу истеһсала ујгун олараг төләбат формалашыр. Бә'зи мәһсуллара төләбат кәтирилән мәһсуллар һесабына өдәнилир, ләкин төләбатын һәр васитә илә өдәнилмәси јох, игтисадчылар үчүн онун сәмәрәли өдәнилмәси ахтарылыб тапылмалыдыр. Игтисади амилләре истеһсал, бөлкү, мүбадилә вә истеһлак сәвијјәләриндә истифадә олунан игтисади механизмләр дахилдир. Белә ки, әһалинин кәлирләри, гијмәт, мал төклифи вә механизмләр төләбаты формалашдырыр. Бөлкү системи төләбатын диференсиаллашмасы методу мејдана чыхыр. Јә'ни игтисади рекионларын өзүнәмәхсус, конкрет төләбатын, ајры-ајры әһали группларыныи, инсанларыи төләбаты фәргләнир. Бөлкүнүн еффеқтлилији инсанларыи алычылыг габилијјәтини мүәјјән едир.

Әһали вә еколожи амилләр төләбатда формалашмыш адәт, ән'әнәни, милли хүсусијјәти, истеһлак мәдәнијјәтини, истеһсал мәдәнијјәтини әкс етдирир. Һәр бир республиканыи тәбии артым сәвијјәси, јашајыш тәрзи, дүнјакөрүшү, әи'әнәләри мүәјјән натурал, мадди вә мә'нәви не'мәтләри реаллашыр. Мәһз бу мадди вә мә'нәви не'мәтләрин биләваситә милли ән'әнәдән асылылыгы игтиса-

дијјатын вә соснал инкишафын тәнзимләнмәсинин фундаментал тәрәфидир.

2.2 ТӘЛӘБАТЫН ТӘСНИФАТЫ, ФОРМАЛАРЫ ВӘ ИСТЕҢЛАКЫН ФОРМАЛАШМАСЫНЫН ӘСАС МӘНБӘЛӘРИ.

Тәләбатын тәснифаты дедикдә онун мәзмунуи, формасына, өдәнилмә мәнбәләринә көрә группашмасы демәкдир. Тәләбат системи көстәричиләрлә ифадә олунур; Өјрәнилмәси вә прогнозу бахымындан үмуми вә конкрет тәләбата бөлүнүр. Тәләбат реал көстәричиләр илә ифадә олундугда истеһлакын һәчми вә структурасы формалашыр. Ајдындыр ки, үмуми тәләбаты өдәмәк нмканлары игтисадијјатын инкишафындан, милли мәһсулун һәчминдән, бөлкү принципләриндән асылыдыр. Беләликлә тәләбат реаллашан сәвијјәдән истеһлақы формалашдырыр, әһали истеһлақы вә истеһсал истеһлақы тәјинатына көрә группа бөлүнүр. Әһали истеһлақы мүәјјәи ил әрзиндә истеһлак олунмуш мадди вә мә'нәви не'мәтләрин мәчмусуна дејилир. О да өз нөвбәсиндә натурал вә дәрјәр формасында ифадә олунур. Натурал формада истеһлакын структуруну әрзаг, гејри әрзаг вә хидмәт тәшкил едир. Дәрјәр формасында исә истеһлак олунмуш мәһсулларын үмуми дәрјәи көстәрилер. Әһалинин мадди вә мә'нәви не'мәтләр истеһсалы просесиндә онун тәләбаты өдәнилер, иш гүввәсинин тәқрар истеһсалы тә'мин олунур. Беләликлә, әһали истеһлақы тәқрар истеһсалын әсас моменти, јә'ни иш гүввәсинин тәқрар истеһсалыны тә'мин едир.

Истеһсал тәјинатлы истеһлак просесиндә исә мадди әшја амилләринин истифадәси нәтичәсиндә мадди не'мәтләр истеһсалы баш верир. Бу да тәқрар истеһсалын ики әсас моментиндән бири-дир. Беләликлә истеһлак просесинин формалашмасына, онун мүбадилә вә истеһлак сферасында тә'сир едән (формалашан) гануна-ујгунлуғлар сәбәб олур. Мәһз истеһлакын формалашмасынын де-дјимиз бу әсас амилләр үзрә, сәһәләр үзрә арашдырылдығда истеһлакын јоллары мејдана чыхыр. Әһали истеһлақынын формалашмасына бир сыра мүнәсибәт формасы, игтисади вә соснал амилләр тә'сир едир. Она көрә дә бу амилләри ашағыдақы әсас группа бөлмәк олар:

1. Истеһсал амилләри;
2. Игтисади амилләр;
3. Соснал амилләр;
4. Чоғрафи-игтисади амилләр;

- 5.Тәшкилати-игтисади амилләр;
- 6.Сијаси амилләр;
- 7.Харичи -игтисади әләгәләр амилләри.

Истехсал амилләри истехлакын вә тәләбатын мәзмунча формалашмасына тә'сир едир, бу вә ја дикәр мәһсула тәләбат доғур; истехсал структуру, онун әрази вә саһә гурулушу дәјишдикчә јени мәһсуллара тәләбат системи мејдана чыхыр, јахуд ејни тәләбатын јени мәһсулларла өдәнилмәси имканлары мејдана чыхыр. Беләликлә, истехсал тәнзимләјичи системдә тә'јинедичи ролуну ојнајыр. Ајдындыр ки, истехлакын дәјишмәсинә башга амилләр дә тә'сир етдијинә кәрә о формалашдыгдан сонра истехсалы тәкмилләшдирир, онун инкишаф јолларыны диктә едир. Беләликлә, игтисади вә социал инкишафын тәнзимләnmәсиндә истехлак тәнзимләјичи-мә'јар ролуну ојнаја биләр. Онуи перспективлији, дәјишмә динамикасы, структур ганунаујғунлуғлары игтисадијјатын тәнзимләnmәсинин механизми кими истифадә олуна биләр.

Истехлакын игтисади амилләри тәкчә истехсалда јох, истехсал олунмуш мәһсулун бөлкүсү, јенидән бөлкүсү механизмләрини өзүндә әкс етдирир. Белә ки, бөлкү нәтичәсиндә әһалинин кәлирләри вә ја јахуд алычылығ габилијјәти формалашыр. Гијмәт системи васитәси илә ајры-ајры саһәләрин, әразиләрин, ширкәтләрин, фәрди саһибкарларын вә һәр бир шәхсин үмуми мәифәәти вә пајы, ујғун оларағ тәдијә тәләбләри формалашыр. О чүмләдән верки нормалары, кредит мүнәсибәтләри, малијјә мүнәсибәтләри, мүхтәлиф жүзәштли өдәмәләр истехлакын формалашмасына тә'сир едир.

Социал амилләр ајры-ајры рекионларда вә саһәләрдә социал вәзијјәтлә бағлыдыр, јә'ни ишсизлик, ишлә тә'минат, әмәк һағгынын сәвијјәси, әһалинин ајры-ајры группларынын тәләбаты, әмәк мәһсулдарлығы, социал мүдафиә фондларынын вә бир сыра өдәмәләрин, јардымларын тә'сири дахилдир. О чүмләдән социал групплара әһалинин мәскунлашмасы, милли тәркиби, мәшгулијјәт нөвү, тәһсил сәвијјәси вә с. тә'сир едир.

Чоғрафи-игтисади амилләрә рекионларда вә ајры-ајры саһәләрдә тәбии сәрвәтләрин зәнкинлији, рекионун чоғрафи мөвгеји, онун нәглијјат говшағларына јахынлығы, әһалинин тәбии артымы, мәһсулдар гүввәләрин јерләшдирилмәси хусусијјәтләри дахилдир. Чоғрафи амилләр тәбии оларағ истехлакын илкии шәраити үчүн һәлледичи амил сајылып.

Тәшкилати-игтисади амилләр рекионда истехсал вә социал инфраструктурларын, әһалијә хидмәт саһәләринин инкишафыны

характеризэ едир. Белэ ки, банк системи, сыгорта системи, ишлэ тә'минат мүәссисәләри, әһалинин социал мүдафиәси системи, шәһәр салма, мәнзил комунал тәсәррүфаты, фәрди тикинти сәһәләри вә с. истеһлакыи тәшкилати-игтисади амилләридир.

Әлбәттә истеһлак игтисади категорија олдуғу кими сијаси мүһитиин формалашмасына тә'сир едир вә о мүһитдәи асылы олараг инкишаф едир. Сијаси вәзијјәт игтисади инкишафыи вә социал һајат тәрзинин мә'нәви дәрјәләринин инкишафына тә'сир едир.

Харичи-игтисади әлағәләр әһалинин истеһлакыи формалашмасында мал тәклифиини вәситәсилә тә'сир едир. Белэ ки, һеч бир ачығ игтисадијјата малик олан өлкәдә тәләбатын өдәнилмәси тамамилә јерли истеһсалыи һесабына баш вермир. Мүәјјән һиссәси харичи өлкәләрдән кәтириләи истеһсал вә истеһлак шәјләри илә ифадә олунур. Буна кәрә дә идхал вә ихрач сијасәти формалашыр. Идхал сијасәтинин әсасыны әһалинин тәләбатыны өдәмәк үчүн әлверишли олан мәһсулларын кәтирилмәсинин вәчиблији тәшкил едир.

Ихрач сијасәтинин әсасыны исә республикадан истеһсал олунмуш мәһсулларын реаллашмасы тәләбаты (сатылмасы) вә јахуд валјута кәтирмәк габилијјәтли сәһәнин инкишафы тәшкил едир. Она кәрә дә бизим фикримизчә бу сијасәтин формалашмасында әсас мејар олараг «Истеһлак консенсијасы» кәтүрүлмәлидир.

«Мүбадилә консенсијасы» исә истеһлакыи сфәктелији бахымындаи оиун сәмәрәли тәшкили ногтеји нәзәрindән ахтарылыб јоллары вә истигамәтләри мүәјјән олмалыдыр.

Әһали истеһлакыи сәвијјәси вә структурасы тәнзимләмә објектидир. Белэ ки, истеһлак олунмуш мадди не'мәтләрин һәчми артдығча, һајат сәвијјәсинин кәстәричиси олан истеһлак фонду артмыш олур. Әлбәттә сәвијјә натурал вә дәрјә формасында ифадә олунур. Она кәрә дә планлашма тәчрүбәсиндә әһали истеһлакыи шәрһ етмәк үчүн бүтөвлүкдә истеһлак олунан мәһсулларын үмуми һәчми дәрјә сәвијјәсиндә ифадә олунур, онун дахилиндә исә ајры-ајры мәһсулларын јахуд хидмәтин хүсуси чәкиси ифадә олунур. Беләликлә, истеһлакыи һәчми вә структуру формалашыр, истеһлакыи структуру әразиләр вә сәһәләр үзрә гижмәтләндирилир. Структур кәјфијјәт кәстәричисидир. Мәс: Азәрбајҹанда әһали истеһлакыи дүнја өлкәләри ичәрисиндә тәгриби һесабламалара кәрә 66-чы јердәдирсә, истеһлак структуруна кәрә исә 100-110-чу јердәдир.

Истеһлакыи формалашмасынын мадди әсасыны истеһсал олунмуш милли мәһсул тәшкил едир. О чүмләдән милли мәһсулун

тәркибини истеһлак фонду вә шәхси истеһлак фонду тәшкил едир. Истеһлак характери е’тибарилә динамик бир просесдир, онун өдәнилмәси имканлары һәмишә дәјишир. Истеһлакын тәшкили бахымындан ики әсас груп ајдын олур.

1. мүштәрәк истеһлак формасы;
2. фәрди истеһлак формасы;

Мүштәрәк истеһлак формасына ајры-ајры истеһлак фондлары, социал-мүдафиә фонду, социал мәдәни инкишаф фонду вә с. дахилдир. Фәрди истеһлак формасына исә фәрди кәлирләр вә фәрди истеһсалын бөлкүсү дахилдир. Гејд едәк ки, биринчиси дәвләт тәнзимләnmәси объектидир, биләваситә дәвләт тәрәфиндән гәрарлар гәбул олунур.

Икинчиси исә даһа чох базар игтисадијјатыныи ганунлары илә тәнзим олунур. Лакин дәвләт дә бир игтисади субъект кими 2-чи нөв истеһлака өз механизмләри васитәсилә тә’сир едә билир. (Гијмәт, верки, тәдијјәләр.)

Әһалинин истеһлақы истеһсал, бөлкү, мүбадилә принципләри әсасында формалашыр. Бу просесләрин эффектлији сон нәтичәдә истеһлакын һәчминии вә структурунун јахшылашмасына, тәкмилләшмәсинә сәбәб олур. Истеһсал һәчми, онун структуру әмтә тәклифинии формалашмасынын мәнбәјидир. Истеһсал олунмуш үмүм дахили мәһсул республикада базар тәләбатыны ја-радыр, ајры-ајры мәһсуллара, хидмәтләрә тәләбатын өдәнилмәси јолларыны изаһ едир. Истеһлакын формалашмасынын илкин әсас мәнбәји әһалијә тәгдим олунан, истеһлак базарында формалашан мал, әмтә тәклифидир. Әмтә вә хидмәт тәклифинин формалашмасынын 3 әсас (макро сәвијјәдә) мәнбәји вардыр:

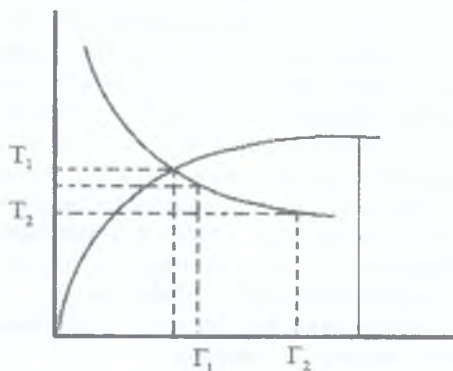
1. Республиканын дахили истеһсалы вә ресурслары һесабына формалашан әмтә вә хидмәт тәклифи;

2. Башга дәвләтләрден республикаја кәтирилән мал тәклифи вә республика әһалисинин башга республикаларын истеһлак ет-дији әмтә вә хидмәт мигдары;

3. Дәвләтин јыгым вәсаити вә әһалинин шәхси әмлақынын вә јыгымларынын дәјишилмәси һесабына чари илләрдә истифадә олунан әмтә вә хидмәт мигдары.

Тәләб вә тәклифин таразлыгы истеһлакын формалашмасын-да мүһүм рол ојнајыр. Әкәр әмтә, хидмәт тәклифинин һәчми вә структуру әһалинин, мүәссисәләрин алычылыг габилитәтинә үј-гундурса, онда истеһсал вә истеһлак арасында таразлыг баш ве-рәр вә тәләбатын өдәнилмәси имканлары чохалар. Истеһлакын формалашмасына бөлкү мүнәсибәтләрн дә тә’сир едир. Бөлкү мүнәсибәтләрнин игтисади механизмләри олан кәлирләр, гијмәт

истеһлакын һәчминә вә структура на тә'сир едир. һәр һансы мүәс-
сәһнин шәхси кәлирләри онун тәдијә габилијјәтини мүәјјән едир.
Базар игтисадијјаты, әмтә-пул шәраити тәләбатын өдәнилмәсини
тәдијә габилијјәти формасында тәзаһүрүнә сәбәб олур. Лакин тә-
дијә габилијјәти дөвләтин игтисади вә социал механизмләринин
биләваситә тә'сири нәтижәсində алычылыг габилијјәти формасын-
да чыхыш едир. Белә ки, верки системində олан принципләр, гиј-
мәт структурунда олан дәјишикликләр тәдијә габилијјәти илә
алычылыг габилијјәти арасында фәргин формалашмасына кәти-
риб чыхарыр. Она көрә дә алычылыг габилијјәти макро-игтисади
сәвијјәдә, пул шәклиндә истеһлакын үмуми һәчмини мүәјјән едир.
Игтисадијјатын таразлы инкишафы үчүн алычылыг габилијјәти
илә әмтә тәклифи арасында баланс баш вермәлидир. Тәләб вә
тәклифин дәјишмәси вә таразлашмасыны ашагыдакы кими ифадә
әтмәк олар:

T - тәклиф, Γ - гијмәт, $\Gamma_1 < \Gamma_2$, $T_2 < T_1$

Тәләб вә тәклифин таразлашмасында амил формалашмыш
гијмәтдир. Гијмәтин дәјишмәси әмтә тәклифинин чоһалмасы илә
баш верир. Әмтә тәклифи артдыгча тәклифин тәләбдән јухары
олмасы нәтижәсində мал чоһлуғу мејдана чыхыр, алычылыг габи-
лијјәтини әмтә чоһлуғу үстүнлүјүр, әмтәләрини вә хидмәтләрин
артыглыгы баш верир. Гејд едәк ки, реал шәраитдә әмтә тәкли-
финин алычылыг габилијјәтинин ашагы олмасы сәвијјәсində ар-
тыглыгы һеч дә тәләбатын өдәнилмәси дејилдир. Тәләбат ола би-
ләр, амма алычылыг габилијјәти ашагы олдугда әмтә вә мал тәк-

лифи артыг оларса, һәјат сәвијәси ашағы дүшә биләр. Истехлакын формалашмасынын мәибәји онун мадди - әшја структуру, үмуми дахили мәһсул вә милли кәлирдир. Милли кәлирин бөлкүсүндә чәмијјәт үчүн чари истехсала ајрылан мадди не'мәтләр, гејри-истехсал саһәләринин хәрчләри, бүтөвлүкдә истехлак ресурсларыны тәшкил едир. Бә'ән һесабламанын асан олмасы үчүн бу истехлак ресурсларынын һәчмини истехлак фонду илә мәһдудлашдырырлар. Мүасир шәраитдә әһали истехлакыны кениш мигјаслы тәсвир етмәкүчүн кениш «Истехлак фонду» даһа мәгсәдә ујгундур. Бу фонд кәмијјәт е'тибарилә милли кәлирин бөлкүсүндәки истехлак фондундан, гејри-истехсал саһәләринә гојулан капитал гојулушу гәдәр чохдур. Бу кәстәричи маһијјәт е'тибарилә вә мәзмунча әһалинин социал инкишафынын вә онун тәкрат истехсалынын мадди әсасыдыр вә истехлакын, тәләбатын өјрәнилмәсиндә, прогнолашмасында интеграл, синтетик кәстәричидир.

Истехлакын формалашмасы мәибәләринин тәтбиги, бунларын нисбәтләри дәвләт сәвијјәсиндә концептуал тәизимләмә сја-сәтинин формалашмасына көмәк едир. Беләки, структур сја-сәти, мүбадилә просеси, идхал вә ихрач вә д. макро-игтисади проблемләр истехлакын формалашмасы динамикасы вә мејлләри әсасында тәнзимләнир.

2.3 КӘЛИРЛӘР, АЛЫЧЫЛЫГ ГАБИЛИЈЈӘТИ.

Кәлирләр истехсал, бөлкү просесләринин нәтичәсиндә формалашыр, социал-игтисади инкишафын мадди әсасыны тәшкил едир. Дәвләт, мүәссисә, саһибкар өз фәалијјәтини әлдә олан малијјә вәсаити илә һәјата кечирир. Бу вәсаитин мәибәји истехсал просесиндә әлдә олуан кәлирләр һесабынадыр. Маһијјәт е'тибарилә кәлирләр ил әрзиндә истехсал просесиндә мүбадиләдә јени јарадылан дәјәрди. Кәлирләрин артмасы һәр бир саһибкарын перспектив инкишафында игтисади, тәшкилати, елми-техники тәдбирләрин һәјата кечирилмәсинә шәраит јарадыр. һәмчинин кәлирләр стимул јаратмаг механизмидир. Әһалинин чәмијјәтдән алдыгы вәсаит артыр, истехлак габилитәти јахшылашыр. Бу да өз нөвбәсиндә истехсалын сонракы артымына вә кәлирләрин јүксәлмәсинә мүсбәт тә'сир едир. Кәлирләр игтисади объектләрин фәалијјәт хүсусијјәтләрини, онлары мәгсәд вә вәзифәләрини өзүндә әкс етдирир. Бу бахымдан дәвләтин, мүәссисәнин, саһибкар вә ајры-ајры шәхсләрин кәлирләри мөвчуддур. Бу кәлирләрин арасында нис-

бәт, артым темпи игтисади вә сосиал системдә мөвчуд олан бөлкү вә јенидәи бөлкү мүнәсибәтләри шәраитиндә формалашыр. Дөвләтин кәлирләри ајры-ајры саһәләрин кәлирләриндән ибарәтдир, онларын мәчмуудур. Дөвләтин кәлирләринин әсас кәстәричиси, мәнбәји ил әрзиндә истәһсал олунмуш истәһсал васитәләринин вә истәһлак шәјләринин һәмми, онларын гижмәти тәшкил едир. Бу мәһсулларын реаллашмасы нәтичәсиндә үмүм дахили мәһсул формалашыр вә үмүм дахили мәһсулуи дәјәриндән истәһсал васитәләри вә материал мәсрәфләринин дәјәри чыхылдыгда милли кәлир формалашыр. Милли кәлир чәмијјәтин истәһсал вә истәһлак тәләбатыны өдәјән, һәјат сәвијјәсини формалашдыран синтетик үмүмиләшмиш кәлир кәстәричисидир. Милли кәлирин артырылмасы истәһсал вә сосиал тәјинатлы тәдбирләрин һәјата кечмәсинә шәраит јарадыр. Рекиои, Республика игтисадијјатында ачыг игтисади мүнһит олдуғуна кәрә, јә’ни идхал вә ихрач просеси мүнһүм рол ојиадығына, кәрә һәр бир дөвләтин игтисади вә сосиал инкишафы истәһсал олмуш милли кәлирдән, даһа чох истифадә олунмуш милли кәлирлә мүйјән олунур. Истәһсал олунмуш милли кәлир Республиканын халг тәсәррүфатынын саһә вә әрази гурулушу вә бу саһәләрин фәалијјәтинин ефектлији илә бағлыдыр. Истәһсал олунмуш мәһсулуи бир һиссәси ихрач просеси васитәсилә харичи өлкәләрдә истәһлак олунур. Харичи өлкәләрдә истәһсал олунан мәһсуллар исә идхал јолу илә республиканын истәһсал вә истәһлак тәләбатыны өдәјир. Беләликлә реал инкишафы тә’мин едән истәһлак сәвијјәси, милли кәлир, онун истифадәси идхал вә ихрачын салдосу илә мүйјән олунур. Әкәр һәр бир игтисади дөвләт ки ми мүсбәт салдо характерикдирсә онда республикадан апарылан мәһсулларын мигдары кәтириләни өтүр вә истәһсал сәвијјәси истәһлак сәвијјәсиндән ашағы олур. Тәрсинә олдугда исә республика дахилиндә истифадә олунан милли кәлир, јә’ни истәһлак сәвијјәси истәһсалдан јухары олур. Гејд едәк ки, милли кәлирин артымы, онуи структуру һәм истәһсалын тәләбатыны өдәјир, һәм дә әһалинин тәләбатына үјгүн олур. Она кәрә дә һәр һансы бир саһәнин кенишләнмәси милли кәлирин саһә үзрә бөлкүсүндән асылыдыр. Белә ки, үстүн артырмаг мәгсәдилә саһәләрә даһа чох капитал гојулушу сәрф олунур вә бу саһәләрин милли кәлирин јарадылмасында ролуну нәзәрә алараг һәмин саһәләрин инкишафына лазым олан вәсантин даһа чох олмасы вачибдир. Тәһлил кәстәрир ки, мүхтәлиф дөвләтләрдә милли кәлирин формалашмасында ајры-ајры саһәләрин ролу мүхтәлифдир. Азәрбајҹанда милли кәлирин јаранмасынын әсас мәнбәји сәнајә вә кәнд тәсәррүфаты саһәләридир. Мәнтиги олараг демәк олар ки, бу саһәләрин инкиша-

фы үчүн даһа чох вэсаит ајрылмалыдыр. Јухарыда гејд етдијимиз кими милли кәлирин бөлкүсү вә јенидән бөлкүсү нәтижәсиндә һәр бир игтисади субјектин алычылыг габилијјәти формалашыр. Милли кәлирин әсас бөлкүсү истехсалын кенишләнмәси вә истехлакын өдәнилмәси үчүн истифадә олунур. Јыгым фонду истехсал вә гејри-истехсал саһәләринин кенишләндирилмәси үчүн истифадә олунаи хәрчләри өзүндә әкс етдирир. Ајдындыр ки, бу хәрчләр һәммин саһәләрдә ишләјәнләрин әмәк һаггы хәрчләринә, социал мүдафиә хәрчләринә вә истехсал васитәләринин, хаммалын алынмасына сәрф олунур. Милли кәлирин бир һиссәси исә әһалинин истехлак тәләбатыны өдәмәк үчүн әмәјин кәмијјәт вә кејфијјәтинә ујгун олараг бөлүнүр, шәхси истехлак фонду формалашыр вә әһалинин алычылыг габилијјәти формалашыр. Көстәрилән кәлир формалары макро-игтисади сәвијјәдә игтисади вә социал инкишафын темпләрини, пропорсијаларыны тәнзимләмәк үчүн истифадә олунур. Милли кәлирин бөлкүсүндә әһалинин пајыны мүәјјән едән кәлир сәвијјәси номинал кәлирләр адланыр. Номинал кәлирләр саһибкарын вә әһалинин хәрчләрини өдәмәк үчүн илкин бөлкү јолу илә әлдә олунан кәлирләрдир. Лакин номинал кәлирләрин јенидән бөлкүсү баш верир. Номинал кәлирләрин јенидән бөлкүсү малијјә-кредит, банк, гүјмәт системинин бөлкүсү просесиндә ролу илә баш верир. Белә ки, дәвләт номинал кәлирләрдән веркн васитәсилә өзүнү үмуми чәмијјәтин тәләбатыны өдәмәк үчүн јенидән өзүнә гајтарыр, гүјмәт вә малијјә васитәсилә игтисади субјект кими јенидән бөлкүдә иштирак едир. Беләликлә базар игтисадијјаты шәраитиндә тәсәрруфатчылыг фәалијјәтләринин либераллашдырылмасы бүтүн игтисади субјектләр кими дәвләтин дә јенидән бөлкү просесиндә кәлирләрини артырмаг үчүн иштиракы зәрури просесдир. Бу механизмләр васитәсилә кәлирләрин јенидән бөлкүсү баш верир. Дәвләтлә әһали, мүәссисәләр вә әһали группалары арасында номинал кәлирләрин бир субјектдән башга субјектә ахыны баш верир. Беләликлә потенциал имканлары олан субјектләрин реал алычылыг габилијјәти вә тәләбаты мәһдудлашыр. Тәнзимләмә нөгтеји нәзәриндән мәһз јенидән бөлкү һесабына формалашан кәлирләрин гүјмәтләндирилмәси онун истехлака тәсиринин өјрәнилмәси, һесапланмасы вә сонра исә прогноз тәдбирләриндә нәзәрә алынмасы әһәмијјәтлидир.

Беләликлә, реал кәлирләр номинал кәлирләрдән кәмијјәт вә структур бахымындан фәрғлидир. Реал кәлирин дәјишмәсинә тәсири едән амилләр номинал кәлирләрин дәјишмәсинә башга мүстәвидә тәсири едир. Мәсәлән, әкәр вержиләрин артмасы истехлакчыларын алычылыг габилијјәтини азалдырса, дәвләтин бүдчә вәсаит

тини чохалдыр, капитал гојулушу имканларыны артырыр. Халг истехлакы малларынын гймәтинин артмасы ажры-ажры истехлакчыларыни һажат сәвијјәсини ашағы салыр, алыгчылыг габилијјәтинин азалдыр, лакин һәмин мәһсулу истехсал едән саһибкарын, ширкәтин, дәвләтин кәлирини артырыр. Реал кәлирләрини формалашмасынын әсас мәнбәји номинал кәлирләр, јахуд истехсал һәчми вә онуи мәһсулдарлыгыдыр. Номинал кәлирләр вә реал кәлирләр арасында фәргләр мәһсулун реаллашмасы просесиндән дә асылыдыр, јахуд тәләб вә тәклифин ујгунлуғундан асылыдыр. Реал кәлирләр өз структуру вә динамикасы илә һажат сәвијјәсинин үмумиләшмиш, синтетик, кәйфијјәт кәстәричисидир. Онуи һесаблима гәјдасы методики чәһәтдән мүрәккәб вә чохсаһәли олдуғу үчүн анчаг дәвләт статистика комитәси тәрәфиндән әһали үчүн һесабынылыр. Номинал вә реал кәлирләр арасында нисбәт игтисади тәнзимләмә системиндә истехсал, бөлкү вә истехлакын әлағәли таразыни кишишафы үчүн әһәмијјәтлидир.

Әһалинини кәлирләрини формалашма мәнбәләринә кәрә ашағыдакы тәснифата бөлмәк олар:

1. Дәвләт мүәссисәләриндән, шәхси саһибкарлыгдан мүхтәлиф мүлкијјәтдән асылы олмајаараг тәшкилатдан әмәјә кәрә вериләи һагт да дахилдир; мүасир шәрантдә дәвләт мүлкијјәти илә јанашы дијәр мүлкијјәт формаларынын мејдана кәлмәси бу мәнбәнин ролуну кәлирләрини формалашмасында азалдыр, бунуи әксинә олаараг әһалинини мәчму кәлирләринини тәркибиндә фермер, ичарә, мүштәрәк мүәссисәләрдә, харичи фирмаларда ишләнләрин сајы артдығына кәрә үмуми кәлирләрдә бунларын хусуси чәкиси артыр. Әмәк һаггы формасында кәлирләр натурал вә дәјәрлә ифадә олунур. Тәдгигатлар кәстәрир ки, шәхси, хусуси әмлак артыгча кәлирләрини натурал формасы бу мәнбәләрдән даһа чох артыр.

2. Формалашма мәнбәләринә кәрә әһалинин тәләбатыны едәмәк үчүн мувафиг мәркәзләшдирилмиш фондларына әсасән вә ажры-ажры мүәссисәләрин, саһибкарларын кәлирләри һесабына ичтимаи истехлак, социал мүдафиә, социал инкишаф вә дијәр фондлар јарадылыр. Бу фондлар әһалинини истехсала вә хидмәтлә мәшгул олмајан иш габилијјәти һиссәсинин тәләбатыны едәмәк үчүн истифадә олунур. Ичтимаи истехлак фондлары натурал вә дәјәр формасында хәрчләрә кәрә бөлүнүр. Ичтимаи истехлак фондларынын пул кәлирләринини формалашмасында малијјә имканлары бөјүк рол ојнајыр. Белә ки, пенсия, тәгаүд, мүхтәлиф пул јардымлары әһалинини пул кәлирләриндән ичтимаи истехлак фондлары һесабына едәнилән кәлирләрдир. Бу фондларын бир

һиссәси һәм натурал формада капитал ғојулушу шәкилиндә гејри-истеһсал саһәләрини, тә'мин едән вәсаитләрдир. Әһалинин пулсуз тәһсил, сәһијә вә диҗәр пулсуз объектлар үзрә өз истеһлак тәләбатыны өдәдикдә о фәрди хәрчләрдән азад олур вә беләликтә дә дәвләт һесабына һәммин хәрчләр өдәнилдијинә кәрә бу хәрчләр әһалинин кәлирләри категоријасына дахилдир. Гејд едәк ки, бу фондларыни малијјәләшдирилмә мәнбәләри мүхтәлиф тәшкилатлар, мүәссисәләр вә дәвләтдир. Мәркәзләшдирилмиш фондлар һесабына социал-тә'минат аз тә'минатлы аиләләрин һәјат сәвијјәсинин формалашмасы проблеми һәлл олунур.

Мүәссисәләрин кәлирләрин һесабына онун дахилиндә социал тәдбирләрин һәјата кечирилмәси үчүн вәсаитләр ајрылып. Социал инкишафын һәјат тәрзини формалашдыран мәнбә кими саһибкарлығын, ролу артыр, мүәссисәләрини социал-тә'минат проблеминдә чавабдеһлијин вәзифәләри чоһалыр. Ичтимай истеһлак фондлары структур с'тибарилә дејиләнләри нәзәр алсаҗ пуллу вә вә пулсуз олараҗ хидмәт шәкилиндә бөлүнүр. Пуллу шәкилдә кәлирләрин бөлкүсү заманы әһали континҗенти, онун структурасы әсас кетүрүлүр. Јә'ни пенсиячылар, тәҗәјүдчүләрин сајы, јардым аланлар вә с. Пулсуз хидмәтләрин истеһлакында һәм бу хидмәтләрдән истифадә едән потенциал континҗентләрин пајы формалашыр. Мәсәлән, әкәр әһалинини тәркибиндә тәһсил аланларынын сајы артырса, јахуд хәстәләнмә сәвијјәси јухарыдырса онда ујҗун олараҗ әһалинини белә группларынын пулсуз хидмәтләрдән истифадәси пајы да артыр. Бу да онларынын фәрди кәлирләрини формалашмасына тә'сир едир, истеһлак структурунда пул хәрчләрини азалмасына кәтириб чыхарыр.

3. Әһали кәлирләрини формалашмасы малијјә - кредит системи механизминин тәкрат бөлкү просесиндә ролу илә һәјата кечирилир. Белә ки, ајры-ајры субјектләр, дәвләт, саһибкарлар, ајры-ајры фәрдиләр, ширкәтләр өз пул вәсаитләрини кредит ресурслары кими истифадә едикдә мүәјјән дөврдән сонра фаиз шәкилиндә әлавә вәсаит мәнимсәјирләр. Бу заман һәммин вәсаит онун хәрчләриндә тәчәссүм тапдыгына кәрә кәлирләрин мәнбәјиндән бири кими баһырыҗ. Ујҗун олараҗ бу кәлирләр һесабына субјект, /дәвләт, мүәссисә/ өз истеһлакынын бир һиссәсини өдәјир. Ајдындыр ки, кәлирләр бүтөвлүкдә јарадылан милли кәлирин тәшкилиндә јенидән бөлкү вәситәсилә реаллашыр. Јә'ни биринчи кәлирлә бир группдан башға група малијјә-кредит системи кәлирләрин формалашмасында истиҗразлар, лоторејалар, банклар /әмәнәт/ вәситәсилә тә'сир едир. Белә ки, удуш нәтиҗәсиндә әлдә олуна һәбләҗ, борҗ нәтиҗәсиндә әлдә олуна фаиз, пуллу истиҗразлар,

онларын диқар пул ваһидләринә дәјишилмәси баш верир, бу да бә'зи группаларын кәлирләрини формалашдырыр.

4. Әһалинин кәлирләрини базар игтисадијјаты шәраитндә даһа сүр'әтлә артан мәнбәји ролуну шәхси тәсәррүфат, саһибкарлыг, хусуси тәсәррүфат, ичарәдарлыг тәшкил едир. Фәрди фәалиј-јәт нәтичәсиндә әһали, онун мүәјјәи һиссәси даһа чох өз шәхси тәләбатыны вә пул кәлирләри әлдә етмәк үчүн истәһсал етдији мадди вә мә'нәви ис'мәтләрин, хидмәтләрин бир һиссәсини натурал формада истәһлак едир, диқар һиссәсини исә базарда сатыб пул кәлирини әлдә едир. Характер е'тибарилә бу кәлирләр әмәјә кәрә алынған кәлирләрди. Лакин формалашма мәнбәэлринә кәрә уј-гун олараг мүлкијјәтдән, онун формасындан вә фәалијјәт даирәсиндән асылыдыр. Ола биләр ки, саһибкар әмтәә истәһсал едир; хидмәт кәстәрир; мәсләһәт верир; өјрәдир вә с.

Мүасир шәраитдә базар игтисадијјаты формалашдыгча бу дедијимиз мәибә даһа да дәришләшир, инкишаф едир вә комплекс характер дашыјыр. Кәлирләрин формалашмасында фәрди тәсәррүфатчыда олан кәлирләр артыр вә истәһлакын структурунда онун пайы даһа инкишаф едир.

5. Әһалинин кәлирләрини истәһлакла ујгунлашдырылмасы үчүн биз оиа тәләбаты өдәмә мәнбәји кими бахырыг; алычылыг габилијјәти кими бахырыг; оиа кәрә дә нә вахтса јыгылыб галмыш пул вәсаитинин, гызылын сатылмасы нәтичәсиндә, әмлакын сатылмасы нәтичәсиндә әлдә олуған вәсаитә кәлир кими бахырыг. Оиа кәрә дә әһалинин кәлир вә истәһлакыны ујгунлашдырыгча мәһз сатылан әмлақдан јахуд јыгылан пулдан оиа артымы нәзәрә алмагла кәлир вә истәһлак балансы тәртиб едирик.

2.4 ТӘЛӘБАТ ВӘ ИСТӘҢЛАКЫН ПРОГНОЗУНУН НӘЗӘРИ, МЕТОДОЛОЖИ ИСТИГАМӘТЛӘРИ (ӘСАСЛАРЫ) ВӘ РЕАЛЛАШМА МЕХАНИЗМЛӘРИ.

Тәләбат вә истәһлакын прогнозу онун узунмүддәтли, стратеги инкишаф истигамәтләрини мүәјјән етмәк демәкдир. Прогноз тәдгигатлары социал-игтисади инкишафын мөвчуд вәзијјәтини вә план мүддәтиндә инкишаф мејләрини гијмәтләндирмәк үчүн истифадә олунар. Индики мүасир шәраитдә игтисадијјатда гејри-мүәјјәнлик, тәсадүфи амилләрин мөвчудлуғу прогноз кәстәрнчиләринин зәрурилијини мејдана чыхарыр. Беләликлә игтисади вә социал прогнозларын әһәмијәти артыр, базар игтисадијјаты шәраит-

тиндә онлардан истифадә даирәси женишләнир вә план көстәричиләринин елми-әсасларла тәнзимләнилмәсиндә ролу артыр. Прогнозлашдырма системи саһә, әрази вә фуиксионал чәһәтләр үзрә апарылдыгына көрә тәләбат вә истәһлак прогнозу бу системда даһа чәх әһәмијјәт кәсб едир. Бир тәрәфдән социал инкишафыи ме'јар көстәричиләрини дијәр тәрәфдән исә игтисади көстәричиләри өзүидә әкс етдирир. Тәләбат вә истәһлакын прогнозунун нәзәри әсасыны тәләбатын дурмадан артмасы, онун кәмијјәт вә кеј-фијјәт көстәричиләринин јажшылашдырылмасы вә јениләшдирилмәси тәшкил едир. Тәләбат системи тәкпар истәһсалын инкишафынын апарычы ме'јарыдыр. Онун өдәнилмәси имканлары перспектив истигамәтләрдә истәһсалын тәкмилләшдирилмәсинә, бөлкү мүнәсибәтләринин јажшылашдырылмасына вә истәһлакын өзүнүн структурунун оптималлашдырылмасына кәтириб чыхарыр. Буна көрә дә там тәтијјәтлә демәк олар ки, тәләбат вә истәһлак прогнозу мадди-ис'мәтләр истәһсалы вә тәкпар истәһсалы системиндә әһалинин тәкпар истәһсалында мөгсәд вәзифәләрини вә сон нәтичә ролуну ојнајыр. Тәләбат вә истәһлак гапалы систем олан тәкпар истәһсал просесинин башланчыг вә сои мәрһәләләрини өзүндә бирләшдирир. Лакин бөлкү вә мүбадилә призмасындан кечәрәк формалашыр. Буна көрә дә тәртиб олуан, истифадә олуан психолоји принципләр, механизмләр вә прогнозлашдырма аләти, технолокијасы дејилән нәзәри аспектләри өзүндә әкс етдирир. Тәләбат вә истәһлак прогнозу принципләри үмуми принципләр олуб тәләбат вә истәһлакын конкрет формалашмасы хүсусијјәтләрини, динамикасыны, дәјишмә мејлләрини нәзәрә алараг формалашыр. Ашагыдакы принципләр әсасында прогнозлашдырма һәјата кечирилмәлидир:

Динамиклик: комплекслилик вә системлилик; оптималлык; әкс әләгә; әмәилилик; тарихилик вә варислик.

Тәләбат вә истәһлакын прогнозунда формалашмыш халг тәсәррүфаты структуру, истәһлак давраһышы, онларын дәјишмә мејлләри нәзәрә алыныр. Билирик ки, тәләбатын формалашмасы вә динамикасы мөвчуд реал игтисади вә социал вәзијјәтдән асылыдыр вә бу вәзијјәти характеризә едән факторлар сои нәтичә олан истәһлака мүхтәлиф күчлә тә'сир едирләр. Мәһз бу тә'сир күчүнү гијмәтләндирмәк, онларын перспективасыны көрмәк системли прогнозун әсасыны тәшкил едир. Прогноз просеси 2 әсас фуиксионал вәзифәдән асылы оlaraг формалашдырылыр.

1. Мүгајисәли тәһлил вә тәдбирләр һазырламаг бахымындан;
2. Арзу олуан сәвијјәни әлдә етмәк үчүн тәләбат вә истәһлакын формалашмыш әи'әнәви динамикасына тә'сир едиб, ону ида-

рөстмә бахымындан; I тип прогнозлар мөвчүд вәзијјәти тәсвир етмәк үчүн вә дәвләт сәвијјәсиндә, җәмийјәт сәвијјәсиндә програмлар, тәдбирләр чохлауға һазырламағ үчүн истифадә олунур. II тип истигамәт исә формалашмыш инкишаф динамикасыны көклү сурәтдә дәјишдирир, мәгсәдәүјгүн јола салмағ үчүн истифадә олунур. Она көрә дә 2-чи истигамәт даһа актив прогноз характер дашыјыр. Тәләбат вә истеһлакын прогнозу макро вә микро сәвијјәдә јә'ни халғ тәсәррүфаты системи сәвијјәсиндә вә ајры-ајры истеһлак ис'мәтләри, хидмәтләри сәвијјәсиндә апарыла биләр. һәм макро, һәм микро сәвијјәдә прогнозлашдырылан тәләбат вә истеһлак кәстәричиләри таразлы вә ујғунашмалыдыр. Прогнозун дәгиглији объектини дүзкүн сечилмәсиндән, ону әһатә едән, формалашдыран апарычы факторларын сечилмәсиндән, бу факторлар арасында аналитик сәбәб вә нәтичә әлағәләринин дүзкүн ифадәсиндән вә тәсвири формасындан хејли асылыдыр. Бу бахымдан прогнозун методлары дәгиг олмалыдыр. Она көрә дә истифадә олуна моделләр реал ганунаујғунлуғларла сечилмәлидир. Тәләбат вә истеһлака аид олан бир сыра прогноз моделләри мөвчүддур. О чүмләдән статистик, динамик, саһәләрасы, оптималлашдырма, имитацион, статистик вә д. моделләр системи мөвчүддур вә бунлар ишләнмәлидир. Прогнозлашманын идарәстмә объектиндән, онун мүддәтиндән вә функционал вәзифәләриндән асылы оларағ тәртибинин техноложии әләти олмалыдыр. Бу әләтләр системинә информасија базасы, моделләр системи вә ријази програмлар дахилдир. Информасија системи мөвчүд статистик гануна ујғунлуғлары вә аналитик мейлләри ифадә едир. Бу статистикаја әсасланарағ әсас кәстәричиләри, иараметрләри һесабламағ мүмкүндүр вә бу параметрләрин һәр биринин мүхтәлиф һипотезләрә ујғун оларағ дәјишмә динамикасынын прогнозуну вермәк олар. Она көрә дә прогноз параметрләри егзокен вә ендокен параметрләринә бөлүнүр. Бүтүн бунлары иәзәрә аларағ тәләбат вә истеһлакын прогнозуну техноложиясы ашағыдакы ардычыллығла апарылыр: 1. Мөвчүд формалашмыш тәләбат вә истеһлакын динамикасы тәһлил олунур, бунун иараметрләри, сәбәб вә нәтичә әлағәләри гијмәтләндирилир; 2. Тәләбат вә истеһлакын динамикасыны вә ганунаујғунлуғларыны әкс етдирәи, инфраструктур дәјишмәләрини әлағәләндирән моделләр системи сечилир; 3. Топланмыш информасија базасы әсасында сечилмиш моделләрә ујғун оларағ һесаблар апарылыр; прогнозлар верилир; 4. Верилмиш прогнозларын дәгиглији, реаллығы јохланылыр, дүзәлиш етмәк үчүн тәдбирләр вә идарәедичи механизмләр һазырланыр; 5. Прогноз кәстәричиләри әсасында реал план кәстәричиләри тәртиб олунур вә реал-

лашмаг үчүн прогнозлашма объектинин сэрэнчамына, истифадесинә верилир. Гејд едәк ки, тәләбат вә истехлак маһијјәт е'тибарилә социал инкишаф кәстәричиләри олдугу кими һәмчинин мүәјјәи мадди әшја структураи маликдир вә мөвчуд халг тәсәррүфатынын, игтисадијјатын реал саһәси әсасында формалашыр. О чүмләдән бу саһәләрә билаваситә дахилдир: истехлак не'мәтләрини истехсал едән саһәләр вә хидмәт саһәләри. Буна көрә дә принцип е'тибарилә прогнозлашдырма мөгсәд вә ресурс истигамәтләринидә апарылыр. Соира исә мөгсәд вә ресурс истигамәтләринин вәһдәти тә'мин олунур.

Она көрә дә биз 2 әсас прогматик идејаны һәјата кечирмиш олуруг.

1. Идеал, арзу олуан истехлак вәзијјәтини;
2. Ресурс тә'минатыны дигтә едирик.

Әкәр бу ики истигамәт вәһдәтләшә билирсә онда прогноз системи баш тутур. Әкәр вәһдәт алынырса онда прогнозуи вәзифәси дигтә јох, дүшүнмәк (ахтармаг), јоллар сечмәк истигамәтиндә формалашыр. Бу истигамәт базар игтисадијјаты шәраитиндә даһа актуалдыр. Мүасир шәраитдә мәркәзләшдирилмиш планлашмадан даһа чох прогнозлашдырмадан истифадә едирләр. Гејд едәк ки, истехлак прогнозу даһа мүрәккәб прогноздур, о социал - игтисади характер дашыјыр вә гејри-мүәјјән, инсанларла бағлы олан факторлардан даһа чох асылыдыр. Она көрә истехлак прогнозлары там фәјдалылыг, әһали тәләбатынын өдәнилмәси бахымындан гијмәтләндирилир. Социал информасијаларын ишләнмәсиндә прогнозлар ахтарыш мәнбәји ролуну ојнајыр. Тәләбат вә истехлак прогнозу мүхтәлиф вариантларда һесабланылыр. Әлбәт-тә вариантларын сечилмәси гојулан гипотезин вә ресурс имканларынын чәрчивәсиндә һәлл олунур. Һәр бир вариантын елми әсасы олмалыдыр. Онун нәзәри вә практики әһәмијјәти габағчадан мүәјјән олунмалыдыр вә прогноз системиндә һәкк олунмалыдыр.

Тәдгиг етдијимиз нәзәри методолоји принципләр тәләбатын мејлләри, формалашмасы, мәнбәләри, онун тәркибинин вә планлашмасынын, идарә олунмасынын объективлијини вә әзуријјәтини доғурур. Тәләбат вә истехлак игтисадијјатын планлашмасы вә идарә олунмасы системиндә мөгсәдләрин формалашмасынын вә реаллашмасынын механизмләринә дахилдир. Она көрә дә биз бу социал-игтисади просеси планлашмасыны стратеги план системинә дахил едирик. Макро стратеги план әһалинин тәләбаты, истехсал тәләбаты планы дијәр микро-игтисади мүәссисәләрини вә ајры-ајры саһибкарларын, әһалинин шәхси истехлақы планыдыр. Буна көрә дә ујғун олараг тәләбат вә истехлак планы гаршылыг-

лы әлағәдә олан көстәричиләр системи илә мүәјјән олунар; чари вә перспектив плана ајрылып, стратеги вә маркет планлашманын вәһдәтиндә һәлл олунар. Бу планлашма принципләрини әсас тутараг тәләбат вә истәһлак планлары дахили ганунаујғунлуғ чәрчивәси дахилнндә формалашыр. Нәзәри әсаслары планын тәләбатын динамиклији вә онун өдәнилмәсинин дурмадан јахшылашдырылмасы тәшкил едир. Бу мүддәалар бахымындан тәләбат вә истәһлак планы ишләниб һазырланыр. Тәләбат вә истәһлакын планлары дедикдә онун әсас артым темпләринин, пропорсијаларыны, мөјлләрини, ганунаујғунлуғларыны көстәрән, ашкар едән перспектив көстәричиләр системи нәзәрдә тутулур. Әлбәттә, индики базар игтисадијјаты шәраитиндә тәләбат вә истәһлакын иланлашмасында конкрет әмтәләр, хидмәтләр үзрә директив план көстәричиләрини тәтбиг етмәк кәрәксиздир. Лакин базар игтисадијјатында тәләбат вә истәһлака башга призмадан бахмағ лазымдыр. Елә бир призмадан ки, базар игтисадијјатынын тәләбатларына ујғун тәләбат вә тәклиф таразлашсын, әһалинин алычылығ габилијјәти истәһлак базарынын сәвијјәсинә, онун структурасына, ајры-ајры мәһсулларын гијмәтинә ујғун кәлсин. Она көрә дә планлашманын методоложи әсасыны тарихи әсаслар үзрә формалашмыш тәләбат системи вә республиканын игтисадијјатынын структуру тәшкил едир. Практики чәһәтдән даһа чох маркетинг планлашмасы әһмијјәтлидир. Јә’ни конкрет әмтә вә хидмәт үзрә истәһлак тәләбаты вә онун истәһсалынын тәшкили, мүбадиләси, сатышы истиғамәтләри дахилдир. Маркетинг иланлашмасы өјрәндијимиз пландан фәрғли оларағ даһа чох тәшкилати-игтисади идарәетмә структурасына чеврилир. О чевик, динамик дәјишир, оператив характер дашыјыр вә базар игтисадијјаты шәраитиндә әһмијјәтли бир методдур. Маркетинг планлашмасынын биз кенишләндирмәклә онун нүфузуну артырмагла макро-игтисади стратеги планлашманы да тәләбат вә истәһлака тәтбиг етмәк лазымдыр. Бу заман даһа чох дәғиг нөгтәвари планлашмадан фәрғли оларағ фәза планлашмасына кечмәк лазымдыр. Јә’ни мөгсәд гојмағ лазымдыр ки, әһали тәләбаты вә истәһлақы үчүн бир структура кифајәт дејил, даһа бир ефектли структураја кечмәк лазымдыр. Мәнтиғи фикирләшсәк һәм стратеги, һәм дә маркетинг планлашмасы бир-бирини тамамлајыр, һәр ики системдә көстәричиләрин дәғигләшмәсинә тә’сир едир вә сон нәтичәдә вәһид план системи алыныр. Гәрб әдәбијјатларында о чүмләдән базар игтисадијјаты јолунун тәчрүбәсини газанан өлкәләрдә стратеги планлашма 100-200 ил дөврү әһатә едир, даһа чох тәләбат вә истәһлакын глобал мүһити-

ни, онларын тә'сирини өзүндә әкс етдирир. Мәс: сийәси мүнһит, еколожии мүнһит сосиал демографик мүнһит, игтисади мүнһит вә с.

Маркетинг планлашмасы исә һәр бир ресурсун, хаммалын, истехлак мејләринин вә с. јахшылашмасыны әһатә едир. Тәләбат вә истехлакын планлашмасында ашағыдакы принципләр һәр ики системдә тәтбиғ олунмалыдыр:

Мигјаслы кенишләнмә; комплекслилик; ресурсларын әвәз етмәси; планлашма техникасынын тәкмилләшдирилмәси; системлилик; ганунверичи вә ичрасидичи механизмләрин вәһдәтлийи; сосиал әдаләт.

Тәләбатын планажунлуғу истехсал вә истехлак тәләбаты, кәлирләрлә истехлак, тәләб-тәклиф вә д. пропорсийаларын таразлыгыны, әлагәсини планлашдырмағ үчүн көзләнилир. Бу принцип әсас нәтичәси, ефекти әһалинин тәләбатыны өдәмәк, мал тәклифини таразламағ, хидмәт саһәсини инкишаф етдирмәк, әрази вә саһәдә ресурсларын, иш гүввәсинин вә әһалинин гаршылыгы вәһдәтдә әлагәсини тәнзим едән игтисади план көстәричиләри вермәкдир.

Динамизмин инкишаф планлары елә көстәричиләрин ишләнмәсини тәләб едир ки, өдәнилмиш тәләбат кәмијјәт вә кејфијјәтә дәјишсин, онун дахили структурунда даһа чох игтисади-сосиал ефектли әмтәләр, хидмәтләр артсын вә бу тенденсийалар истехсалын структуруна тә'сир етсин. Јахын игтисади зона шәраитиндә истехсал вә истехлак, тәләбатын өдәнилмәси јоллары мәһдуд әрази чәрчивәсиндән чыхыб кениш мигјаслы дүнја мүстәвсиндә өз әксини тапсын. Белә ки, истехлакын дахили структуру һәм үфүғи, һәм дә шағули истигамәтдә бир-бирини әвәз едән јени истехлак мәһсуллары илә тамамлансын.

Комплекслилик тәләбатын формалары, тәшкилати структуралары вә истехлак шејләри арасында вәһдәти, ваһид систем һаында тә'мин етмәји тәсвир етмәк үчүн көзләнилир. Комплекс јанашма, әразинин комплекс инкишафы, саһәинин комплекс инкишафы вә истехлак шејләринин инкишафынын комплекс тәдбирләрини әһатә едир. Јә'ни истехсал, бөлкү, мүбадилә, истехлак, хаммалын тәһизаты, әмәк һаггы вә с. системи тәләбат вә истехлак башға игтисади вә сосиал просесләрдән фәрғли олагағ елми-техники тәрәггинин һәјәт тәрзинин мәһсулу кими формалашыр. Бу да өз нөвбәсиндә јени ресурслар истехсалы мејдана кәтирир вә онлардан истифадәнин јени вариантларыны јарадыр. Беләликлә ејни тәләбаты өдәјә билән вә бир-бирини әвәз едән ресурслар мәчмуу формалашыр. һәмин мәчмуудан марағ бахымындан һансы-

нын сечилмәси нәзәрдә тутулур. Мәс: синтетик јун, гарышыг пам-быг парчадан тикиш сәнајесини инкишаф етдирмәк мәсәләси.

Планлашманын техника вә технолокијасы дедикдә бу мето-долокијанын өзүнүн никишафы демәкдир. Кәстәричиләрни се-чилмәси, планлашма ардычыллыгы, методики төвснјјәләр еф-фектли олдугда планлашманын өзүнүн сәмәрәси артыр, о даһа чә-тин һесаблашмаларданса даһа дәгиг комплекс реал кәстәричи сечмәк вачиблијини доғурур. Бунлар планлашмада истифадә олу-нан вәсаитләрин, машинларын вә с. тәзәләнмәси нәзәрдә тутулур.

Тәләбат вә истәһлакын планлашдырылмасынын реаллығы-ны артырмаг вә онун прогнозлашдырмада ролуну јүксәлтмәк үчүн сечилән методлар елми әсасларла мүәјјән олунар вә реаллаш-дырылыр. Реал практикада вә тәдгигат ишләриндә ашағыдакы методлардан истифадә олунар:

- 1.Баланс методу;
- 2.Бирбаша һесаблама методу;
- 3.Игтисади ријази методлар;
- 4.Норматив методлар;
- 5.Експеримент методу;
- 6.Факторлар үсулу.

Һәр бир методун тәтбиги үчүн реал формалашан динамика-сы әсас кәтүрүлүр. Методларын тәтбигинин нәтичәси вә реаллығы истәһлак кәстәричиләринин әһатә даирәсиндән хәјли асылы-дыр.

Баланс методу истәһлакын халг тәсәррүфаты балансы систе-миндә әләгәсини тә'мин едир. Әкәр биз халг тәсәррүфаты баланс-ларына бахсаг онларын һәр бириндә истәһлак балансынын јери-ни, ролуну вә әһәмијјәтини мүәјјән едә биләрик. Белә ки, макро-иг-тисади сәвијјәдә истәһлак балансы мөвчуд истәһлак арасында әлә-гәни јарадыр; игтисади артымын тәнзимләнмәси үчүн истифадә олунар. Дахили милли мәнсулун әшја структурасы илә дәјәр структурасы арасында әләгә јарадыр, бөлкү просесинин нәтичә-сини изаһ едир. Истәһлак планында баланс методу таразлашма үчүн истифадә олунар. Бу мәгсәдлә ики јанашмадан истифадә олу-нур:

1. Һәр бир истәһлак нөвү, мәнбәји автоном олараг планлаш-дырылыр, прогнозлашдырылыр, сонра исә бу мәнәлли кәстәри-чиләр (автоном) топланыб үмуми баланс кәстәричиләри илә дү-зәлддилир. 2-чи һалда баланс кәстәричиси тапылыр вә бу баланс кәстәричисини тә'мин едән ајры-ајры структура элементләри та-пылыр. Беләликлә һесабламалар кәстәрир ки, истәһлакын үмуми

баланс көстөрчисиини дэгийлижи онуи ајры-ајры көстөрчилэри ајрылыгда планлашдырылыб сонра топланмасы нэтичэсиндэ алынан көстөрчидэн чохдур. Коикрет олараг халг тэсэррүфаты балансы, кэлир вэ истехлак балансы һәр бир истехлак мәһсулу-нун истехсалы вэ истехлакы балансы эһали истехлакынын вэ с. системинэ дахилдир. Гејд едэк ки, истехлак баланслары халг тэсэррүфаты баланслары системиндэ фэалијјэт көстөрир. Баланслар динамики вэ статистик баланслара бөлүнүр: вэ јахуд чари вэ план балансларына. План баланслары даһа чох ирилэшимиш көстөри-чилэр үзрә һесабланылыр.

Статистик баланслар истехлакын чари дөврү үчүн һесаб әмә-лијјатларыны апармаг мәгсәдилә тәртиб олунар. Игтисади тәһлил вэ прогноз методикасы чари балансларыны һесабына формала-шыр. Мүхтәлиф структур әмсаллар. долајысы вэ бирбаша тә'сир параметрлэри һесабланыр вэ прогноз дөврү үчүн бу параметрлэ-рин гијмәтләндирилмәси методикасы һесабланылыр. Тәчрүбә көстөрир ки, план баланслары, о мүмләдән халг тэсэррүфаты са-һәләрарасы, истехсал вэ истехлак, бөлкү балансларынын тәрти-биндә истехлак структуру, онуи һәчми егзожен параметр олараг верилир вэ бу параметр әсасында бүтүн баланс системи јенидән һесабланыр. Бәләиклә мүхтәлиф перспектив стратежи мәгсәдләр үчүн истехлак сәвијјәсини вариантларыны вермәклә халг тәсэр-рүфаты структурларында истехсал, бөлкү вэ истехлак арасында таразлыг һесабатлары апармаг олар.

Бирбаша һесаблама методу мөвчуд истехлакын динамикасы арасында ганунаујгунлуғларын параметрлэри әсасында перспек-тив инкишаф һағгында һесабатларыни верилмәсидир. Мәс: әкәр истехлакын артым темпи сон 20 илдә сабит темплә артырса вэ һи-потез гәбул олуна ки, бу артым темпи һансы шәраитдә сабит сах-ланыла бләр, јахуд һансы шәраитдә дәјиширсә нечә дәјишә биләр; онда мүәјјән бир дөврдә арзу олуна мејли алмаг мүмкүндүр. Реал һәјатда бу шәрһ етдијимиз һесаблама мүхтәлиф ифадәләрлә реал-лашыр: хәтти; гејри-хәтти; парабола; һипербола вэ с.

$$y=a+vx; \quad y=ax+bx^2+c; \quad y=ax^2+bx^3+cx+d$$

вэ с. верилмиш системдә аналитик ифадәләрдән реал һәјата ујгун олан ганунаујгунлуғлар сечилир. Бу ганунаујгунлуғларын пара-метрлэри статистик рәгәмләрлә һесабланыр. Перспективада, планлашмада бу параметрләр сабит сахланылыр вэ јахуд 2-чи һи-потезә ујгун олараг дәјишмә мејли әсасландырылараг көзләнилән нәтичә тапылыр.

Игтисади ријази методлар истеҳлакын формалашмасына вэ динамикасына тэ'сир едэн комплекс амиллэрин бир-бирлэри илэ тэ'сирини олчмэк, гijмэтлэндирмэк вэ прогноз вермэк үчүн истифаде олунур. Бу методлар дэгийг хесаблама методудур. Мүхтэлиф ресурс вариантларынын истеҳлак темпинэ уjгун олараг сечилмэсинэ, оиун игтисади вэ сосиал эффектlijинин гijмэтлэндирилмэсинэ көмэк едир. Буна көрэдэ 60-чы иллэрдэн бу тэрэфэ бу методлар инкишаф етдирилмиш вэ бир сыра програмларын инкишаф вариантларынын эсасландырылмасында истифаде олунмушдур. Игтисади ријази методлар истеҳлак проблемлэринин хэллинде даһа чох тэлэбин, тэклифин арасында таразлыгы, балансларын ишлэнилмэсинде, гijмэтлэрин гоjулмасында истифаде олунур.

Норматив јанашма метсдлары мүejјэн стандартлара уjгун тэлэбат вэ истеҳлакын артым темпини вэ структуруну тэнзимлэмэјэ деjилir. Норматив методлар ики эсас аспектде чэлб олунур: 1. Али мэгсэдлэрин тэлэбат вэ истеҳлакын норматив базасы эсасында хесабламасына; 2. хэмин мэгсэдлэрэ наил олмаг үчүн бүтүн ресурсларын истифадэсинин норматив эсасларла тэнзим олунмасына;

Бу ики јанашма ажры-ажрылыгда хэлл олуна билэр, сонра исэ башга методоложи принцип эсасында бирлэшдирилэ билэр. Бу мэгсэдлэрэ норматив баланс методлары, стандартлашма вэ кей-фијјэтин идарэ олунмасы методлары дахилдир. Нормативлэшмэ динамики бир просесдир. Елми-техники тэрэгтинин истеҳлак амиллэринин, игтисади мүһитин вэ д. амиллэрин дејишмэси нэтижэсинде нормативлэрин өзлэри де дејишир. Истеҳлак нормалары ажры бир хесаблама объектидир. Бунун тибби, физиоложи тэлэблэри вардыр. Она көрэ де истеҳлак нормаларыны хесаблајанда этраф мүһит вэ истеҳлак дахили мүһитин стандартларла мүгајисэсэ апарылыр. Гејд едэк ки, стандартлашма нисби вэ дејишкэн эмалијјат просесидир вэ идарэ етмэ структурасына дахилдир. Эввеллэр стандартлашманын тэшкилати идарэетмэ структурасы мөчүд иди. Мөркэзлэшдирилмиш план практикасында; инди исэ стандартлашманын эсас механизмлэри базар тэлэбаты илэ бағлыдыр.

Эксперимент методу ажры-ажры истеҳлак (конкрет) эрзагына, гејри-эрзаг мэхсулларынын, хидмэтин, мэхсулдарлыгын мэхсус сосиал инкишафа тэ'сирини гijмэтлэндирмэк үчүн истифаде олунур. Хүсуси лабараторија шэраитинде эһали илэ ачыг сөһбэтде топланылан фикирлэрини, чохлуғун фикрини нэзэрэ алмагла хесабланылыр.

2.5 ТЭЛЭБАТ ВЭ ИСТЕҢЛАКЫН ИДАРЭ ОЛУНМАСЫНЫИ ИГТИСАДИ ВЭ СОСИАЛ МЕХАНИЗМЛЭРИ ВЭ МЕТОДЛАРЫ.

Тэлэбат вэ истеҥлак идарэетмэ объекти кими игтисади вэ социал амиллэр вэ нэтичэлэрэ маликдир. Маһијјет е'тибарилэ игтисади вэ социал инкишафыи һајат сәвијјейинин бүтүн истигамәтләринә тә'сир едир вэ бу истигамәтләрден асылы олараг формалашыр вэ өзү инкишаф едир. Беләликлә тэлэбат вэ истеҥлак мәзмун е'тибарилэ идарэетмэ системинин нүвә функцијасы ролуну ојнајыр. Билирик ки, тэлэбат вэ истеҥлак бир сыра чохлу гаршылыгы алагәдә амилләрин тә'сирләри нәтичәсиндә формалашдыгына көрә онун идарә едилмәси бир мә'налы, јахуд 'детерминләшмиш' дејилдир. Она көрә дә идарэетмә бахымындан тэлэбат вэ истеҥлака долајысы әтраф факторларла тә'сир етмәк мүмкүндүр вэ лазымдыр. Идарэетмә мәгсәди кими ме'јар олараг мадди вэ мә'нәви не'мәтләр истеҥлакыныи максимумлашдырылмасы, онларын тәркиб элементләринин структурунун јахшылашдырылмасы вэ кејфијјетинин јүксәлдилмәси нәзәрдә тутулур. Она көрә дә харичи әдәбијјатларда истеҥлакын һәчминдән даһа чох истеҥлак элементләринин приаритети (грулушу) әсас көтүрүлүр. Тэлэбат вэ истеҥлакын идарә олунамасында фикримизчә 1-чи мәрһәлә истеҥлакын үмуми сәвијјесинин максимум һәддә чатдырылмасы нәзәрдә тутулмалыдыр. 2-чи мәрһәләдә исә онун структурунда даһа чох үс-түнлүк тәшкил едәи «приаритет» истигамәтләр олмалыдыр. Дикәр тәрәфдән истеҥлакын идарә едилмәсиндә ме'јар олараг тэлэбатын өдәнилмәси сәвијјесинин максимумлашдырылмасы нәзәрдә тутулур. Она көрә дә бу ики ме'јары онлара тә'сир едәи амилләрин функцијасы кими тәсвир етмәк олар вэ бу амилләрин һәр биринин дәјишмәсинин идарэетмә мәгсәдиндә ролуна көрә гијмәтләндирмәк олар. Бу чүр јанашма градјет метод адланыр. Истеҥлакын идарә олунамасында әтраф мүһитин дәјишилмәсинин идарә олунамасы әсас јер тутур. Беләликлә истеҥлакын идарәси ики мәрһәләдәи ибарәтдир: I мәрһәлә истеҥлакын формалашмасыныи шәраити, мүһити идарә олуноур, тәнзимләнир; II мәрһәләдә истеҥлакын өзү идарә олуноур. Истеҥлакын өзүнүн идарә олунамасы формалашмыш ганунаујгунлуларын тәһлили вэ онун перспективини нечә дәјишмәси һипотезинә ујгун һәлл олуноур. Бу мәгсәдлә статистик вэ динамик һалларын компримис варианты тапылмалыдыр. Статистик һаллар мөвчуд шәраитдә, мүһитдә формалашмыш истеҥлак структурасыны характеризә едир; Динамик вәзијјет исә арзу олунаи идеал сәвијјәдә формалашмыш структураны мүәјјән

едир. Компримис вэзијјэт исә бу ики һал арасында ән јахшы ар-
дычыл һәјата кечирилән мүмкүн һаллары мүјјән едир. Идарә еди-
чи субјект бу ики һәдд арасында игтисади вә сәсиал механизмләр
ри ишә салыр. Бу механизмләрә ашағыдакылар дахилдир:

Гијмәт, бүдчә, күзәштли мүавиатлар вә истәһлак базары.
Гијмәт механизми базар игтисадијјаты шәрантиндә там планлы
тәсәррүфатын әләһинәдир. Лакин истәһлака тә'сир етмәк үчүн
бә'зи гијмәтләрин сәсиал тә'минат вә истәһлакыи минимум (min)
һәддиндән ашағы дүшмәмәси хатринә тәнзимләнмәси вәчибдир.
Бу заман ола билсин ки, гијмәтии дәјишмәмәси бир сыра сәһәлә-
рин вә тәсәррүфат фәалијјәтинин стимулуна зијан версин. Лакин
бу анда дөвләтин јенидән бөлкү функцијасы вә бүдчәси вәситәсилтә
компенсација механизми ишләмәлидир. Дөвләт бә'зи сәһәләрин
мәһсулларынын гијмәтини артырмагла истәһлака тә'сир едән
мәһсулларын гијмәтләрини азалда биләр. Она кәрә дә гијмәт гој-
мада әсас сijasәт даһа чох истәһлакын вә јахуд тәләбатын едәнил-
мәси бахымындан истигамәтләнмәлидир. Гијмәт һәмчинин истәһ-
лакын дахили структурунун формалашмасына тә'сир едир. Бу
просес базар дигтәси илә формалашыр. Ејни истәһлак габилијјәт-
ли олан маллар гијмәтин мүхтәлифлији нәтијәсиндә истәһлакчы
үчүн онун тәләбатынын едәнилмәси бахымындан сечилир. Белә-
ликлә гијмәт истәһлакын структурунда бә'зи әмтәләрин вә хид-
мәтләрин приаритет истигамәт олмасына тә'сир едир. Истәһла-
кын структуру билдијимиз кими кәлирләрин сәвијјәсиндән, әһали-
ин мәшгулијјәтиндән, психолокијадан, истәһлак мәдәијјәтиндән
асылыдыр. Бу тә'сирләрин һамысы истәһлак дөврәнышыны фор-
малашдыр.

Истәһлак дөврәнышыны өлчмәк, гијмәтләндирмәк, сонра
исә тәдбирләри һазырламаг вәчибдир. Бу мәгсәдлә һесабламалар-
да сүбут олунмуш ашағыдакы методиканы тәтбиг етмәк вәчиб-
дир. 1. Кәлирләрин дәјишмәси артымы илә һәр бир әмтәнин вә
хидмәтии истәһлакынын индекси һесабланыр:

$$K_{ej}(t) = \frac{Vx_{ij}}{Vy_i}$$

бурада K_{ej} - еластиклик әмсалы; x_{ij} - истәһлакын артымы;
 y_i - кәлирләрин артымы; i - кәлир сәвијјәси;
 j - истәһлак нөвүдүр (әмтә, хидмәт).

2. мәрһәләдә дәјишмә интервалына ујғун олараг еластиклик
әмсалы группларында әмтәләрин адлары сечилиб бирләшдири-
лир; 3. мәрһәләдә һәр бир индексләшмә группа дүшән әмтәләрини

бүтүн истехлак структурасында хүсуси чөкиси фаизи һесабланылыр; 4. мәрһәләдә замандан асылы олараг (t) һәрбир әмтәә үчүн индексләшмә группларында функционал ганунаујгун график гурулур. Бу ганунаујгунлуг Пуассон пайланмасы илә ифадә олунур.

$$f = e^{k_{et}}$$

көстәрилән ардычыллыгла истехлакын структурунун тәкмилләшдирилмәси үчүн тәдбирләр һазырланыр. Истехлак давраһышы әһалиини мадди вә мә'нәви һә'мәтләр чоһлуғундан, хидмәт һөвләриндән ганунаујгунлуг әсасында сечилмиш конкрет истехлак структура, ардычыллығына дејилир. Мә'лумдур ки, истехлак давраһышы бир сыра комплекс амилләрин тә'сириндән формалашыр. Бу амилләри ики әсас группа бөлмәк олар:

1. макро сәвијјәдә олан амилләр;

2. микро сәвијјәдә олан амилләр вә јахуд макро вә микро мүһит; Макро мүһит истехлақы әмәлә кәтирән тәләб-тәкһиф, әһали вә бөлкү системи тәшкил едир. макро мүһит әмтәәни, хидмәти, тәклифи јарадыр, еһтијачлары өдәмәк үчүн шәраит јарадыр. Макро-игтисади мүһит дөвләт сәвијјәсиндә, реҗион митјасында тәнзимләмә механизмләринә маликдир. Макро-игтисади мүһитин тәнзимләимәси үчүн истехсалы артырмаг, кәлирләри артырмаг, хариҗи өлкәләрлә игтисади әлағәләри женишләндириб мал тәклифини тәнзимләмәк дахилдир. Микро-игтисади мүһитә исә истехлақын билаваситә динамикасының истехлак структурунда бу вә јадикәр әмтәәнин, хидмәтин үстүнлүҗүнә тә'сир едән амилләр вә механизмләр дахилдир. Микро-игтисади сәвијјәдә һәр һансы әһали группу өз соснал-игтисади имканлары дахилиндә бу вә ја дикәр әмтәәјә үстүнлүк верир. Бу үстүнлүк һәмин әһали группуну истехлак давраһышыдыр. Истехлак давраһышы бир сыра игтисади, соснал, исихолоҗи мотив әсасында гурулур. Бә'зи әдәбијјатларда буна истехлак мәдәнијјәти дә дејилир. Белә ки, һәр бир ејни сәвијјәдә олан кәлир, тәһлил сәвијјәси вә с.-дән асылы олараг бу вә ја дикәр истехлак һөвүнә үстүнлүк верир. Беләликлә фәрди истехлак вектору формалашыр. Әкәр биз әһалини бу векторларын типинә көрә тәздән группара ајырсаг онда истехлак давраһышына көрә әһалини групплашмасы, пайланмасы модели медана кәләр. Тәдгигатлар көстәрир ки, истехлак шәјләринин тәләбатын өдәнилмәсиндәки ролуна көрә (хүсуси чөкисинә көрә) пилләвари дүзсәк онда истехлак давраһышының структур модели алыныр. һесабламалар көстәрир ки, аз тә'минатлы аилләләрдә биринчи дәрәчәли ән

јүксәк сәвијјәли тәләбат нөвү истәһлак мәһсуллары, әрзаг мәһсуллары тәшкил едир. Әрзагын дахили структуру иә гijмәтчә ашағы олан мәһсуллар тәшкил едир. Орта тә'минатлы вә јухары тә'минатлы аиләләрдә иә хүсуси чәкисинә кәрә нисбәтән гijмәтләри јухары олан әмтәәләр чоһлуг тәшкил едир. Хидмәт истәһлакы бу груп әһалидә нисбәтән үстүнлүк тәшкил едир. Она кәрә дә һәр бир истәһлак мәһсулунун вә хидмәтин тәләб-тәклиф әјриси формалашыр. Тәдгигатлар кәстәрир ки, әһалинин аилә тәркиби, мәшгулијјәти, кәлир сәвијјәси һәр бири әјрылыгыда истәһлак давранышынын формалашмасына тә'сир едир. Мәс: АБШ-да бу амилләри нәзәрә алараг шәһәрләрдә истәһлак органларыны, оғнларын тәһнизатыны тәнзим едирләр. Мәс: Чикаго шәһәриндә зәнчиләрин јашадыгы мөһәлләдә даһа чоһ учуз сигарет сатылыр. Хидмәт сәһәләри даһа чоһ јүксәк кәлирли мөһәлләләрдә јерләшдирилир.

Әһалниин истәһлакыны тәкпар истәһсалын сон нәтичәси кими бөлкү вә мүбадиләнин еффеһтијинни ме'ары олдуғуну өјрәнмәк үчүн кәлирии вә истәһлакын таразлы-баланс шәкилдә тәсвири вә истифадәси әһәмијјәтлидир. Иидијә кими шәрһ етдикләримиздән белә нәтичәјә кәлдик ки, кәлирләр вә истәһлак үзви сурәтдә бир-бирилә бағлы олан вә ејни социал просесин (истәһлакын) маһијјәтини мүхтәлиф јанашма бахымындан өјрәнмәк демәкдир. Кәлирләрин истәһлака тә'сирини, истәһлакыи кәлирләрдән башга факторлардан асылы олдуғуну, динамикасыны тәһлил етмәк үчүн нәзәри әсасландырылмыш вә практики чәһәтдән өзүнү доғрултмуш метод кими кәлир вә истәһлак балансындан истифадә олунар. Кәлир вә истәһлак балансы макро-игтисади сәвијјәдә вә микро-игтисади сәвијјәдә әјры-әјры әризәләр, әһали групплары үчүн тәртиб олунур. Макро-игтисади сәвијјәдә кәлирләр вә истәһлак балансы әһали кәлирләринин формалашмасы илә истәһлакы арасында сәбәб вә нәтичә алағәләрини гijмәтләндирмә кәлирләрин артмасы мејлинә ујғуи олараг истәһлакын дәјишмә динамикасы илә тә'јин етмәк мәгсәдини күдүр. Бу да өз нөвбәсиндә макро-игтисади сәвијјә олан милли кәлир, шәхси истәһлак, мүштәрәк компанијалар истәһлак арасында нисбәтләри тәнзим етмәјә шәраит јарадыр.

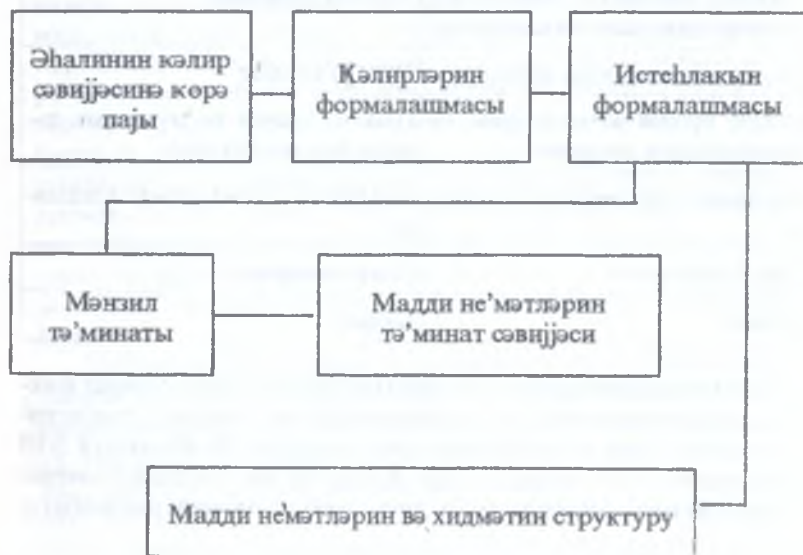
Микро-игтисади сәвијјәдә кәлир вә истәһлак баланслары китабын әввәлләриндә дедијимиз кими регион әһалисинин кәлирләринин сәвијјәси, онун јаш тәркибини (чиис), мәшгулијјәтин нөвүнү, тәһсилиин сәвијјәсини нәзәрә алмагла истәһлакын динамикасына, ганунаујғунлуғуна, мејлләринә баһмаг, тәтбтг етмәк демәкдир. Бу сәвијјәдә (микро-игтисади) әһалинин һәјат сәвијјәсини, социал ннкишаф проблемини даһа кәјфијјәтли апармаға имкан ја-

радыр. Микро-игтисади сәвијә сәсиал инкишафын тәнзимләнмәси үчүн һәр бир сәсиал-игтисади тәдбирин истәһлака тә'сир едән амилинин тәнзимләнмәси үчүн чох мүнһүм практики аләтдир. Она көрә дә һәр ики јанашма (макро вә микро) әһалинин кәлир вә истәһлақына комплекс систем кими бахылыр. Макро игтисади сәвијәдә тә'јин олуан сәсиал тәдбирләр микро сәвијәдә әсасландырылыр. Микро игтисади сәвијәдә өјрәнилән ганунаујгунлулар макро-игтисади сәвијәдә үмумиләшдирилир, тәтбиг олуур. Де-дикләримиздән белә нәтичә чыхарырыг ки, кәлир вә истәһлак баланслары базар игтисадијјаты шәраитиндә тәләблә тәклифин, алычылыг габилијјәти илә реал истәһлақын арасында кәмијјәт вә кејфијјәт нисбәтләрини шәрһ едир. Она көрә дә мәсләһәтдир ки, бүтүн әразиләрдә, идарәетмә органларында тәртиб олунсун. Макро сәвијәдә кәлир вә истәһлак балансы малијјә балансынын, дәвләт бүдчәсинин тәркиб һиссәси кими гәбул олуур. Бу балансын кәлирләри бөлмәси дәвләт бүдчәсинин кәлирләри илә таразлашдырылыр, истәһлак һиссәси исә дәвләт бүдчәсинин истәһлак хәрчләри илә таразлашдырылыр. Әһалинин кәлир вә истәһлақы балансынын схеми ашағыдакы кимидир:

Кәлирләр	Истәһлак
Әмәјә көрә һагт	Әмтәә алышы хәрчләри
Ичтимаи истәһлак, сәсиал мүдафиә фондларындан кәлирләр	Хидмәт хәрчләри
Малијјә системиндән кәлирләр	Пулсуз хидмәт
Шәхси, хусуси вә мүштәрәк тәсәррүфатдан кәлирләр	Шәхси, хусуси вә мүштәрәк тәсәррүфат истәһлақы
Әһалинин јығымынын азалмасы	Әһалинин јығымынын азалмасы
Саир кәлирләр	Саир кәлирләр
Баланс	Баланс

Әһалинин кәлирләр вә истәһлақы балансы ујгун олараг макро сәвијәдә чари илләр үчүн вә перспектив прогнозлар үчүн истифадә олуур. Она көрә Игтисадијјат назирлији бу балансын 5-10 илә гурулмасы илә мәшғул олур. Кәлирләр вә истәһлак балансы игтисадијјатын тәнзимләнмәси үчүн тәтбиг олуан плангабагы

тэдгигат объектидир. Кәлирләрн дәжишмәсинә тә'сир едән факторлар јә'ни истеһсал, бөлкү, јенидән бөлкү формалары, мүлкийјәт мүнәсибәтләринин дәжишмәси, тәләблә тәклифин таразлашмасы перспектив истигамәтдә гижмәтләндирилир вә кәлир сәвијјәси мүјјәи олунур. Бу јахуд башга икинчи тәрәфдән јаиашма просеси баш вермәлидир. Мәгсәд истеһлакын сәвијјәси вә структуруну нормативләрә вә ја мүјјән сәвијјәдә галдырылмасы мәсәләси гојулур. Гижмәт дәжишмәси вә јахуд сабит сахланылмасы шәраитиңдә лазым олан кәлирләрн һесабланмасы баш вермәлидир. Соира исә кәлирләрн структуру дәјишилмәлидир. Микро-игтисади сәвијјәдә кәлирләр вә истеһлак балансы даһа жениш факториал тәһлил апармаға имкан верир. Һәр бир кәлир нөвүнүн әһали групплары үчүн ојнадыгы ролу гижмәтләндирилир. Һәр бир әмтә, хидмәт истеһлакын нөвү үзрә истеһлак әјриләри гурулур. Алычылыг габиліјјәти илә истеһлак арасында индексләшмә апарылыр; Тәләб вә тәклиф әјриләри гурулур (әмтә вә хидмәт үзрә), она кәрә дә диференсиал баланслар тәдгигат объектинин мәгсәдиндән асылы олараг чәдвәлләр силсиләси илә мүјјән олунур вә бу чәдвәлләрн һәр бириндә кәстәрдијимиз мәсәләләри һәлл етмәк үчүн статистик һесаб кәстәрчисинин гижмәтләри мүјјәи олунур. Диференсиал баланслар әразиләр, социал групплар вә кәлир сәвијјәләринә кәрә

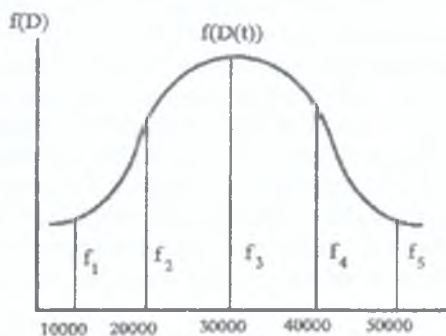

фэрглэнэн эһали үчүн ажрылыгыда апарылыр. Дифференциал балансларын принципиал схеми ашагыдакы кимидир:

Дифференциал балансларын чэдвэл формасында схеми ашагыдакы кимидир:

Жалырларын савијјеси (ман)	Жалырларын структуру				Истеһлакын структуру			
шэрти рагэмлэр	эмэк һагты	ичти-маи истеһ-лак фонду кэли-рлэр	шэхси тэсэррүф атдан кэ-лирлэр	башга жалыр-лэр	Эмтээ истеһла-кы	хидмэт истеһла-кы	шэхси тэсэррү-фатын истеһ-лакы	пулсуз истеһ-лак
1-10000	80	10	5	5	87	2	3	8
10000-20000	75	8	10	7	85	3	6	6
20000-30000	70	5	15	10	80	5	10	5
30000-40000	70	4	20	6	75	10	11	4
40000-50000	65	3	22	10	70	15	13	2
50000-јухари	60	3	30	7	60	18	20	2

Бу балансын тэртиби чари вэ прогноз мүддэти үчүн гурулма-сы, тэртиб олунмасы эһалинин мөвчүд һәјат савијјесинин гијмэт-лэндирмәј имкан верир, һәјат савијјесинин жүксәлдилмәси тәдбир-ләрини әсәсландырыр вэ прогноз дөврүндә дөвләт тәнзимләмә си-јасәтини формалашдырыр. Балансларын тэртибиндә илкин мәр-һәлә эһалинин жалырлари савијјесинә көрә пайланмасы мәрһәләси-

дир. Тәдгигатлар көстәрир ки, эһалинин жалырлари савијјесинә көрә пайланмасы нормал пайланма ганунаујунлуғуна табедир.

$$\sum f_i(x) = 100\% \quad \sum_{i=1}^n f_i = 1 \quad f(t) = e^{\frac{2\pi}{\sigma} t}$$

$D(t)$ - кәлирләр, σ - тезлик.

Иккинчи мәрһәләдә һәр бир кәлир гаршысында кәлирләрин формалары, динамикасы тәһлил олунур. Хүсуси олараг кәлирләрин сәвијјәси онун структурасы алычылыг габилијјәтини мүәјјән етдијинә көрә апарычы рол ојнајан мәнбә әсас көтүрүлүр. Бу мәнбә һесабына да идарә олунур.

III. БАЗАР ИГТИСАДИЈАТЫ ШƏРАИТИНДƏ ПЛАНЛАШДЫРМА

3.1 МҮАСИР ШƏРАИТДƏ ИГТИСАДИ ВƏ СОСИАЛ ТƏДГИГИНИН МАКРО ИГТИСАДИ КƏСТƏРИЧИЛƏРИ.

Республиканын игтисадијатынын систем ҳалында тəсвири онун дахили структур элементларинин əлагəсинин дүзкүн тəшкили вə системдэн кəнарда дүнја игтисади системдə јерини вə ролуну мۈэјјэн етмэк вə бу јери прогнозлашдырмаг зəрурилији индики шəраитдə там јени јанашма вə методики приемилэр тэлəб едир.

Бу бахымдан əсас мэгсəd индики бəһраи вə мۈһарибə шəраитиндə һеч дə дүнја игтисади системи илə идентич олмајан бир мۈһүтдə стратеги истигамəти əсасландырмаг онун мејар вə кəстəричилəрини сечмэк вə бу кəстəричилəрини гижмэтлэндирилмəsi вə прогнозлашдырылмасы мۈһүм елми-нəзəri мəсələдир. Бурада биз тəшкилаты мəсələлəрин бу кۈнкۈ шəраитдə чəтинликлəрини нəзэрə алып, јахуд онлардан истифадə едиб əсас елми мۈзакирəни башга сəмтə јөнəлтмəмəлијик. Онда гојулан мəсələ республика игтисадијатынын мۈасир вəзијјети онун динамикасы вə пронозлашдырылмасы үчүн 'макро игтисади' кəстəричилəрини һазырланмасынын елми əсасларыны ишлəмэк вə бу кəстəричилəрдэн истифадəнин практики јолларыны вə методик фəндрəрини һазырламагдан ибарəтдир.

Кəстəричилэр системи ики мۈһүм чəһəти əкс етдирмəлидир:

- а) синтетик вə реал просесин адекватлығы əкс етдирилмəли;
- б) чевик вə актив олуб сəбəб вə нəтичə əлагэлəрини аналитик вə тəсвири динамикасыны өзүндə əкс етдирмəлидир;

Кəстəричилэр системи һеч дə статистик, план, һесаб вə индијə гэдэр истифадə олунан вə мөвчуд бəјнəлхалг статистикасына ујгун аспектлəri инкар етмир. Бизим фикирлəшдијимиз кəстəричилэр системи республиканын инкишаф моделинə ујгун олуб даһа чох идарəетмə мэгсəдилə дۈшүнүлмۈш вə реал просесин дахил динамикасыны əкс етдирэн, комплекс идарəетмə тəдбирлəринин сəмərəсини гижмэтлэндирмəјə имкан јарадан кəстəричилэр системи олмалыдыр.

Кəстəричилэр системинə јухарыда олан тэлəблэр Азэрбајчан игтисадијатынын инкишафыны ме'јарыны асаландырмагы өи плана чəкир. Игтисади əдəбијјатларда вə дүнја тəчрۈбəсиндə рејон игтисадијатынын инкишафына аид бир чох ме'јарлар мөв-

муддур. Элбэттэ бүтүн бу ме'jarлар игтисади системин хүсусијјэт-лэринэ ујгуи оlaraг ишлэниб hазырланмыш вэ тэтбиг олунмуш-дур. Индики базар игтисадијјатынын 'формалашмамасы шэраитиндэ' вэ дахили игтисади, социал бөһранын эн критик hалында игтисади инкишаф ме'jарындан даhа чох 'игтисади сабитлэшмэ' модели вэ ме'jары ишлэтмэк даhа сөpfэлидир.

Бу шэраитин игтисади вэ социал көстөричилэрини шөрh ет-мэк истөмирэм. Бу Азэрбајчанын мүасир вэзијјэти илэ сөчијјэлэ-нир. Лакин бунларла јанашы республикада базар игтисадијјаты-нын формалашмамасы шэраитиндэ игтисади вэ социал инкишаф ме'jары узун мүддэтли, стратеги олмагла мөрhөлэ-мөрhөлэ hэлл олунмасы ээрури олан мэгсэдлэр илэ ифадэ олунмалыдыр. Али мэгсэд кими, фикримизчэ, эhалинин hэјат сөвијјэсини максимум-лашдырылмасы јахуд онун тэ'миниатынын өдөнилмэси дэрэжеси-нин максимумлашдырылмасы нэзэрдэ тутулур. Бунун экси олан мэсэлэ јашајыш минимуму hэддиндэ олаи эhалинин сајынын ми-нимумлашдырылмасы олмалыдыр. Лакин бу hалда јашајыш ми-нимуму hэдди субъектив көстөричи олдугу үчүн онун hесаблинма-сында республиканын мүасир игтисади вэзијјэти нэзэрэ алынды-гы үчүи ола билсин ки, эи јахшы hесаблинмыш јашајыш миниму-му дүнја өлкэлэри үчүн чох ашагы олсун.

Көстөричилэр системи үч эсас фэзада формалашмалыдыр. Илкии фэза игтисадијјатын вэ социал инкишафын мөвчуд бөһран вэзијјэтиндэ характеризэ едэн көстөричилэрдиp. Фэза системинин сон гатында нормативлэр эсасында hесаблинмыш игтисади вэ со-циал тэлэбаты характеризэ едэн көстөричилэрдиp. Үчүнчү груп көстөричилэр аралыг гаты олуб, hесаблинмыш вэ идарэ етмэк мэгсэди илэ гијмэтлэндирилмиш көстөричилэрдиp. Гејд едэк ки, бу көстөричилэрин гијмэтлэндирилмэси методикасы вэ методла-ры кифајет гэдэр дэрини олдугча бир о гэдэр дэ идарэетмэ мэгсэди-нэ јахынлашмаг вэ о мэгсэдлэ имканлар арасында элагэни тэнзим етмэјэ шэраит јараныр.

Јухарыда дејилэн нэзэри метедоложи принциплэри эсас тута-раг республиканын игтисади вэ социал көстөричилэр системи мэгсэдли програм методунун реаллашмасы методикасына ујгун олмалыдыр. Лакин фикримизчэ, индики базар игтисадијјатына јөнөлмиш игтисадијјат шэраитиндэ али мэгсэдлэрин эсасланды-рылмасы вэ онларын тэ'мини олунмасы детерминлэшмиш модел-дэн даhа чох чевик, маневр едэи програм характерли көстөричи-лэр системи илэ сөчијјэләнмэлидир.

Белэ көстөричилэр системинэ регион игтисадијјаты шэраи-тиндэ ашагыдакылары дахил етмэк олар:

1. Эһалинин һәјат сәвијјәсини хараәтеризә едән көстәричиләр системи мөвчуд вә програм көстәричиләри; Адам башына дүшән истәһсалак һәчми, бүтөвлүкдә истәһлак үчүн ресурсларын һәчми, эһалинин бүтөвлүкдә истәһлак тәләбатыныи һәчми вә онун структурасы (иормативләр вә гијмәтләнмиш көстәричиләр). Минимум јашајыш һәддини тә'мин етмәк үчүн минимал истәһлак бүдчәси вә онун ән вачиб ресурслар үзрә структурасы.

Эһалинин мөвчуд базар гијмәтләриндә онларын дәјишмә индексини нәзәрә алараг јухарыдакы истәһлак көстәричиләрини тә'мин едән кәлирләрини һәчми. Әлбәттә макро систем кими кәлирләрин үмуми сәвијјәси онун формалашмасы мәнбәләри илә структурасы истәһлак тәләбатыныи өдәнилмәси мәнбәләринә ујгун олараг тәнзимләниб бир-бири илә әлагәләндирилмәлидир.

2. Истәһлак вә кәлирләрини формалашмасы мәнбәләрини биләрәк республика аразисиндә хүсуси истәһсал һесабына тәләбатын өдәнилмәси дәрәжәси көстәричиләри һесабланыр. Бу истигамәтдә һәр бир истәһлак тәләбатыныи јерли истәһсал һесабына өдәмә имканлары вә башга дөвләтләрдән бүтүн каналлар васитәсилә кәтирилән мәнсулун һесабына тәләбатын өдәнилмәсиндә онларын ролуну көстәрән көстәричиләр ажрылыгдә верилир. Беләликлә республикада истәһлак структурасына ујгун кәлән истәһсалын саһә вә әрази гурулушуну көстәрән көстәричиләр.

3. Республика кәтирилән вә республикадан башга республикалара кәндәрилән үмуми мәнсулун мигдары вә онларын мал структурасы. Бүтөвлүкдә республика кәтирилән вә республикадан апарылан мәнсуллар арасында салдо. Бу көстәричиләр һәм чари илләр үчүн һесабланыр, һәм дә узун мүддәтли дөвр үчүн прогнозлашдырылыр. Мүасир шәрантдә дүнја базар игтисадијјаты системинә јөнәлмиш игтисадијјатда кәтирилән вә кәндәрилән мәнсуллар јерли тәләбатын өдәнилмәсиндә сәмәрәлилик бахымындан гијмәтләндирилир. Белә ки, ола билсин ејии мәнсулун республикада истәһсалы онун кәтирилмәсиндәи маја дәјәри бахымындан сәмәрәлидир. Онда онун минимум тәләбат сәвијјәсинә гәдәри республикада истәһсал олунмалыдыр. Кәтирилән вә кәндәрилән мәнсулларын һәр биринин әсасландырылмасы фикримизчә, бүтөвлүкдә ики мәгсәдин реаллашмасындакы ролуна ујгун гијмәтләндирилмәлидир. Бу хүсуси методики тәдгигатлара маликдир. Сонракы бөлмәләрдә бу һагда данышамагыг.

Республика кәтирилән мәнсулларын, хаммалын вә республикадан онларын ујгун мәнсулларын әсас көстәричиләридир. Эһалинин васитәси вә мәркәзләшдирилмиш формада дөвләт васитәчилији илә реаллашмасыны ики бөлмәдә апармаг лазымдыр.

4. Истехсал програмларына ујгун олараг истехсал кўчлери, капитал гојулушу, онун структурасы таиылмалыдыр. Эсас фондлар, дөврүјө вэсаитлери вэ онлардан истифадэни сэмэрэлији-ни кестэри кестэричилэр верилмелидир. Элбэттэ технологи просеслэрин Азэрбајжанда мөвчуд гурулушуну гијмэтлэндирмэк ондан сэмэрэли истифадэ едилмэси вариантында истехсал һэчми ажрыча верилмелидир. Элавэ капитал гојулушу вэ онун истифадэ-синин оптимал вариантларында алына билэн элавэ мөһсулун һе-сабына тэлэбатын өдэнилмэсинэ јахынлашма дэрэчэси гијмэтлэн-дирилир.

5. Республикада эсас тэлэбат системинэ ујгун лазым олаи ре-сурслар һэчми арзу олунан кестэричилэр кими гәбул олуималы-дыр. һәмин ресурсларын тәркиби ресурслара тэлэбатын өдэнил-мэсиндэ истехсал олунмуш милли мөһсул, халис мөһсул, о чүмлэ-дән истехлак үчүн лазым олаи ресурслар, кредит вэ јығым үчүн истифадэ олунан ресурсларын һэчми эсасландырылмалыдыр. О чүмлэдән социал тэлэбатын өдэнилмэси вэсаитиндэ гијмэтлэнди-рилмелидир.

6. Республика эразисиндэ технологи тэзэләнмэ вэ әһалинин узунмүддәтли истифадәли әмлакынын јениләшмәсинин тәшкили үчүн бүтөвлүкдә милли сәрвәт гијмэтлэндирилир. Милли сәрвәтин мүлkiјјәт вэ тәсәррүфат типлери арасындакы бөлкүсү, һәр бир мүлkiјјәт вэ тәсәррүфат типинин әлиндә олаи милли сәрвәтин ор-та гијмэтлэндирилиш хидмәт мүддәти кестэрилмишдир. Милли сәрвәтин тәркибиндә, истифадәси бахымындан ресурсларын тәс-нифаты верилмелидир.

Ресурсларын истифадәсинин мөвчуд вәзијјәтини характеризә едән һесаб кестэричилери вэ истехсалда ресурслардан истифадә-нин сэмэрэлији верилир. Материал тутуму, хаммал, енержи, әмәк тутуму, бүтөвлүкдә фонд тутуму вэ фондверими кими истех-салын сэмэрэлилик кестэричилери ажры-ажры апарычы саһәләрдә вэ тәсәррүфат формаларында верилмелидир.

7. Мүрәккәб вэ мөвгә е'тибары илә али мөгсәд вэ истехсал амили кими фәалијјәт кестэри ресурслардан ән вачиби әмәк ре-сурсларыдыр. Әмәк ресурслары демографија кестэричилери илә оиларын прогнозуна ујгун олараг һесабланыр: Әһалинин тәбни артым кестэричилери бүтөвлүкдә иш габиліјјәтли әһалинин сајы, онларын тәсәррүфат фәалијјәти үзрә иајланмасы вэ онлардан ис-тифадәнин сәвијјәсини кестэри кестэричилер; Шәхси јардымчы, фермер, ичра вэ дөвләт мүәссисәләриндә ишләјәнлэрин сајы. Әһа-линин мәшгулијјәти илә онларын јашамасы үчүн вэсаитин форма-лашмасы мәибәлери арасында әлагәни характеризә едән кестэри-

чиләрә әмәк һаггы, фәрди тәсәрруфатлардан кәлән кәлирләр вә онларын бөлкүсү олмалыдыр. Әһалинин тәркибинин яш вә яшамаг вәсаити үзрә групплашмасыны характеризә едән бирдәфәлик соргу јахуд сосиоложи тәдгигатларын материаллары әсасында һесаблинмыш кәффијәт кәстәричиләри. Бу бөлмәдә аз тәминатлы аиләләрин, бу группларда әһатә олуиан әһалинин сајы верилмәлидир.

Базар игтисадијјатына јөнлү никишаф мәрһәләсиндә фәрди истәһсалчыларын үмуми сајы онларын аилә вә сосиал гурумунуи тәркиби вә яшамаг васитәләри илә тәминаты ајрылыгда верилмәлидир.

Әһалн вә әмәк еһтијатлары статистик кәстәричиләри илә јанашы әһалинин яш, чинс, мәшгулијјәт вә һәјат сәвијјәсинә кәрә групплашмасы динамикасынын прогнозу верилмәлидир. Мүасир дөврдә муһарибә вә игтисади блокада шәраитиндә, милли зәминдә олан игтишашлар әһалинин хәјли һиссәсинин миграсијасына сәбәб олмушдур. Она кәрә дә әһалинин мәскунлашмасы кәстәричиләри онларын әрази үзрә јерләшмәсинин динамикасы верилмәлидир.

8. Тәләб вә тәклиф игтисади механизмләринин әсасында идарәетмә объект кими Азәрбајҗан игтисади вә сосиал никишафда ашагыдакы әсас кәстәричиләри кәстәрмәк олар.

Әрзаг вә гејри әрзаг мәһсуллары үзрә гијмәтин дәјишмәси индекси. Манатын алычылыг габилијјәтини характеризә етмәк үчүн иифилјасија сәвијјәси вә бир сыра гијмәт әмәләкәтирәи мәһсулларын гијмәтинин дәјишмә динамикасы. Дөвријјәдә пулун мигдары, дөвријјәдә бурахылан вә дөвријјәдән гајыдан пулун мигдары арасындакы фәрг. Әһалинин әманәт банкларында сахладыгы пул мәбләги, дөвријјәдә бурахылмыш пуллу истигразлар вә гијмәтли сәһмләр, онларын учоту вә гијмәтләндирилмәсинә ујғун олараг тәләб вә тәклифин дәјишмәси динамикасы арасында олмалыдыр.

Азәрбајҗан игтисадијјатынын мөвчуд вәзијјәти вә онун перспектив динамикасы вә гијмәтләндирилмиш вәзијјәтини комплекс тәдгиг вә идарәетмәк мәгсәди илә индикаторлар системи тәтбиг етмәк олар. Белә систем АБШ-ын игтисадијјаты үчүн кечмиш ССР-нин бир чох елми-тәдгигат вә академија институтларында ишләниб һазырланмышдыр. Игтисади кәстәричиләрин гијмәтләндирилмәси онларын замандан асылы олараг дәјишмә динамикасына ујғун олараг тәтбиг олуан методлар васитәси илә олур.

Игтисади кәстәричиләрин һесаблинамасындакы фикримизчә ики әсас јанашма олмалыдыр. Биринчиси, республикада артыг узун илләрдән бәри формалашмыш фәалијјәт механизмини орта

статистик көстөрүчилерин мөвчүд олмасы вә һәмин көстөрүчилерин мүхтәлиф вариантларындан әлверишлисинин олмасы бахымындан икинчиси исә мөвчүд бөһран вәзијјәтиндән чыхмаг үчүн мөвчүд шәраитин дәјишилмәси истигамәтлеринин нәзәрә алараг мүмкүн игтисади көстөрүчилерин гәбул едилмәси.

Дедикләримизи нәзәрә алыб көстөрүчилерин статистик һалыны јох, онун актив һалыны, јә'ни игтисади системин вәзијјәтини дәјишә биләчәк һалыны гәбул етмәк олар.

Макроигтисади көстөрүчилерин һесабланмасы проблеми гојулушу вә сон мәгсәдин вәзијјәтиндәи асылы оlara әһали истәһлакы вә истәһсал тәләбатынын һесабланмасы үчүн тәләбатын өдәнилмәсинин мүхтәлиф вариантларында лазым олан ресурсларын һесабланмасы тәләбинә ујгун кәлир. Анчаг мөвчүд ресурсларын вә онларын дәјишмәси имканларыны нәзәрә алдыгда белә тәләбатын өдәнилмәсинин јеи сәвијјәси тапылыр. Беләликлә ики әсас көстөрүчи (арзу олуиан, системдәи кәнарда һесабланан вә системин мөвчүд вәзијјәтинин дәјишмә вариантларыны нәзәрә алан һалы) арасындакы нисбәти маневр едилир.

Мөвчүд көстөрүчилерин игтисади системин идарә олунмасы бахымындан екзоген вә эндоген көстөрүчиләрә бөлмәк олар. Белә ки, бүтүн мәгсәд көстөрүчиләри системдән кәнарда формалашыр вә прогнозлашыр. Эндоген көстөрүчиләр исә мөвчүд ресурсларын вәзијјәтини онлардан истифадә дәрәжәсинин дәјәшмәсини нәзәрә алараг һесаблашыр.

Идарәетмә мәгсәди илә көстөрүчилерин таразлашмасыны тәшкил едәи методлар вә игтисади ријази моделләр һазырланмалыдыр. Көстөрүчилерин вахтлы олмасыны статистик вә динамик һалыны, үмуми вә конкрет, саһә әрази екзоген, эндоген олмасы бүтөвлүкдә узлашмалыдыр. Бу узлашманы тәшкил етмәк үчүн ме'јар, шәртләр вә узлашма моделн сечилмәлидир.

Көстөрүчиләр системинин узлашмасы үчүн ашағыдакы идарәетмә системи үзрә тәтбиг олуна биләр.

Макроигтисади көстөрүчилерин таразлыгы вә комплекс тәшкили үчүн халг тәсәррүфатынын тәсвири вә прогнозлашдырылмасы әләтләри олан халг тәсәррүфаты балансыны, саһәләр арасы балансыны вә ајры-ајры әрури мәһсулларын истәһсалы, бөлкүсү вә истифадәси балансы көстөрүчилеринин гәбул етмәк олар. Республика әразисиндә игтисади вә социал инкишафын мадди әсасыны милли кәлир вә онун бөлкүсү, халис мәһсул, милли, идхал вә ихрач олуан мәһсуллар халг тәсәррүфаты балансында вә саһәләрарасы балансда формалашма мәнбәләринә вә истифадә тә'јинатына кәрә таразлашдырылыр.

Индики стабил олмајан гијмәт вә ажитаж тәләбат шәраитиндә инфлијасијанын дәринләшмәси әмтәә гытлыгыны артырыр: бу да өз нөвбәсиндә милли кәлирин һесаблинамасында мүгајисәли кәстәричиләр вә дејиләи амилләрин индексасијасыны нәзәрә алмагы тәләб едир. Башга методоложи чәһәтдән милли кәлир ачыг рејион игтисадијатында там республикада игтисади иотенсиалын вә тәклифин формалашмасы мәнбәәси олмадыгы үчүн, аңчаг онун артым темпи илә разылашмаг һәгиги иикишафы ашагы салыр. Беләликлә истехсал һәчми натурал формада һесаблинса даһа сәрфәлидир.

Натурал кәстәричиләр бүтөвлүкдә республикада вә әјры-әјры сәһәләр үзрә һесаблинамалыдыр. Истехсал һәчминин вә онун динамикасынын әсас кәстәричиси истехсал програмы олса да белә, тәләбата ујгун олараг истехсал һәчминин артырылмасында истехсал күчләринин һесаблинамасы үчүн әләвә техника вә технологија еһтијаг һесаблиныр. Соира исә әләвә ресурслара еһтијаг һесаблинараг, истехсал програмларынын јеринә јетирилмәси имканлары гијмәтләндирилир. Һәр ики јанашма ујгун олараг гаршылыгы әләгәләндирилиб, компромис һал кими гијмәтләндирилир. Узлашма нөгтәси истехсал програмы илә истехсал имканлары арасында узлашманын әлверишли һалыны характеризә едир.

Республиканын игтисадијатынын идарә олунамасында мүмкүн еһтијатларын там истифадәси вә онларын тәшкилинин мәг-

сәдди програм үсулу илә идарә едилмәси үчүн 'мәгсәд әмәлә кәтирән' вә мәгсәдәдәјән саһә, ресурс вә ислаһат тәдбирләринин формалашмасы јени кәстәричиләр системини әмәлә кәтирир. Фикри-мизчә игтисади-сосиал потенсиалын јухарыда дејилән нәзәри вә метороложи принсипдә группашдырылмасы артыг кәстәричиләрин формалашмасындан чох онуи тәснифатында јени јанашма јолудур. Белә јаиашманы биз функционал бахымындан кәстәричиләрин тәснифаты принсипи адландырырыг. Бу һалда тәснифат мејары кими кәстәричиләрин мәгсәдди формалашмасында 'вачибблији' дәрәчәси илә гijмәтләндирилир. Ејни вачиб дәрәчәсинә малик олан бүтүн игтисади амилләр, тәшкилаты тәдбирләр вә ислаһатлар ејни пилләвари вачиблик дәрәчәсинә дүшә биләр. Методики бахымдан функционал идарәетмә чәһәтиндән игтисади кәстәричиләр вә онларын формалашмасына тә'сир едән амилләри группашдыраг. Онда идарәетмәдә функционал алт системләр формалашыр.

Саһәләрин мәгсәди вә ресурсларын бөлкүсүнүн әһатәси нәгәји нәзәриндән мәгсәд әмәлә кәтирән саһәләри ајырмаг мәгсәдинин реаллашмасында ојнадыгы рола үггун олараг бүтөвлүкдә саһәләри пилләвари баглы саһәләрә вә ресурслара бөлмәк лазымдыр. Бу мәгсәдлә ресурсларын бири-бирини әвәз етмәси заманы әлдә олунан эффект гijмәтләндирилир.

Республика игтисадијатынын бүтүн саһәләриндә индики мәрһәләдә чанлы әмәјә гәнаәтин өзүнүн дә мүәјјән һәдләри вардыр. Чүнки сои фәјдалылыгын мүәјјән сәвијјәсинә галхмаг үчүн чанлы әмәјин максимум истифадәси сәвијјәсиндә, һеч олмаса белә минимум, чансыз әмәк сәвијјәси олмалыдыр. Она көрә дә хүсуси сәмәрәлиликләрин һәр бир ресурса көрә һесабланмасы вә һәмин сәмәрәлиликләрин истәнилән бирләшмәсиндә максимум интеграл эффект верән бирләшмәләр көтүрүлмәлидир. Беләликлә интеграл эффект мәгсәдләр системинин һәр биринин нәтичәсинин али мәгсәдә тәсирини гijмәтләндирмәклә реаллашдырылыр. Индики шәраитдә республиканын игтисадијатынын идарә едилмәси үчүн сечилән вә әсасландырылан кәстәричиләр статистик јох динамик, пассив јох актив кәстәричиләр игтисадијатын идарә олунмасында план, прогноз вә програм характерли әмәлијјатлары апармаг үчүн истифадә олунур. Бу мәгсәдлә прогноз модели игтисадијатын бөһрандан чыхмасы үчүн лазым олан директив кәстәричиләр әвәзинә програм характерли тәдбирләри әһатә етмәлидир. Бу бахымдан һесабама модели әкс әлагә принсипинә әсасланан мәгсәд кәстәричиләринин реаллашмасында игтисади амилләрин кәсири-

ни нәзәрә алмагла јанашы һәмин кәстәричиләрдән асылы олараг дәјишмәси амилләриннн дә прогнозуну әһатә етмәлидир.

$\psi(x_1, x_2, \dots, x_n)$ - фуиксијасында ихтијари һәр бир амил

$x_1 = f\left(\frac{d\varphi}{dx}\right)$ - кими ифадә олуималыдыр.

3.2 БАЗАР ИГТИСАДИЈЈАТЫ ШӘРАИТИНДӘ ПЛАНЛАШМА.

Мүасир базар игтисадијјаты шәраитиндә планлашмаиын вә тәсәррүфатын идарә олунамасынын тәнзимләнмәсиндә норматив нормалашмыш методлардан истифадә олунар. Мүасир игтисадијјат даһа чох мөгсәдли вә елми әсасларла ишләнмиш планлашдырма методларына ујғуи идарә олунамалыдыр. Бу бахымдан тәсәррүфатда норматив кәстәричиләрин тәтбиги, истехсалатын мөгсәди илә мөгсәдә наил олмаг имканлары арасында ән әлвәришли үсулларын тәтбиг олунамасына еһтијач әмәлә кәлир. Идарә олунома просеси мөгсәдәјөнлү фәалијјәт демәкдир. Бу бахымдан игтисадијјатын идарә олунамасында максимум мәһсул әлдә етмәк, әһалинин јашајыш сәвијјәсини јүксәлтмәк али мөгсәд кими гәбул олуна биләр. Бу мөгсәдләрин јеринә јетирилмәси јоллары тәсәррүфатдан планлашмадан, тәчрүбәдәи вә истифадә олунаи игтисади механизмләрдән хәјли асылыдыр. Белә механизмләрдән игтисади иорнативләр, социал нормативләр системини кәстәрмәк олар. Идарә етмәдә иорнативләр идарә етмә объектинин хүсусијјәтини вә идарә етмә мөгсәдини, јә'ни тә'јинатынын әлагәләндирилмәсини нәзәрә алмагла һәјата кечирилир. Ајдындыр ки, идарә етмәнин али мөгсәдинин республика сәвијјәсиндә өз вәзифәләри ајры-ајры истехсал саһәләриндә башга вәзифәләри вардыр вә мүәссисәдахили истехсал просесиндә, һәрби истехсалатда өз хүсусијјәтләри вардыр. Бу чәһәтләрин һәр бириндә нормалашдырма вә истифадә олунаи иорнативләр фәргләнирләр. Беләликлә, игтисадијјатын идарә олунамасы нормаларынын принципләри елми әсаслар үзәриндә гурулмуш вә истехсал тәсәррүфат тәчрүбәсиндә сахлаиылымыш игтисади социал кәстәричиләрин мөгсәд кими гәбул олунамасы вә бу мөгсәд әтрафында тәгдиматлар ән сәмәрәли јоллар ахтарылмасына кәтириб чыхарыр. Она кәрә дә игтисади нормативләр идарә етмә объектләринин мигјасыны онун фәал мөгсәдләринин вә тәсәррүфатдахили гурулушуну нәзәрә алмагла тәртиб олунамалыдыр.

Нормативләр елминин предмети плангабагы тэгдимат олуб идарәетмә елминә көмәк етмәк мәгсәдилә фәалијјәт көстәрән елм-дир. Идарәетмә объектләтинин хусусијјәтини нәзәр алмагла нормативләр халг тәсәррүфатының идарә олунмасы сәвијјәсиндә истифадә олунан көстәричиләрин планлашдырылмасында истифадә олунур. Белә көстәричиләрә макроигтисади нормативләр дејилир. Мәсәлән: истехсалын һәммини тәләбатына ујгун олараг артырылмасы темпи, дәвләт сәвијјәсиндә јарадылан јени мәһсул бөлкүсү вә јенидән бөлүмәсиндә истифадә олунан нормативләр социал инкишафы тәмин едән көстәричиләрин әсаслары дахилдир. Макроигтисади нормативләр өз ишләнмәси методларына көрә халг тәсәррүфаты планлашдырылмасында истифадә олунан тәсәррүфаты вә пилләвари структуру нәзәр алараг һәјата кечирилир. II мәрһәлә саһәләрдә игтисади нормативләрин һазырланмасы вә тәтбигидир: бу заман ајры-ајры саһәләрин истехсал етдји үмуми мәһсулун мигдары һәммин саһәләрдә республиканын истифадәси нормалары, тәсәррүфатын сәмәрәли истифадә нормалары вә дијәр нормативләр ишләниб һазырланыб. Саһә нормаларының планлашдырылмасы вә тәсәррүфатын идарә едилмәсиндә ролу һәм саһәләрин комплекс инкишафыны тәмин етмәк вә бу саһәләрин дахилиндә тәсәррүфат әлағәләринин мөһкәмләндирилмәсиндән ибарәтдир. Норма вә нормативләр, о чүмләдән мүәссисәдахили фәалијјәти тәнзим етмәк үчүн истифадә олунан методлары әлағәләндирир. Белә ки, мүәссисә дахилиндә истехсал програмының әсаслары мүәссисәни нормативләринә әсасланмагла һәјата кечирилир. Норма вә нормативләр мәзмуиетмә, идарәетмә вә тәизиметмә объектләринин реал хусусијјәтләринин нәзәр алыр. Она көрә дә функционал бахымдан бу нормативләр игтисади, социал игтисади, һүгуги вә мәнәви нормативләрә бөлүнүр. Игтисади нормативләр халг тәсәррүфатының саһә вә әразинин планлашмасында тәсәррүфат фәалијјәтинин тәһлили вә онун гиймәтләндирилмәси, прогнозлашдырылмасы мәгсәдилә истифадә олунур. Сәмәрәлилийин һесабланмасында, мәнфәәти өлчүлмәсиндә, тәсәррүфат фәалијјәтинин тәшкилиндә игтисади нормативләрдән истифадә олунур. Социал игтисади нормативләр әһалинин һәјат сәвијјәсинин планлашмасыны, һәјат тәрзинин јахшылашмасы, тәләбатын өдәнилмә дәрәжәсинин өлчүлмәси үчүн истифадә олунур. Тәсәввүр едәк ки, нормативләрин игтисади вә социал әһәмијјәти һәммин идарәетмә объектинин социал игтисади сәмәрәлилийинин көстәричиләри илә ујгундур. Билирик ки, һәр бир игтисади просесин социал нәтиҗәси вә социал фәалијјәтинин игтисади әсаслары олмалыдыр. Бу ики фәалијјәт системиндә гаршылыгылы истифадә олунан нор-

мативләр системи сoсиал игтисади нормативләр адланыр. Функционал тә'јинатына ујғуи олараг нормалашдырма вәзифәләри чари вә перспектив фактики вә план кәстәричиләри арасында елми әсасларла әсасланмыш вә тәчрүбәдә јохланмыш нисбәтләри нормативләри гәбул олуималыдыр. Бу саһәдә истифадә олуан норматив кәстәричиләрә ујғуи олараг чари прогноз вә план тә'јинатлы нормативләр адланыр. Нәр бир саһәнин өзүнүи хүсуси методикки принципләри олмалыдыр. Норма вә нормативләр вә онларын тәкмилләшдирилмәси истифадәләри базар игтисадијјаты шәраитиндә јени чәһәтләр кәсб едир. Белә ки, мәркәзләшмиш план тапшырыглары фәргли олараг мүстәгил истәһсал програмынын ишләnmәси нормативләринин фәалијәт сферасыны мәһдудлашдырыр. Лакин буна бахмајараг нормативләрин тәсәррүфатын дахили иш имканларыны гүмәтләндиримәк вәзифәси даһа да артыр.

Базар игтисадијјаты шәраитиндә нормативләр директив характер дашымамалыдыр. Онлар елми мулаһизәләрә ујғун олараг иормал шәраитдә ән сәмәрәли тәсәррүфатчылыг фәалијјәтиндә әлдә олуан фәалијјәт иормалары вә кәстәричиләри олмалыдыр. Она кәрә дә игтисади шәраитдә нормативләрин тәкмилләшдирилмәси дедикдә онларын даһа чох прагматик олмасы, чевик, динамик дәјишмәси баш вермәлидир. Мүасир дөврдә нормативләр ЕТТ-нин дәјишмәсини нәзәрә алыр. Норма вә нормативләрин мәзмуну игтисади објектин фәалијјәтинин тәһлили вә идарә едилмәси олдуғу үчүн о, дијәр игтисади елмләрлә сых әлағәдардыр.

Мәсәлән, сәнајенин игтисадијјаты, кәнд тәсәррүфатынын игтисадијјаты, 'сoсиал саһәләри вә гәјри-истәһсал објектләрин планлашмасы вә идарә олуимасы' саһәсинин инкишафында конкрет иормативләр ишләииб һазырланмышдыр. Бундан башга бу игтисадијјат нәзәријјәси, игтисади-ријази методлар, статистика вә дијәр елмләрлә әлағәдардыр. Техники-игтисади иормативләрин һазырланмасында исә техники кәстәричиләр онларын саһә вә фәалијјәт гурулушу нәзәријјәси олмалыдыр. Системни мәгсәди олмалыдыр. Азәрбајҗан халг тәсәррүфатынын системи дедикдә биринчи әсас әләмәт һәмни системни глобал ваһид мәгсәди олмалыдыр. Лакин бу фикир һеч дә о бири мәгсәдләрин олмасыны инкар етмир. Нансы ки, бу мәгсәд дијәр мәгсәдләри өз әтрафында өз хүсуси чәкисинә кәрә бирләшдирир. Она кәрә дә мәгсәдләр системни фәал кәстәрир. Бу мәгсәдләр системиндә апарычы јер Азәрбајҗан әһалисинин һәјат сәвијјәсини, онуи тәләбатынын өдәнилмәси имканларынын максимум һәддә чатмасы нәзәрдә тутулур. Бу мәгсәд исә глобал халг тәсәррүфаты сәвијјәсиндә олан мәгсәддир. Бу мәгсәдин јеринә јетирилмәсиндә халг тәсәррүфаты группара, саһәләрә

бөлүнүр. Беләликлә, икинчи тәсәррүфатчылыг объекти олаи саһәләрин сәнаје, кәнд тәсәррүфаты, әсаслы тикинти вә с. өзүнүи мәгсәди формасыдыр. Саһәләрин мәгсәди һәм саһәләрин истеһсал имканларыны, ресурс потенциалларыны, материал, әмәк, мал, јә'ни республикадан максимум сәмәрәли истифадә етмәли вә ән јүксәк игтисади кәстәричиләрә иаил олмагдыр. Бу мәгсәдин кәстәричиләринә систем кими бахсаг саһәләрдә јаранан үмуми мәһсулун мигдары, онун мәнфәәти, мәһсулун маја дәјәри вә рентабеллији дахилдир. Халг тәсәррүфатыиын үчүнчү сәвијјәси олан систем элементләри ајры-ајры әразиләрдә формалашмыш әрази комплексләридир (ЭИК). Бу ЭИК-ләри ваһид систем һалында игтисади рекионлары әмәл кәтирир вә игтисади рекионларын ваһид мәгсәдинә ујғун олараг фәалијјәт кәстәрир. Беләликлә әрази планлашдырма вә идарәетмә тәшкилиндә истифадә олуиан мәгсәд кәстәричиләри һәм дә әразинин әһалисинин һәјат сәвијјәсини јүксәлдән вә әрази дахили еһтијатлардан, ресурслардан сәмәрәли истифадә етмәк механизмини әһатә едир. Дөрдүнчү мәгсәд сәвијјәинә халг тәсәррүфатыиын илкии системләри олаи тәсәррүфат объектләри, мүәссисәләр, саһәләр вә хидмәт саһәләри дахилдир. Бу саһәләрини дә өзүнүн мәгсәди мөвчуддур. Беләки мүәссисәнин мәнфәәтини артырмаг, мүәссисәдә бурахылан мәһсулун иөвүнү, чешидини јохламаг, кәјфијјәтли мәһсул бурахмаг вә с. мәгсәд системинин реаллыгыны кәстәрәи кәстәричидир. Јухарыда групплашмыш вә тәсәррүфатлашмыш мәгсәдләр системи илә гаршылыглы әләгәдә сәбәб вә нәтичә әләгәләри илә бағлы олуб халг әтсәррүфаты системинин мәгсәдләр 'ағач'-ны тәшкил едир.

Халг тәсәррүфаты системинин мәгсәдләр ағачы ашагыдакы схем кими кәстәрилир.

Мәгсәдләр системинин әсасындан сонра ујғун кәстәричиләр системи һәр бир схемдә олан объектив тәсәррүфат вәсиләсинин (бөлмәсинин) чари, план, прогноз норматив кәстәричиләрини хактеризә едир. Норматив кәстәричиләр бу системдә идеал тәсәррүфатчылыг фәалијјәтини шәрһ едир вә фактики кәстәричиләрлә прогноз кәстәричиләри арасында әләгәләимә фуиксијасыны јеринә јетирир. Она кәрә дә норматив кәстәричиләрин әсасланмасы системидә олаи әләгәләрин нормал һалда фәалијјәти шәраитиндә вә таразлыг инкишафы нисбәтдә һесапланмыш кәстәричиләр олур. Бу заман истифадә олунан мұлаһизәләр методики тә'лиматлар шәкилиндә ифадә олунур. Бә'зәи ола билсин ки, объектив шәраитин олмамасы үзүндән реал игтисади кәстәричиләр ашагы ола биләр вә прогнозлар сәһв ола биләр. Бу замаи истифадә олунан

нормативләр реал вәзијјәтә жәтирилмиш һал үчүн һесаблина биләр.

Халг тәсәррүфаты нормативләри схеми ујгун олагаг жәстәриләи системә жәрә һесаблинаыр. Белә ки, бүтөвлүкдә республика иғтисадијјаты үчүн олан нормативләр халг тәсәррүфаты норма-

тивләри адланыр. Бура дахилдир истехсалыи һәчми, дәвләтии хаммал вә милли кәлириннии әсасланмасы, истехсал олунмуш үмуми мәһсулун бөлкүсүндә јығыма вә истехсалыи сәрф олунан һиссәсини ајрылмасы вә әсасланмасы. Бу мөгсәдләр үзрә лазыми нормативләр јығым фондуну; истехлак фондуну, инвестија сижәстәнини тәк истехсал үчүн лазыми вәсаитләрин әсасланмасында истифадә олунур. Саһә вә әрази нормативләри халг тәсәррүфатынын саһә вә әрази гурулашмасында план, һесаб вә тәнзимләмә сижәстәи үчүн ујгун олагаг әрази, саһә планы һазырлајыр. Бу мөгсәдләр һәр бир саһәдә онун мәһсулуна олан тәләбаты нәзәр алараг истехсал програмлары тәртиб олунур. Саһәнии истехсал програмына ујгун истехсал күчләри мүјјән олунур. Бу мөгсәдләр үчүн истехсал олунан нормативләр саһәләрарасы истехсалыи тәшкили вә истехсал едилмәли мәһсулун бөлкүсүнү тәшкил едир. Әрази нормативләри һәр бир инзибати иғтисади рекионун бүтөвлүкдә рекионда истехсал едилмиш үмуми мәһсулда потенсиалыны, ролуну әсасландырмаға имкан верир вә әразини комплекс инкишафыны мүјјән етмәјә жәмәк едир. Һәр бир халг тәсәррүфаты саһәсини вә әразини нормативләри һәмин саһәдә әмәјин өдәнилмәси сәвијјәсини, әмәјин өдәнилмәсини техникаи хүсусијјәтләрини ифадә

едир. Нормативларин халг тэсэррүфаты бөлкүсүндө хүсуси јери ажры-ажры мүөссисэлөрдө, иш јерлөриндө ажры-ажры ресурслардан истифаде заманы хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Белә ки, саһибкарлыг фәалијјәтиндө торпагдан, хаммалдан, материалдан, әмәкдән истифаде етсәк, саһәлөрдө истифаде олунаи нормативләр тамамилә башга хүсусијјәтләр кәсб едәр. Халг тэсэррүфаты бөлмөлөриндө истифаде едилән нормативләр методики бахымдан үмүми принципләрә вә конкрет тэсэррүфатчылыг механизминә ујгун олараг ишләниб һазырланыр. Үмүми принциплөрдән: Биринчиси социал елми принципләрди. Икинчиси, нормативләр системидир. Үчүнчүси, онларын таразлыгыдыр. Бу принципләр јухарыдакы систем бахымындан халг тэсэррүфаты функцијасы вә вәзијјәтиниизаһ едилмәсиндә реал шәрт олмушдур. Инди исә бу принципләрин тэсэррүфат механизми дахилиндә ролуну гејд едәк. Халг тэсэррүфаты сәвијјәсиндә истифаде олунаи нормативләр үмүмиләшмиш вә синтетик техноложии нормативләр адланыр. Бу нормативләрин һесаблинамасы вә истифадеи игтисади кәстөричиләрин мүәјјән олунамасы методларына вә онлардан истифадеини хүсусијјәтләринә әсасланыр. Игтисади нормативләр халг тэсэррүфаты темпләрини пропорционал инкишафыны, онларын тәһлили вә прогнозуну верир.

Нәзәри вә методоложи принциплөрдән јыгым фонду илә истәһлак фонду милли кәлирин бөлүмәсиндә әсас, апарычы нисбәтләр олан дикәр халг тэсэррүфаты пропорционаларынын формаларына, динамикасына тә'сир едир. Јыгым илә истәһлак фонду арасында нисбәт ики әсас стратеги социал игтисади истәһсалатын мадди әсасыны формалашдырыр: 1. Истәһсалатын кенишләнмәси; онун елм вә техникаја ујгун олараг базар игтисадијјаты шәраитиндә рәғабәт габилитетини техноложиясыны тә'мин етмәк үчүн лазым олан истәһсал вәситәләрини алынмасына, истәһсалыи техноложии гурулушунун дәјишмәсинә јөнәлир. 2-чи әсас стратеги истигамәт әһалинин тәләбатларынын едәнилмәси дәрәжәсини максимума вә социал сферасынын инкишафына јөнәлир. Она кәрә дә јыгым вә истәһлак фондлары арасында елә пропорсијалар олмалыдыр ки, бу пропорсијалар јухарыда кәстөрилән һәр ики истигамәтин биринин хәјринә, дикәринин зијанына олмасын. Планлашдырма тәүрүбәси кәстөрир ки, чари игтисади вә социал мәсәләләрин һәллинә оператив тэсэррүфатчылыг фәалијјәти тәшкил етмәк үчүн бә'зи илләрдә әһали истәһлакы үчүн лазым олан милли кәлирин һиссәсини артырмагдыр.

Белә ганунаујгунлуг истәһлак нормалары бахымындаи онларын едәнилмәси нөгтеји-нәзәриндән сәмәрәли олса да лакин исте-

Һсалын кенишләнмәси үчүн лазым олан фондун азалмасына сәбәб олмушдур. Мәсәлән, Азәрбајҗанда милли кәлирин јыгым фондуна ажрылан һиссәси 27% дән ахырынчы ијирми илдә 23%-ә гәдәр ашагы дүшмүшдур. Мүхтәлиф азалма вә артма темпи илә дәјишилмишдир. Орта иллик һесабатлара кәрә милли кәлирин 25%-и јыгым фондунда истифадә олунур. Әкәр биз игтисади тәһлил апарыб милли кәлирин артымы илә јыгым вә истеһлак фондунун артымы арасындакы нисбәтләри мугајисә етсәк онда милли кәлирин артымыны ваһид мигјасына јыгым фондунун вә истеһлак фондунун нечә фаиз артмасы мүшаһидә олунар. Бу рәгәмләр аналитик олараг артыг формалашмыш конкрет нормалары кәстәрир. Лакин бу нормалар идеал, ойтимал нормативләрлә мугајисәдә игтисадијатын вә социал һәјатын тәизимләнмәси үчүн лазым олан идеал нормативләрин һесабына јаранан таразлыгыдыр. Фәрз едәк ки, истеһсалатын кенишләнмәси үчүн лазым олан јыгым фондунун мигјаслары t_1 , t_2 мүддәтләриндә $\Phi_1 - \Phi_2 = \Delta\Phi$ кими дәјишәрсә вә милли кәлирин артымы бу мүддәтдә $МК_2 - МК_1 = \Delta M$ оларса, онда милли кәлирин артымы илә јыгым фонду арасында нисбәт:

$$\beta = \frac{\Delta(\beta)\Phi}{\Delta M} \text{ илә мугајисә олунур. } \beta \text{ әмсалына јыгым фондунун мил-}$$

ли кәлирин артмасындан асылы олараг дәјишмә нормасы јахуд еластиклик әмсалы дејилир. Конкрет һалда милли кәлирин, мүхтәлиф кәлирин мүәссисә дөврләриндә (t_1 , t_2) дәјишәннини 1% ујғун олараг јыгым фондунун нечә % дәјишмәсини кәстәрир. Истеһлакын сәвијјәсинин милли кәлирдән асылы олараг дәјишмәси, онларын тәизимләнмәси истеһлак фондунун артырылмасына сәбәб олур. Шәхси истеһлака сәрф едилән әмәк һаггы фондуну артырыр гејри истеһсал саһәсинин социал тәләбаты өдәмәк үчүн лазым олан вәсанти артырыр. Бу мөгсәдлә милли кәлирин бөлмәсиндә истеһлак нормасы әһалинин тәләбатларынын өдәнилмәси үчүн лазым олан рационал истеһлак структурасы илә бағлајыр.

Фактики истеһлак нормалары үмумиләшмиш һалда адамбашына дүшән милли кәлирин истеһсалына ажрылан һиссәси илә ифадә олунур. Адамбашына дүшән фактики истеһлак нормасы белә һесабланыр

$$И_n = \frac{МК(t)}{N(t)}$$

Бурада $И_n$ - истеһлак нормасы, $МК$ - һәр һансы бир мүддәтдә милли кәлир, N һәр һансы бир t мүддәтиндә әһалинин сајы. Уј-

гун олагаг истехлак фондуну $\frac{ИФ(t)}{(t)} = ИФн$ кими жөстөрмөк олар.

Гејд едөк ки, нормалар фактики һесаблианмыш нормалардыр. Бу нормаларын дүжүн сөмөрөли олмасы һагтында фикри исө онларын идеал нормаларла мүгајисәдә билмөк олар:

$$\Delta = \bar{ИФ} - ИФ$$

Бурада $\bar{ИФ}$ рационал ән әлверишли истехлак нормалары $ИФ$ исө фактикн олагаг адамбашына дүшән фактикн истехлак фонду нормаларыдыр. Әжәр биз идарәетмә вә планлашма мәгсәдилә милли кәлирлә истехлак фонду арасында дәјишмә динамикасыны тәнзим етмөк истәјириксә, (нормалара ујгун) онда јухарыда гејд етдијимиз методлара әсасән милли кәлирин артым темпи илә истехлак фондунун артым темпи арасында дәјишмәнни еластиклијини белә ифадә етмөк олар:

$$\alpha = \frac{\Delta}{M} \cdot 100$$

Бурада: α -истехлак фондунун милли кәлирдән асылы олагаг артма темпини көстәрир. Еластиклик әмсалы кими милли кәлирин 1% дәјишмәсинә ујгун истехлак фондунун нечә фаиз дәјишмәсини көстәрир. Гејд едөк ки, бу иормаларын өзәлләшдирмәләри арасында нисбәт дәјишмәси тәнзим олунмалыдыр. Јә'ни ки, истехлак нормаларынын азалмасы јыгым нормаларынын артмасына сәбәб олмалыдыр вә әксинә. Белә шөрт ашагдакы кими ифадә олунур.

$$\alpha + \beta \leq 1$$

Милли кәлирин артымы илә онун јыгым вә истехлак фондунә бөлкүсү арасында нисбәтләрин тәнзимләnmәси үчүн ашагдакы формулдан истифадә олунур.

$$\Delta M = \Delta B^{\beta} - \Delta A^{\alpha} \quad \text{вә} \quad \Delta M = \beta \lg \Delta B + \alpha \lg \Delta A$$

Халг тәсәррүфатынын инкишафы системиндә макро нормалары һесабламаг үчүн мүһүм нисбәтләр ашкардыр.

1.Эмэрин өдэрилмэсн фонду илэ эсэс истехсал фондлары арасында нисбэт.

2.Материал тутуму илэ эмэк тутуму вэ фонд тутуму арасындакы нисбэтлэр.

3.Шэхси истехлак фонду илэ игтисади вэ социал мадафия фонду арасындакы нисбэтлэр.

4.Эһалиин артымы илэ МИМ арасындакы нисбэтлэр.

5.Тэлэб вэ тэклиф арасындакы нисбэтлэр.

6.Идхал вэ ихрач арасындакы нисбэтлэр.

Гейд едэк ки,бу нисбэтлэрин һесаблинамасы заманы өзүнэ мэхсус конкрет игтисади вэ социал фэалийет ме'ярлары гэбул олмушдур. Көстэричилэр системи ярадылмышдыр вэ уйгун оларак һесаблама методикасы ишлэнмишдир. Конкрет мисал үчүи көстөрмэк олар, төк истехсала олан тэлэб вэ тэклифин һәчмини вэ структурунун һесаблаимасы гадасы.Бу чәһәтдән лазым олан нормативлэр фонд тутуму,фонд жыгымы эмэк тутуму вэ дижэр кејфијет көстэричилэрини һесабламаг јолу илэ әлдә едилир.Индики шәраитдә норма вэ нормативлэрини ишинә јени базар игтисадијаты,јени тэлэб вэ тэклиф ганунун реализасијасы механизми кими бахмаг тэлэб олунур.Она көрә дә нормативлэрини ишиндә тәсәррүфат механизминин эсас принциплэри олан тәсәррүфат һесабы, системи, малијјә вэ банк системлэринини тәшкили вэ планлашдырманын јени тэлэблэрниә уйгун бахылачагдыр. Тәсәррүфат механизми системиндә нормативлэр индики шәраитдә директив характердән даһа чоһ плангабагы тәдгигат механизминә чеврилмишдир. Нормативлэр орта көстэричиләрдән фәргли оларак минимум вэ максимум һәдди арасындадыр.Нормативлэр јени шәраитдә дифереиснал дәјишән әләмәтләрә малик олмалыдыр. Белә ки, диференсиаллыг әләмәтлэри нормативлэрин һесаблинамасында вэ истифадәсиндә реал шәртии вэ көстэричилэрин формаларынын долгун механизм илэ әләгәләнир. Ајдындыр ки, игтисади вэ социал саһәләр эмэк просеслэринин ејничинс олмамасыны тэлэб едир ки, һәр бир нормативин ишиндә јени методики һазырлыглар истифадә олунсун. Нормативлэрини индики шәраитдә тәсәрүфат механизминини тәтбиги тэлэб вэ тэклифин таразлыгыны тә'мин едәи амиллэрини һесаблинамасы үчүи истифадә олунур. Белә ки, тэлэб вэ тэклифин дәјишмә динамикасы ашағыдакы ики әјри формада ифадә олунур: Нормативлэрини тәтбиги бу системдә, таразлыгыны тә'мин едән амиллэрини һесаблинамасында вэ онларыи гиймәтләндирилмәсиндә истифадә олунур.

Норма вэ нормативлэрини тәснифаты дедикдә онларын функционал тә'јинатына көрә мэгсәд вэ вәзифәлэринә уйгун објектинин

хәсусијәтләри нәзәрә алынараг вә ишләнмәси методикасынын ејнилијинә жәрә группашмасы баша дүшүлүр. Нормативләрин иш тәснифаты саһәсиндә мүхтәлиф игтисадчыларын фикирләринин тәснифатлашдырма методикасы мөвчуддур. Белә ки, саһәләрин тәсәррүфаты игтисади вә соснал фәргләрин ме'јар ејнилији бу тәснифатын нәзәри әсасыны тәшкил едир. Халг тәсәррүфаты ме'јары бахымындан мүхтәлиф imkanлара маликдир. Лакин мадди ис-мәтләрини вә истеһлак тәләбатларынын өдәнилмәсиндә ролунә жәрә фәргләнирләр. Бу рол һәр һансы бир саһәнин вә тәсәррүфат фәалијјәтинин үмуми мәсәләләрин јеринә јетирилмәсинин хәсуси чәки-сини мүнәјјим едир. Ола биләр ки, мүәссисәләрин мәзмун е'тибари-лә фәгли олан тәсәррүфатчылыг фәалијјәтләри әсас ме'јарларын јеринә јетирилмәсиндә ролу ејни олсун. Онда бу саһәләри вә бу тәсәррүфат (группалары) фәалијјәтини ејни група бөлмәк олар. Әдәбијјатда саһәләр 2 әсас принципләрдә тәснифләшир.

Функционал бахымдан ики мадди әшја структурасы, јә'ни ис-теһсал олунан мәһсулун физики вә ја истеһлак кејфијјәтләрини нә-зәрә алмагла тәсәррүфатлашма гадасы олур. Истеһсал саһәләри әдәбијјатда халис тәсәррүфат саһәләринә, јахуд фәалијјәтин харак-теринә жәрә ејни олан комплекс бирләшмәләрә бөлүнүрләр. Бу са-һәдә фәалијјәтдә олан нормаларын фәалијјәтләри ејни олмадыгы үчүн онларын һесабларында вә ишләмәләриндә дејилән методлар-дакы хәсусијјәтләр нәзәрә алыныр. Игтисади объектләрин тәснифатлашмасы методикасы һәмчинин ресурсларын ејнилији вә он-ларын бир-бирини әвәз етмәси imkanлары шәраитиндә әлдә олунан сон фәјдалылыгы нәзәрә алынараг аярылыр. Бу методики нәзәри әдәбијјатларда индики шәраитдә даһа чох сәсләнән сон фә-јдалылыгы нәзәријјәси адланыр. Беләликлә ресурслар бир-бири-ни әвәз етдикдә кортәбии јанашма јох игтисади чәһәтәни сәмәрәли дејишмә јолу вә нормалар тәтбиг олунур. Белә ки, бир ресурсун чатышмамасы үзүндәни мүәссисә башга ресурслардан истифадә едир. Бу әвәзетмәдә јскәнә ме'јар игтисади сәмәрәнин азалмамасы олмалыдыр. Бу заман ики сәмәрәлилик көтүрүлүр:

1. Истеһсалчынын әлдә етдији сәмәрә (ресурсларын әвәз едилмәси нәтичәсиндә).

2. Ресурсларын әвәз едилмәсиндә истеһлакчынын әлдә етдији сәмәрә.

Игтисади фикирләрини вә методики тә'лиматларын статисти-ка органларында вә план игтисад назирлијиндә вә диқәр игтисади объектләрдә группашмасы тәчрүбәси вә игтисади тәһсил системи дә бу нормаларын өјрәнилмәсинин тәшвили бахымындан ашағы-дакы нормативләр системини тәшкил етмәк олар:

1. Истеһсалын сәмәрәли фәалијәтини тәһлил едән вә сәмәрәлијин артырылмасы јолуну исбат едән нормативләр.

2. Әмәк еһтијатларынын формалашмасыны тәнзимләјән, әмәк просесини нормалашдыран, әмәк һаггы системини лаһијәләшдирән вә тәнзим едән стимул јарадычы нормативләр.

3. Хаммалын, јаиачагын, сәнежнин вә диқәр истеһлак ресурсларынын еһтијатынын һесапланмасы вә бөлүшдүрүлмәси, истифадәси нормативләри.

4. Истеһсал програмынын вә истеһсал күчүндән истифадәсинин тәшкилини тәнзимләјән нормативләр.

5. Истеһсалын кенншләнмәсини тә'мин едән әсаслы вәсаит гојулушунун планлашмасы, онун оптимал структурунун тапылмасы вә капитал гојулушундан истифадәсинин сәмәрәсини артыран тәдбирләрин һәјата кечирилмәси нормативләри. Әсаслы тикинти, мәишәт, истеһсал объектинин, тикинти планлашмасынын вә ондан истифадәсинин јахшылашмасы јолларыны әсасландырмаг үчүн истифадә олунан нормативләр.

6. Аваданлыглар, јени техника вә технолокијаја, рабитә өтүрүчү комуникасијаја вә диқәр старатежи әһәмијјәт кәсб едән техники вәсаитләрә олан теләбатын әсасланмасы вә бу вәсаитләрдән истифадәнин игтисади вә техники игтисади кәстәричисини тәнзим едән нормативләр.

7. Игтисади вә сәсиал фәалијәтин мадди малијјә әсасыны тәшкил едән онун кеннш мәзмунуну әсасландыран малијјә вәсаитләринин нормалашдырылмасы, республикада малијјә, пул, бүдчә, малијјә-кредит системиндә лазым олан нисбәтләрин әсасланмасы нормативләри.

8. Гејри истеһсал сәһәләринин сәсиал-мәдәни, сәсиал-һәјат сәвијјәсн вә гејри истеһсал инфраструктурасыныи никишафы үчүн лазым олан комплекс тәшкилати, игтисади тәдбирләрин һәјата кнчирилмәсини тә'мин едән бир сыра тәдбирләрин әсасланмасы нормативләри.

9. Сәсиал игтисади нормативләр .Конкрет олараг истеһлак нормалары титулун јашајыш тәрзи ,һәјат сәвијјәси нормалары, истеһлак теләбатыны өдәмәк үчүн лазым олан әи зәрури халг истеһлакы малларынын вә хидмәтләрин планлашмасы вә никишафы нормалары вә програмлары дахилдир.

10. Әтраф мүһитин екаложи таразлыг вә тәбин еһтијатлардан истифадәсинин әи јахшы методикасыны тә'мин едән норматив сәһәдләр, ганунлар дахилдир. Ишләр мәзмун вә мәгсәд бахымындан мәрһәләләрә бөлүнүр. Хүсуси һалда ашагыдакы мәрһәләләри гәбул етмәк олар.

- 1.Тәшкилати мәрһәлә.
- 2.Методики мәрһәлә
- 3.Һесаблама мәрһәләси

Тәшкилати мәрһәләдә игтисади вә сәсиал фәалијјәтии тәшкили гурулушу элементләрин әсас вәзифәсини гиймәтләндирилмәси просәсләри баш верир. Бу заман истәһсал олунмуш мәһсулуи јеринә јәтирилмәси планы, онун чәшиди, нөвү, кәјфијјәти, истәһлакчыја чатмасы тәһлил олунур. Тәшкилати мәрһәләдә әһалиини функционал вәзифәләри, кадр сijasәти, сифаришләр, истәһлакчылар вә диқәр тәдбирләр һазырлаиыр, тәһлил олунур вә онлара ујгун норматив сәнәдләр һазырланыр. Планлашма тәизимләмә идарәсини объект ичүн лазым олан методики сәнәдләр, конкрет тә'лимаатлар, мугавилә актлары, тәсәррәфатчылыг вә һүгүг сәнәдләри, чәдвәлләр, ләјиһә тәләбатына ујгун иормативләшмиш, норма-лашмыш сәвијјәдә һазырланыр.

Һесаблама мәрһәләсиндә исә сечилмиш моделә ујгун әсаслаимыш кәстәричиләрдә ујгун һесабатлар апарылыр. һесабатлар чәри, оператив вә прогноз характерли, вариантлы ола биләр. һесаб мәрһәләсиндә нормативләрин дәјишмәсинин илкин вә соиракы дәјишмә шәртләри вә шәраитләри дә верилмәси мәгсәдәујгундур.

Игтисади вә сәсиал иормативләрин ишиндә вә тәшкилиндә нәзәри чәһәтдән әсасланмыш вә практикы чәһәтдән тәшкил олунмуш иринсипләр мөвчуддур.Бу иринсипләри ашағыдакы кими гурулашдырмаг олар.

1.Елмилик иринсипи

2.Нормативләрин динамик вә мүтәһәррик олмасы иринсипләри

3.Систематиклик .

4.Мәсрәфләр иринсипи.

5.Комплекслик иринсипи.

Норма вә нормативләр елмилик иринсипи әсасында тәһлил олунур. Әсас апарычы игтисади вә сәсиал амилләр сон нәтичә тә'сирән гиймәтләнир. Бу мәгсәдлә игтисади вә сәсиал инкишафын нәзәријјәси илә тәтбигини конкретләшмәси јоллары һазырланыр. Инкишаф проблемләри гојулур вә бу проблемләрин һәлли јоллары кәстәрилир. Елми әсасларла гурулмуш иормативләр рәал игтисади вә сәсиал имканларын дәјишмәси системасыны нәзәрә алыр. Оиларын јени техника, технолокијалара ујгун олараг динамикасыны мүәјјән едир вә ән әлверилиш оптимал нормативләрин сечилмәсинә имкан верир. Нормативләрин биринчи һазырланмасы һиссәси һәм дә иормативләрин иинкишаф, дәјишмә консепсijasыны мүәјјәи етмишдир. Белә консепсija республиканын

игтисади шәраитини нәзәрә алмалы вә норматив кәстәричиләри тә'мин етмәк үчүн лазым олан тәшкилати тәдбирләрин вә игтисади амилләрин әсасланмасы вә сечилмәсинә дејилир. Нәзәри вә методоложи чәһәтдән әсасланмыш консепсија, игтисади програмларын һазырланмасына шәраит јарадыр. Игтисади програмлар исә јүксәк сәвијјәдә елми әсасларла гурулмуш вә тәтбиғи чәһәтдән әһәмијәтли олан тәдбирләрин мәчмуудур. Схематик оларағ елми әсасларла тәртиб олунуб ишләнмиш програмларын гурулушу ашағдакы кими ифадә олунур:

чүмләдән нормалашмыш методикни сәнәдләр ишләниб һазырлаиыр. Нәзәри консепсија үмуми формада, үмуми шәкилдә лазым олан игтисади вә социал инкишафын ганунаујгунлуғуну вә мејли мүјјән едир. Мәсәләи: индики шәраитдә нәзәри консепсија кими Азәрбајҗанын игтисадијјатынын бөһран һалындан чыхмағ, игтисади инкишафын сабитлијини тә'мин етмәк вә кәләчәк перспективдә исә онун ардычыыл оларағ инкишафыны мүјјән етмәк истигамәтләри әсас кәтүрүлмәлидир. Прогнозда нормативләрә әсасланмыш мүәссисә вариантлы игтисади вә социал кәстәричиләр системн һазырлығы, онлары тә'мин едән вариантларын сечилмәси, елми әсасларла олмалыдыр. Бу мәғсәдлә ваһид ме'јар олан үмуми эффектли вариант гәбул олунур. $I = \max(I_i)$

Бурада : I - интеграл эффект; I_i -исә халғ тәсәруфаты вә игтисади системдә фәалнјјәт кәстәрән алт системләрин објектләрин фәјдалылығыдыр.

Бу заман елми әсаслара көрә моделләр сечилир, сәбәб вә нәтичә әләғәләри реал вәзијјәти нәзәрә аларағ аналитик оларағ ифадә олунур. Садә һалда

$$Y = a_2 \cdot I_1$$

Бурада: a_2 -реал форманын орта алагә, артымы әмсалыдыр. Игтисади вә сосиал инкишафын нормативләр әсасында һесаблинамасы үчүн һәр бир амиллин гијмәтләндирилмәси методики тәтбиг едилмәсидир. Нәзәри вә практикн әдәбијатда амилләрин группашмасы мәхтәлиф ме'јар бахымындан, аналитик алагә бахымындаи вә мәзмун бахымындан һәјата кечирилир. Гәрб әдәбијатында игтисади инкишафын әсас амилли кими 3 әсас элемент кәтүрүлүр.

1.Мадди амил.Истехсалын техники сәвијјәси.

2.Шәхси амил - игтисадијатда иш гәввәләринин интеллектуал елми сәвијјәсинин инкишафы параметрләри.

3. ЕТТ-нин истисмары вә онун игтисади артымына тә'сири-ни алагәләндирән нормативләр. Ујгун олараг бу параметрләрин игтисади артма тә'сиринин ири шәкилдә ашағыдакы кимн ифадә етмәк олар:

$$y = u\Phi^\alpha \cdot IG^\beta TT^\gamma$$

α, β, γ - һәр бири амилли дәјәринин игтисади артым кәстәричисинин дәјәринә олан тә'сирини мүәјјән едир. Садә һалда еластики әмсалы адланыр вә хәсуси тә'рәмә шәкилиндә әсасланыр. Елми нәзәри бахымындан $\alpha + \beta + \gamma = 1$ һәр саһәдә ишләнән нормативләрин өзүнәмәхсус амилләри мөвчуддур. Истехсал сәвијјәсиндә ишләнилән нормативләр ашағыдакылардыр:

1.Истехсалын техники сәвијјәсинин өлчүлмәси вә онун жүкәддилмәсини мүәјјән едән нормативләр.

2.Мәһсулун кәјфијјәтинин жүкәддилмәси нормативләри,јоллары.

3.Истехсал олунаи мәһсулларыи нөвүнүн дәјишдирилмәси.

Бу амилләр бүтөвлүкдә истехсалын артымыны тә'мин едир.Бу амилләрин һәр бири елми-тәһсил вә преспектив дәјишмә истигамәтини нәзәр алмагла истехсалын инкишафы косепсијасында нәзәрә алына биләр, Әлагәләрин динамик вә чевик олмасы принципләри онларын һазырланмасында ЕТТ-нин дәјишмәсинә имканлары нәзәрә алыныр. Истехсалын саһәләрдә гурулмасында вә тәшкилиндә вариантлары гијмәтләндирир.

Динамик олараг нормалары дәјишдирилир. Бу мәгсәдлә һесаблинамыш нормативләрлә мөвчуд реал истехсал параметрләри арасында сәбәб вә нәтичә алагәләрини әкс етдирән аналитик ифадәләр хроноложии, материалларын дәјишмә динамикасы олмалыдыр. Нормативләрин динамикасы, онун дәјишмә мејли һәр бир игтисади објектив вә сосиал саһә үчүн характерик дәјишмә хүсу-

сийјәтләринә малик олур. Мәсәлән, верки сийәсәтиндә кәлирләрлә, верки арасында дәјишмә динамикасы бир мүддәт кәлирин артмасы илә ортагдыр. Сонра исә сабитдир.

Нормативләрин систематик принципләри, планлашмасы вә идарәстмә системинә ујгун олараг јухары вә ашагы сәвијјәдә олан нормативләрин үзви сурәтдә дүз вә әкс әләгә илә багланмасы мөвчуддур.

Ајдындыр ки, бу системин дахилиндә структур дәјишмәләри бүтөвлүкдә әкәр системин фәалијјәтинә тә'сир едирсә бу заман систематик шәрти өдәнилир. Мәсрәфләр принципләрини игтисади вә социал факторларла сон фәјдалылыг арасында әләгәни әкс етдирир. Садә һалда игтисади ислаһатларын јахуд игтисади програмларын һәјата кечирилмәсиндә сәрф олунан мәсрәфләрини нисбәтини көстәрир.

Фәјдалылыгы ичәјә баша кәлдији амилләр олмалыдыр. Нормативләрин системлилији онун әрази, саһә вә мүәссисәдахили комплекс көстәричиләр формасында олмасыны тәләб едир. Комплекс көстәричиләр ихтисаслашма, истеһсалын мәркәзләшмәси вә тәсәррүфат әләгәләринин инкишафы илә әләгадар олараг тәкмилләшдирилир. Комплекс нормативләр һәмчинин игтисади ислаһатда јени тәшкилати игтисади объектләрин јаранмасы вә бә'зиләринин дагылмасы илә мүтамади олараг дәјишилир. Мәсәлән: елми истеһсал бирлијиндә, Аграр Сәнајә Комплексиндә саһәләрарасы комплексдә истифадә олунан нормативләр. Бу саһәләрин бирләшмә хүсусийәтини нәзәр алмалыдыр. Јухарыда дејилән принципләрини һәр бири игтисади сәмәрә бахымындан гijмәтләндирилир. Белә ки, әмәк мәсрәфләри илә алынан эффект арасында, һесапланмыш нормативләр олмалыдыр. Игтисади вә социал тәнзимләмә мөгсәдилә ашагыдакы методдан истифадә олунур. 1. Эксперимент, јахуд тәҷрүбә .

2. Амилләр методу.

3. Корреласија, регрессија вә аналитик методлар.

4. Бирбаша һесаблама методу.

5. Игтисади рижзи методлар.

3.3 ИГТИСАДИ ИСЛАҲАТЛАРЫН ЕЛМИ ӘСАСЛАРЫ

Базар игтисадијјаты мөвчуд Азәрбајҹан кәрчәклији шәраитиндә өзүнәмәхсус игтисади ислаһатлар кечирилмәсини зәруриләшдирир. Игтисади ислаһатлар кортәбни, бирдәфәлик вә систем-

сиз олдугда ,онун нәтижәси бүтөвлүкдә республиканын игтисади вә социал дирчәлиши бахымындан сәмәрәсиз олур. Она көрә игтисади ислаһатларыи фәјдалылыгы ваһид стратеги мөгсәд бахымындан әсасландырылыб, ујғун олараг һәмин ислаһатлар реаллашмасы нәтижәсиндә Азәрбајҗанын игтисадијјатында вә мә'нәви һәјатында баш верән кәмијјәт вә кәјфијјәт дәјишмәләринин динамикасы прогнозлашдырылмалыдыр.

Мүасир дөврдә игтисади ислаһатларыи кечирилмәсинин методоложи әсасыны игтисади гануилар системинин тәләбләринә ујғун олараг Азәрбајҗан игтисади потенциалыи артырмаға шәраит јарадан вә әһалинин мадди вә мә'нәви тәләбатынын өдәнилмәсинин ардычыл олараг јахшылашдырылмасына јөнәлмиш мүддәалар вә механизмләр тәшкил етмәлидир.

Азәрбајҗан игтисадијјаты мүасир дөврдә нормал игтисади систем дејилдир.Базар игтисадијјатынын формалашмасы вә инкишафы үчүн илкин шәраит јарадылмајыб. Она көрәдә һәр һансы инкишаф етмиш дәвләтин формалашмыш игтисади моделинин Азәрбајҗанда мүлкијјәт, бөлкү, идарәетмә системини дәјишмәдән тәтбиги һәмин моделии сәмәрәлилијини шүбһә алтына алып.

Азәрбајҗан игтисади вә социал инкишафынын көклү дәјишмәси вә онун әразисиндә јашајан һәр бир әһалинин мадди вә мә'нәви тәләбатыны өдәмәк мөгсәди илә дүшүнүлмүш фәалијјәт механизмләри системидир. Бу бахымдан Азәрбајҗанын игтисади потенциалынын күчү, ондан истифадә сәвијјәси, мөвчуд бөлкү системи,социал кәркинлик вә дүнја игтисадијјаты системиндә Азәрбајҗаныи мөвгејини нәзәрә алараг игтисади ислаһатлар кечирилмәлидир.

Игтисади ислаһатларыи систем һалында, мүјјән ардычыллыгла вә функционал тәјинатында бир-бирини тамамлама дәрәжәсиндән асылы олараг кечирилмәси идарәетмә системинин ефектли тәшкили үчүн имкан јарадыр.

Игтисади ислаһатларыи системли вә сәмәрәли тәшкилини тә'минатчысы олан дәвләт әсасланараг һәмин ислаһатларыи реаллашмасы заманы малијјә тә'минаты вә социал кәркинлијин гаршысыны алмагда фәал рол ојнамалыдыр.

Игтисади ислаһатларыи әсасландырылмасынын илкин мәрһәләси игтисади системини вә онун ажры-ажры али експертләринин (објектләрин фәалијјәт даирәләринин) тәһлили вә игтисади вәзијјәтә, республика мәнәфеји бахымындан гүјмәт верилмәсидир. Мөвчуд вәзијјәтин формалашмасынын тарихи ,игтисади вә тәшкилати тәдбирләринин сәмәрәлилији гүјмәтләндирилир. Азәрбајҗан игтисадијјатынын бу күику вәзијјәти онун бүтүн макроигтиса-

ди көстөрүчүлөрүнүн темплөрүнүн азалмасы, аһалинин һәјат сә-
вијјәсинин ашағы дүшмәси, ресурсларын, сһтијатларын азалмасы
илә сәһијјәләһиһ.

Беләһиклә иғтисади ислаһатлар җари дөвр үчүн артыг 5 илдә
формалашмыш иғтисади вә сәсиал көстөрүчүләрүн азалмасы меј-
лиһи сабитләшдирмәк вә тәдриҗи артан тәләбәтә ујгун имканлар
јаратмалыдыр.

Иғтисади ислаһатлар системиндә әһ вәһиб вә көклү тәдбир-
ләрә рәғәбәт габилијјәтли тәсәррүфатчылыг системинин фәалијјә-
тинә стимул јарадаһ иғтисади механизмләрүн ишләһмәси вә тәт-
биги тәшһил едир. Базар иғтисадијјәтиһиһи Азәрбајҗанда инки-
шафы үчүн комплекс гаһунлар системи һәлә ки, јохдур. Ајры-ајры
фәалијјәт үзрә гаһунлар гәбул олунсада белә иғтисади ислаһатла-
рын гаһунверичи вә иҗра механизмини әләгәләһдирәһи дөвләт
програмы ишләһмәјиб. Иғтисади ислаһатлар Республиканыһ иғ-
тисади органлары вә елһи ишчиләриниһи иштиракы илә иғтисади
дирчәлиш коһсепсијасыһи, онун һәлли проблемләрүнүн вә исла-
һатлар програмыһи үзвү сурәтдә бағлајан вә јеринә јәтирилмәси-
һә һүгүги статус верән дөвләт сәһәди олмалыдыр. Иғтисади исла-
һатлар мөвҗуд вәзијјәтин, бу вә дивәр фәалијјәт механизминиһи јә-
һиләһмәси заманы алтернатив газанчы нәзәрә алыб, һәмин газан-
чыһи сәсиал нәтичәләриниһи комплекс гиймәтләһдирмәк бахымыһи-
дан прогнозлашдырылмалыдыр. Беләһиклә иғтисади ислаһатла-
рын һәр бир иғтисади вә сәсиал објектин фәалијјәтиндә тәтбиги
иһи әсас истигамәтдә проғозлашдырмағ јолу илә мүәјјән олунур.
Биринҗиси, иғтисади ислаһатыһи өзүнүи мәгсәдини вә кечирилмә-
синиһи прогнозунун һазырланмасы тәшһил едир. Иһинҗи истига-
мәти иһә һәмин ислаһатыһи кечирилмәсиндә республика иғтисади
вә сәсиал дирчәлишин просесиндә әлдә олунан эффект олур.

Прогнозлашдырма иғтисади ислаһатларын мәгсәди вә онун
сәмәрәли олмасыһи тә’мин етмәклә тәртиб олунур. Белә ки, мүл-
кијјәт мәнәсибәтәриниһи дәјишилмәси тәсәрүфатчылыг фәалијјәти-
һиһи илһин әсасы олмагла тәсәррүфат фәалијјәтиниһи сечилмәлидир.
Бу бахымыдан прогнозлашдырма заманы иғтисади вә сәсиал фәа-
лијјәтин ислаһатлара тәләбиһә ујгун әһ јахшы вариантларыһи һә-
сабламалыдыр.

Иғтисади ислаһатларыһи кечирилмәсиниһи елһи-методиһи тә-
минаты әсасландырылмыш принципләрә ујгун олмалыдыр. Фиһи-
римизчә иғтисади ислаһатларын мүһүм принципләри: фәјдалы-
лыг, әдаләт, мәнәфеләрин таразлыгы, системлиһи, иғтисади га-
һунларла онларыһи реаллашма механизми арасында гаршылыглы
әләгә вә әкс әләгә, комплекслиһи олмалыдыр.

Игтисади ислаһатларын кечирилмәси идарәтмә объектинин хусусијјәтләрини нәзәр алмагла реаллашма механизмләринин мүхтәлифлији бахымындан ишләймәлидир. Белә ислаһатлардан башга саһәләри көклү дәјишмәсинә тә'сир едәи ән мүһүм ичти-маи мүлкијјәтин өз саһибинә верилмәси методлары вә оилардан истифадәнии тәизимләnmәсини вә стимуллашдырылмасы меха-низмләринин ишләnmәсидир. Дөвләт мүлкијјәти инһисар ролу ој-надыгы шәраитдә азад рәгабәт имканлары мөһдудлашыр.

Мүлкијјәт пилуаризми вә рәгабәт габиліјјәтли тәсәррүфат структурлары јаратмаг мәгсәди илә дөвләт мүлкијјәтинин өзәл-ләшдирилмәси јухарыда адлары чәкилән приисипләр әсасында баш вермәлидир. Дүнја тәчрүбәсиндә вә нәзәри мүлаһизәләрдә өзәлләшдирмәнин мәрһәлә вә методлары һаггында мүхтәлиф фи-кирләр мөвчуддур. Амма Азәрбајҗаи шәраитиндә өзәлләшдирмә мәрһәләләрлә олуб сәсиал кәркинлији дәринләшмәсини комис-сасија етмәклә һәјата кечмәлидир. Артыг әһалијә хидмәт саһәләри вә бир сыра хырда мүәссәләр өзәлләшиб гуртарыб вә өзәлләшдир-мә мәрһәләсиндәдир. Фиқиримизчә индијә кими реаллашса, өзәл-ләшдирмә нәтичәсиндә узун мүддәт һамянын мүлкијјәти е'лан олунмуш мадди не'мәтләр аңчаг бир групун хусуси малына чев-рилмишдир. Өзәлләшдирмәнин әдаләтли олмасы үчүн республи-када фәалијјәт кәстәрәи вә тәрғәнмәјән әмлак гиймәтләндирилиб, аксәјалар формасында илкин һалда бөлүнмәлидир. Сонра исә һә-мин аксәјаларыи дөвләт мүлкијјәти јахунд аксәја чәмијјәти форма-сында бирләшмәси баш вермәлидир. Игтисади ислаһатлар мәркә-зиндә истәһсала стимул јаранмагдадыр. Сои илләрдә республика әразисиндә формасындан аслы олмајараг истәһсал һәчми мүнтә-зәм олараг азалыр. Базар игтисадијјаты тәләб вә тәклиф ганунла-рына ујғун инкишаф етдији республикада рәгабәт габиліјјәтли ис-тәһсал һәм тәләб, һәм дә тәклиф ганунаујғунлуғларынын динами-касына тә'сир едир. Истәһсал характерли ислаһатлар күзәштли, узунмүддәтли, гарант, вә стимул јаратмаг приисипинә ујғун олма-лыдыр. Бу бахымдан истәһсал саһәсиндә ислаһатларыи игтисади хәјири бүтүн диқәр фәалијјәт саһәсиндә әлдә олан хәјирдәи јухары олмалыдыр. Истәһсалат просесини тәизимләмәк хусуси саһибкар-ларыи истәһсал саһәсинә сәрмајә гојулушуну артырыр. Фиқири-мизчә базар игтисадијјатынын илкин мәрһәләсиндә вә әһалинин һәјат сәвијјәсинин күнү-күндәи исләшмәси шәраитиндә саһиб-карлыгда истәһсал характерли фәалијјәтә үстүнлүк верилмәсини-ни дөвләт тәизимләnmәси игтисади ислаһатлар системиндә әсас јер-тутур. Игтисади ислаһатларын әсасландырылмасы вә онун реал-

лашмасы арасында заманын мејдана чыхан нәтичәләринин гү-мәтләндирилмәси реал объектә ујғунлашдырылып.

Игтисади ислаһатлар объектинә, мәгсәдинә вә реаллашма механизминә ујғун олараг тәснифата бөлүнүр. Иидики бөһран шәраитиндә даһа чох әмәли тәдбирләр вә онларын нәтичәләри әһали тәрәфиндән гәбул олуиур. Белә ислаһатлар системия әмтәә-пул, тәләб вә тәклиф механизминләринин базар игтисади мүнәсибәтләринә ујғун дәјишдирилмәси тәдбирләри тәшкил едир.

Лакин әмтәә тәклифини тәнзимләјән онуи тәләбата ујғун истигамәтләрини инкишаф етдирмәдән, анчаг পুল дөвријјәсинин тәнзимләnmәсинә јөнәлмиш чәһәтләр истеһсалын артымына вә инфилјасијанын күчләnmәсинин гаршысыны алмыр. Бә'зи дөвләт базар формалашмадыгы бир шәраитдә инфилјасијанын гаршысыны алмаг тәдбирләри әвәзинә онун сүр'әтләnmәси ахынына һәрәкәт едир. Белә ки, республикада пулуи гытлығынын даһа да артмасына сәбәб, коммерсија структурларына даһа күзәштли кредит верилмәси, әһалијә алычылыг габилијјәтини тә'мин етмәк үчүн пуллу истигразларын әмәк һаггы әвәзинә верилмәси, республиканын дөвләт мүәссисәләринин истеһсал етдији мәһсулуи мигдарынын азалмасы вә һәммин мәһсулларын коммерсија јолу илә сатыш инфилјасијаны даһа да күчләндирир.

Базар игтисадијјаты шәраитиндә базар атрибутлары формалашдыгча онун негатив нәтичәләрини нејтраллашдыран фойдлар вә тә'сиретмә механизмләри јарадылып. Белә ки, социал жәркинлијин азалдылмасы үчүн кәлирләрин , әмәк һаггы вә бөлкү системиндә дөвләт тәнзимләnmәси фәалијәт кәстәрир. Әи мүнһүм механизм кәлирләрин индексләшдирилмәси вә минимум јашајыш сәвијјәсинин тәнзим едилмәси үчүн һазырланмыш ислаһатлардыр.

Игтисади ислаһатларын кечирилмәсиндә дөвләт тәнзимләnmәсини елми әсасы вә методики механизмләри ишләnmәјиб. Јашајыш минимуму, кәлирләрин инфилјасијасы, социал гарантija механизмләри васитәси илә дөвләтин реал игтисадијјата тә'сири јохдур. Әмәк һаггы артыг өз функцијаларыны итирмишдир. Сәһибкарлыг һеч дә дөвләтин стратежи мәгсәдләрини јеринә јетирилмәсиндә ролуну азалтмамалыдыр. Дөвләт тәнзимләјичи фәалијјәти илә јанашы диқәр базар субъектләри илә рәгабәт габилијјәти олмалыдыр. Әмтәә পুল дөвријјәсиндә дөвләт секторунун пайынын азалмасы, мал дөвријјәсиндә харичи өлкәләрин артмасы вә Азәрбајҗанда дөвләт әлиндә олан әмәлијјатларын һәлли валјутанын гүјмәтинин даим артмасына сәбәб олуr. Белә мејлләр Азәрбајҗан игтисадијјатында узун мүддәт давам едәчәқдир. Она кәрәдә Республикада даһили һагг һесаблар ја манатла, ја валјута илә ол-

малыдыр. О, чүмлэдэи эмэк һаггы системи валјута илэ һесаблан-малыдыр.

Игтисади ислаһатлары һәјата кечирән оператив елми метод-дики мәркәз јарадылмалы вә онун сәләһијјәтләринә ганунверичи вә ичрасдичи фуксијалар верилмәлидир.

Мүлкләрин гијмәтләндирилмәси верки идарәсинин әмлака гијмәт гојан шө'бәси илэ мүәјјән олунур вә ујғун китабда гејдијја-та алыныр.

Торпаг веркиси торпагдан истифадәнин сәмәрәлилијини ар-тырыр. Шәһәр әһатәсиндә саһиби олуб, амма истифадә олунмајан һәјәтјаны саһәләрә ашағыдакы присипләрдә верки верилир.

Торпаглар 2 ил истифадәсиз галдыгда онуи гијмәтинин 2%-и һәр ил верки верилмәлидир. Әкәр торпаглар дөрд ил истифадәсиз галырса онда онун 2 илинә торпагыи гијмәтинин 4%-и верки ве-рилмәлидир. Дөрд илдән јухары истифадәсиз галдыгда һәр илинә 5% торпагыи гијмәтиндән верки верилмәлидир. Иранда верки иормасы мүтәрәгги вә чевик дәјишмә динамикасына маликдир. Белә динамизм игтисади потенсиалыи сәмәрәли истифадәсинә сә-бәб олур.

3.4. СТРАТЕЖИ ПЛАНЛАШМА ВӘ ИГТИСАДИЈЈАТЫН ЛИБЕРАЛЛАШДЫРЫЛМАСЫНЫН ВӘДӘТИ

Либерал игтисадијјат шәрантиндә, һеч дә планлашманын идарәстмә функцијасы кими арадан чыхмасы дејилдир. Либерал игтисадијјат шәрантиндә планлашманыи әһатә даирәси онуи гори-зонту методоложијасы вә әһәмијјәти јени чәһәтләр кәсб едир. Ли-берал игтисадијјат Дөвләтин протексионит сијасәтинин јени чә-һәтләрини формалашдырыр. Дөвләт игтисади тәһлүкәсизлијини гарантына чеврилир. Либерал игтисадијјат даһа чох тәсәррүфат риски илэ вә мүввәфәгијјәтләр вә удузмалар илэ үз-үзә кәлир. Белә һаларда там гарант принципи олмаса онда бүтөвлүкдә игтисади асылылыг мејлләри артар вә Азәрбајҗан игтисадијјатынын хари-чи өлкәләрдән асылылыгы чохала биләр, наһәјәт там мүстәгил иг-тисади сијасәтини итирә биләр. Бу проблемләр бахымындан Дөв-ләт планлашманы баш верән игтисади просесләрин нәтичәләрини гијмәтләндирән бир фәалијјәт, јени даирәси кими баша дүшмәли-дир.

Планлашма динамик сәнәд кими гијмәтләндирилмәси бахы-мындан мејар көстәричиләри кими гәбул олунмалыдыр. План

көстөрничиләри даһа чох ресурс имканлары чәрчивәсиндә вариация олунмалыдыр. Ресурс имканлары базар игтисадијаты шәраитиндә дахили дөвләт сийәсәтиндән бу вә ја дикәр саһәнин инкишафындан вә харичи өлкәләрини ресурс тәминаты фәалијәтиндәи асылы олараг формалашыр.

Дахили игтисади артым темпи онуи саһә гурулушунун вә приоритет истигамәтләринин икили ады, идхал вә ихрач структуруну формалашдыр. Планлашма мәһз идхал вә ихрачын мүхтәлиф вариантлары шәраитиндә дахили игтисади артымын әсас истигамәтләрини һазырлаыр.

Базар игтисадијаты шәраитиндә планлашма объекти олараг өлкәнин стратеги истигамәтләри әсас јер тутур. стратеги план игтисади инкишафын әсас апарычы һәлгәләрини онуи ресурс вә мәгсәд вәзифәләрини мүјјән едир. Оиа көрәдә әи мүһүм планлашма узун мүддәтли елми-техники тәрәгги вә технолокија сийәсәтидир. Елми техники тәрәгини планлашмасы структур сийәсәти илә бағлыдыр. Игтисадијатын структур дәјишмәләри, инвистисия сийәсәтинин онун әсас истигамәтләрини вә мәибәләрини ахтарыб тапмағы тәләб едир.

Структура өз-өзүнә тәизимләнән просес дејилидир. Структур дәјишмәләри харичи тәсирлрин нәтичәсиндә республика үчүн сфәктив олмајан бир игтисади системә кәтирә биләр. О, чүмләдән республика дахили вә дүнја интегрәсијасы системиндә игтисади вә социал сфәктли олмајан артым темпләри игтисади әләгәләр формалаша биләр. Бу мејлләрин гаршысыны алмаг үчүн структур сийәсәт планлашма тәчрүбәсиндә стратеги мәгсәд олараг социал нәтичәләри гијмәтләндирилир.

Планлашма объекти олараг игтисади артым вә әһалинин социал инкишафынын тәнзимләймәсидир. Игтисади артым мәһз өлкәнин игтисади вә сфәктли тәһлүкәсизлијини тәмин едәи артым олмалыдыр. Үмуми дахили мәһсул, дахили тәләбатлар вә сфәктли ихрач структуруна ујгун тәнзимләнмәлидир. Мадди рифаһын игтисади архасы олан милли мәһсул онун тәләбата ујгун истәһсалы планлашма объекти кими стратеги планлашмада өз әксини тапмалыдыр.

Стратеги мәгсәд олараг әһалинин рифаһында, кәлирләр, хәрчләр вә истәһлак үчүн әмтәә вә хидмәт тәклифинин макро сәвијјәдә планлашмасы саһәләрини әһатә едир.

Республикада малијә сийәсәтинин әсас истигамәтләри, бүдчә вә кредит ресурсларынын үмуми көстәриничиләри планлашдырылыр. О, чүмләдән өлкәдә олан пул вәсаити онун емисијасы вә тәдијә балансы тәртиб олунур. Стратеги планлашмада әһалинин

тələбатыны өdəјәи ресурс әмәлә кәтирән сәһәләрин планлашмасы стратеги мәгсәд олараг дөвләт тәрәфиндәи тәнзим олунур. О, чүмләдән нефт һасилаты онун истифадәси вә бу сәһәнин кәлирләринин бөлкүсү дөвләт програмы кими өз әксини тапыр.

Стратежи планлашма узун мүддәтли, мәрһәлә-мәрһәлә һәлл олуна биләи вә алтернатив имканлары гиймәтләндирмәклә комплекс тәдбирләр һәјата кечирән Дөвләт програмы формасында реаллашыр. Мәгсәди прогноз илан вә програм ардычылығы илә һәјата кечирилән мәгсәдли програм методу планлашманын јени вәситәләридир. Инди артыг даһа чох әмәк өзү-өзүнә тәнзимләнән параметрләри гиймәтләндириб, дөвләт гарантлары әсасында план кәстәричиләри ишләмәк вәчибдир.

Азәрбајҹанда јени игтисади систем үчүн мирас галмыш тәсәррүфатчылыг тәрчүбәси јени әсаслар үзрә кәјфијјәтли дәјишилдикдә, бир сыра милли етиик вә тарихи тәсәрүфатчылыг, ихтисаслашма бөлкүсү, әдаләт принципләрини дөвләт тәнзим етмәлидир. О, чүмләдән өзәлләшдирмә, интеграсија мүлкијјәт формалары, бөлкү мүнасибәтләри әһалини јаш, тәркибини, онун һәјат сәвијјәсинин вәзијјәтини вә тәләбат системини мәшгуллуг мејлләрини нәзәр әлмәлидыр.

Планлашма системи һалында комплекс мәнәфеләр системини нәзәр әлмәлидыр.

IV. СОСИАЛ СЭНЭЛЭРИН ИДАРЭ ЕДИЛМЭСИН НИН ХҮСУСИЈЈЭТЛЭРИ.

4.1. СОСИАЛ ИНКИШАФЫН МАНИЈЈЭТИ. ОНУН ИГТИСАДИЈЈАТЫН ИНКИШАФЫНДА РОЛУ ВЭ ГАРШЫЛЫГЛЫ ЭЛАГЭСИ.

Сосиал инкишаф игтисади вэ сосиал инкишафын тэркиб элементи олуб, өзүнэ мэхсус ганунаујгунлуглары дэјишмэ мејллэри олан просесдир. Сосиал инкишаф иисанын һэјат фэалијјэти, һэјат тэрзи, давраиышы, гэрар гэбулу, онун мэхсулдарлыгы илэ бағлы олуб игтисади инкишафын, һэм нэтичэси һэм дэ онун һэлледичи, тэјинедичи амилидир. Сосиал инкишафын планлашмасы вэ тэнзимләнмэси мэгсэдэујгун фэалијјэт даирэсинэ дахилдир. Јэни дөвлэт өз имканлары дахилиндэ сосиал инкишафын динамикасына онун структурасына, инкишафына тэ'сир едиб бу дэјишикликлэри дөвлэт манафеји бахымындаи һэл едилмэлидир. Белэликлэ сосиал инкишафын дөвлэт тэнзимләнмэси дөвлэтлэ эһали вэ эһали тэлэбатыны тэ'мин едэи объектив механизмлэрин идарэ олунамасы мэхмууну бирлэшдирир. Сосиал инкишафын тэнзимләнмэсиндэн эввэл эсас сосиал объектлэрин манијјэтини билмэк, онларын формалашмыш ганунаујгунлугларыны өзүндэ экс етдирэн вэ преспектив динамикасыны мүэјјэи едэн игтисади вэ сосиал просеслэрдир. Сосиал инкишафын дөвлэт тэнзимләнмэсинин эсас объекти ашағыдакылардыр.

1. Тэлабат системи, фомалашмасы, динамикасы, мејллэри вэ перспективасы.

2. Эмтээ-пул вэ базар игтисадијјаты шэраитиндэ бөлкү мүнасибэтлэриндэн асылы олараг эһалинин кэлирлэри, алычылыг габилијјэти вэ онларын динамикасы.

3. Эһалинин мадди вэ мэнэви не'мэтлэр истехлакы, хидмэт истехлакы вэ бу истехлак малларыны вэ хидмэти тэ'мин едэн ујгун сосиал объектлэрин инкишаф хусусијјэтлэри вэ ганунаујгунлуглары. О чүмлэдэи тэхсил, мәишэт хидмэти, нэглијјат вэ диқар гејри истехсал саһэлэри.

4. Эһалинин бүтөвлүкдэ һэјат сәвијјэси, һэјат тэрзи, оилары формалашдыран амиллэр вэ фэалијјэт кестэрэн игтисади вэ сосиал механизмлэрин һэјат сәвијјэсинэ тэ'сиринин өјрөнилмэси бөлмэлэри. Мәсэлэн: гижмэт, верки, мал тэклифи, республикада фэалијјэт кестэрэн хидмэтини мигдары, кредит шэртлэри дахилдир.

5. Эһалинин мәшгулијјэтинин эсас истигамэтлэри эмэк шэраити, сэрбэст вахт, ондан истифадэ мәсэлэлэри, тэбии артым просе-

сидогум вә өлүм арасында иисбәт. Демографиг ситуасијалар (һаллар) даһилдир.

6. Маарифии,мәдәнијјәтин,ничәсәнәтин вә диқәр мә'нәви дәрләрләрин мөвчуд вәзијјәти, онларын никишафынын малијјә әсаслары, кадр тә'минаты,мадди техники базасы вә диқәр аспектләр даһилдир.

7. Ихтисасчы кадр, пешә сәнәти вә жүксәк ихтисасчыларын халг тәсәррүфаты тәләбатына ујгун олараг никишафыны тәнзимләмәк индики шәрәитдә дөвләт вә гејри дөвләт мүлкијјәти формасындан асылы олараг тәһсил, сәһијјә вә диқәр саһәләрдә жүксәк ихтисаслы кадрларын, факторларын, аспирантларын һазырланмасыны тәнзим етмәк даһилдир.

8. Харичи игтисади әлағәләрин, мәдәни әлағәләрин техники вә нохау әлағәләрин республикада әһалинин һәјат сәвијјәсинә, онларын мәшгулијјәтинә елми техники сијасәтин формалашмасына тә'сирийн гијмәтләндирмәк даһилдир.

9. Әтраф мүһитин вә тәбии ресурслардан истифадәнин социал атрибутларыны, праметрләрнин тәнзим етмәк вә бу саһәләрин никишафы үчүн лазым олан тәшкилаты-игтисади вә техники проблемләрин һәллини мүәјјән етмәк даһилдир.

Социал никишаф Азәрбајҗан үчүн даһа әрури вә вачиб тәнзимләмә объектидир. Бу нун бир сыра сәбәбләри вардыр.

Азәрбајҗан әһалисинин артымына, демографик просесләринә кәрә әһалинин һәјат сәвијјәсинин кестәричиләринә кәрә бир чох өлкәләрдән кери галыр. Лакин һәјат сәвијјәсини жүксәлтмәк үчүн мөвчуд имканлар кифәјәтдир. Бу ики зиддијјәтли тәзад Азәрбајҗанда социал тәнзимләнмә проблемини өн плана чәкир. Бундан башга мүстәгил Азәрбајҗанда игтисади ислаһатлар кечирилиб. Бу да өз нөвбәсиндә социал кәркинлији артырыр: ишсизлик, әһалинин республика даһили миграсијасы, харичи өлкәләрә «бејин ахыны» вә диқәр прблемләр мејдана кәлир. Она кәрәдә ресурсларынын 20-30% -и зәбт олуимуш бир өлкәдә, әсас фондларынын 50 % -и истифадә едилмәдији вә һәр бир ишчијә 3-4 нәфәр ишләмәјән жүк дүшдүјү шәрәитдә шүбһәсиз социал тәнзимләмә халг тәсәррүфаты тәнзимләмә системиндә апарычы һәлгә олмалыдыр. Социал никишафын тәнзимләнмәси бир чох башга игтисади емләрин предмети илә сых әлағәлидир. О чүмләдән, стратеги планлашма,игтисадијјәтин дөвләт тәнзимләнмәси, игтисади нәзәријјәси, ајры-ајры социал саһәләрин, маариф-мәдәнијјәтин тәшкили планлашмасы вә идарә олунамасы илә әлағәдар олмасыдыр.

Социал никишаф бүтөвлүкдә игтисадијјәтин фәәлијјәтинин сәмәрә кестәричиси кими гәбул олуна биләр. Чүнки онун јухары-

да адлары чәкилән проблемләрин вә объектләринин тәснифатын-
дан көрүнүр ки, республикада игтисади артымла,әһали артымы ,
бөлкү мүнәсибәтлери вә мүбадилә шәртлери илә бағлы олдуғу
үчүн онун өйрәнилмәси, тәдгиги вә никишафынын тәнзимләнмәси
комплекс шәкилдә реаллашыр. Ону да унутмамалыҗыг ки, социал
инкишаф онун тәнзимләнән артымы, темпи, игтисади артыма әкс
әләғә илә тә’сир едир. Социал инкишафын әсас көстәричиләри:
Әһалинин һәјат сәвијјәси өз маһијјәти е’тибары илә социал игтиса-
ди категорија олуб инсанларын истеһлакы үчүн лазым олан мад-
ди вә мә’нәви не’мәтләрин мигдары вә тәләбатынын өдәнилмәси
көстәричиси кими ифадә олунур. Әһалинин һәјат сәвијјәси рес-
публиканын игтисадијјатынын инкишафынын вә сәмәрәлилији-
нин әсас көстәричисидир. Игтисадијјатын тәшкили вә идарә олун-
масы тәчрүбәси көстәрир ки, һәјат сәвијјәси өлкәдә милли кәли-
рин истеһсалы,бөлкүсү вә јенидән бөлкүсү әсасында формала-
шыр. Игтисади имканлар нә гәдәр жүксәк олурса социал инкишаф
вә һәјат сәвијјәси үчүн мадди имканлар бир о гәдәр чох олур. Һә-
јат сәвијјәсинин даһа жүксәк олмасы игтисадијјатын инкишафына
тә’сир едир, әмәк мәһсулларлығыны артырыр. Милли кәлирин,
милли мәһсулуи артымына тә’сир едир. Һәјат сәвијјәсинин өйрә-
нилмәси онун тәнзимләнмәси үчүн әсас јарадыр. Игтисади әдәбиј-
јатларда һәјат сәвијјәси социал инкишафын синтетик көстәричиси
кими тәсвир олунур. Онун гијмәтләндирилмәси ики әсас методоло-
жи принцип үзәриндә гурулур.

1. Һәјат сәвијјәси истеһлак олунмуш мадди вә мә’нәви не’мәт-
ләрин мәчмусу илә мүәјјән олунур. Беләликлә һәјат сәвијјәсинин
өлчүлмәсиндә, гијмәтләндирилмәсиндә бу не’мәтләрин динамика-
сы дәјишмә мејлләри тәһлил олунур вә һәјат сәвијјәсини жүксәлт-
мәк үчүн мадди вә мә’нәви не’мәтләрин истеһсалыны,истеһлақы-
ны тә’мин едән вә артыран јоллар ахтарыр. Бу јоллара һәјат сәвиј-
јәсинин тәнзимләнмәси јоллары дејилир. Мәс: әһалинин кәлири,
әмәк һағгысы артырылыр, истеһлак үчүн лазым олан мадди вә
мә’нәви јоллары мүәјјән олунур.

2. Тәләбат үзәриндә гурулур.Әһалинин тәләбаты онун тән-
зимләнмәси һәјат сәвијјәсинин вә социал инкишафын нәзәри мето-
доложи әсасыны тәшкил едир. Тәләбат дедикдә инсанларын мад-
ди не’мәтләрә хидмәт саһәләринә объектив еһтијачлары нәзәрдә
тутулур. Тәләбатын формалашмасы вә онун өдәнилмәси јоллары
һәјат сәвијјәсинин характеринин, мәзмунуну мүәјјән едир. Она кө-
рә дә тәләбат системи һәјат сәвијјәсини мүәјјән едир. Башга дөв-
ләтләрин социал инкишафынын динамикасы, көстәрир ки, тәлә-
бат артдыгча онун өдәнилмәси имканлары жүксәлдикчә өлкә даһа

инкишаф етмиш өлкөлөр системинө дахил олур. Беләликлө тәләбатын өдәнилмәси дәрәчәси һәјат сәвијјәсинин әсас кәстәричиси кими тәбул олуна биләр. Јухарыда дедикләримиздәи белә нәтичә чыхыр ки, һәјат сәвијјәси, мадди не'мәтләрин вә хидмәтнин истәһлакы, һәмчинин тәләбатын өдәнилмәси дәрәчәси илә мүјјәи олунур.

Әлбәттә тәләбатын өдәнилмәси дәрәчәси нисби категорија вә кәстәричидир, тәләбат исә мүтләг кәстәричидир. Бә'ән тәләбатын өдәнилмә дәрәчәси јухары олдугда онун өзүнүн инкишаф етмәмәси һәмин республикада тәләбатын өдәнилмә дәрәчәси јухары олдугда һәјат сәвијјәсинин јухары олмасы демәк дејилдир. Әксинә инкишаф етмиш өлкәләрдә тәләбатын јүксәк олмасы вә бунун нәтичәсиндә тәләбатын өдәнилмәсинин ашағы олмасы јүксәк һәјат кәстәричиси кими һесаб етмәк олар. Әһалинин һәјат сәвијјәсинин комплекс кәстәричиләр системи ону һәртәрәфли тәһлил етмәјә имкан јарадыр. Јә'ни формалашма мәнбәләринә кәрә вә истәһлак нөвләринә кәрә мүјјәи кәстәричиләр системи тәтбиг олунур. Бу кәстәричиләр системи үмуми, хүсуси конкрет, натурал дәрә, мадди не'мәтләр, хидмәт, һесаб вә баланс вә с. кәрә бөлүнур. Бә'зи һалларда игтисадчылар арасында һәјат сәвијјәси кәстәричиләри һаггында онларын тәснифатлашдырылмасы бахымындан мүхтәлиф фикирләр мөвчуддур. Бә'зи игтисадчылар ваһид синтетик кәстәрич илә һәјат сәвијјәсинин ифадә олунамасыны иддиа едирләр. Дикәр игтисадчылар систем кәстәричиләрини тәблиг едирләр. Тәнзимләмә бахымындан фикримиз вә һәјат сәвијјәсинин тәтбиги вә пргнозу нөгтеји нәзәриндән мүхтәлиф идарәетмә сәвијјәсинә ујғун олараг, мүхтәлиф сәвијјәләрә ујғун олараг (макро-микро) һәјат сәвијјәсинә бә'зи һалларда ириләшмиш кәстәричиләрлә өлчмәк вә дикәр һалларда исә конкрет кәстәричиләр илә өлчмәк олар. Мәсәлән: милли мәһсул, милли кәлир, милли дахили мәһсул, истәһлак фонду, кениш истәһлак фонду, ән вачиб мәһсуллар үзрә истәһлакын һәчми ириләшмиш кәстәричиләр, конкрет кәстәричиләрә исә мадди не'мәтләрин һәр бири үзрә истәһлак һәчми хидмәт истәһлакынын структурасы ујғун олараг адамбашына дүшән хидмәт истәһлакы дахилдир. Беләликлө һәјат сәвијјәсинин өлчүлмәси халг тәсәрруфаты сәвијјәсиндә онун әсас пропорсијалары илә истәһсал вә бөлкү пропорсијаларына ујғун олараг тәдгиг олунмагла истәһлак сәвијјәсиндә коикрет мәһсуллар үзрә өлчмә, гижмәтләндирмә системинә чеврилир. Дедикләримиздән ајдын олур ки, һәјат сәвијјәси истәһсал, бөлкү, мүбадилә вә истәһлак кәстәричиләринә бөлүнур. Бу просесләрни гаршылыглы вә бир-биринә тә'сири нәтичәсиндә формалашыр. Она кәрә дә әкәр биз бүтүн бу просесләрин гаршылыглы әләгәсиндә һәјат сәвијјәсини өјрәнми-

рикса онда чидди сәһвләрә јол вермиш олуруг. Истеһсалын һәмми артдыгча һәјат сәвијјәси үчүн лазым олан мадди ис'мәтләр чохлаыр. Бу бөлкү еффекти сәмәрәли олдугда һәр кәсни пажы формалашыр, алычылыг габилијјәти, кәлирләр формалашыр, истеһсалын һәммини артырмаг үчүн стимул јараныр. Мүбадилә просесиндә исә дүзжүн сәмәрәли тәләб вә тәклиф гауиуауғунлуглары, пропорсијалары, механизмләри тәтбиг етдикдә әһалинин алычылыг габилијјәти реаллашыр. Реал кәлирләри артыр, истеһлак үчүн әлверишли земин јарадылыр. Истеһлак просесини сәмәрәли әлверишли тәшкили вә еффежли тәнзимләймәси әһалинин биләваситә јашајышыны, һәјат сәвијјәсини артырыр, тәләбатын едәнилмәсини тә'мин едир вә инсанларын һәртәрәфли инкишафы вә тәқрар истеһсалы үчүн мадди әсас јарадыр. һәјат сәвијјәсинин тәнзимләймәси башга игтисади просесләрдән фәрғли олараг мүрәккәб чох саһәли вә игтисади әһәмијјәтли идарәетмә объектинә дахилдир. һәјат сәвијјәсини тәнзимләмәк үчүн ону амылләрини тапмаг, формалашма мәнбәәләрини мүәјјән етмәк кәлирләри, хәрчләри тәнзим етмәк демәкдир. Әмтәә-иул мүнәсибәтләри шәраитиндә әһалинин тәләбатынын едәнилмәси имканлары истеһсал вә пул кәлирләри исә әһалинин алычылыг габилијјәтини мүәјјән етдијини биләрәк пул кәлирләри илә мүәјјән олунур. Истеһсал тәләбатыны едәмәк үчүн әмтәә тәшкилаты јарадылыр, онун структурасыны формалашдырыр. Илкин мәрһәләдә синтетик үмуми кәстәричии кими пул кәлирләринин динамикасыны вә онун формалашма мәнбәәләрини шәрһ етмәлијик. Белә ки, кәлирләр ил әрзиндә истеһсал олунмуш үмуми мәнсулуи, мадди ис'мәтләрин бир һиссәсини әһалинин тәләбаты үчүн истифадәсинә верилир. Ујғун олараг кәлирләр тәсәррүфатчылыг формасындан бөлкү принципләриндән асылы олараг формалашыр. Али һәјат сәвијјәсинин әсас кәстәричиси онун алычылыг габилијјәтиндән мүәјјән олунур. Кәлирләр формача вә структурундан асылы олараг һәјат сәвијјәсинин формалашмасы мәнбәәләрини мадди әсасыны тәшкил едир. Мүхтәлиф кәлирләрини һәјат сәвијјәсинин артмасында ролу, әһалинин мәшғулијјәти, мүлкијјәт формалары вә бөлкү мүнәсибәтләриндән асылыдыр. Кәлирләр натурал кәлирләрә вә дәјәр формасында олан кәлирләрә бөлүнүр. Кәлирләри тәнзимләмәк үчүн онларын формасы, мәнбәәләринә тә'сир едән амылләри тәнзимләмәк лазымдыр. Әмәк һаггы кәлирләрин әсас һиссәсини тәшкил едир. Мүлкијјәт формасындан асылы олараг әмәк һаггынын формалашмасы мәнсулуи вә динамикасы дәјишилир. Мәсәләи: Дөвләт мүәссисәсиндә ишләјән әһалинин кәлирләрини эксәријјәти онларын әмәк һаггыны тәшкил едир.

Көнд тәсәррүфатында ишләјәнләрин кәлирләринин әксәр һиссәси натурал кәлирләр; фәрди тәсәррүфатдан әлдә олунан кәлирләрдир. Кәлирләр пул вә натурал кәлирләрә бөлүнүр. Натурал кәлирләр истехлак олунмуш мәһсулларын мигдары илә өлчүлүр. Пул кәлирләрн исә дәвләт, ширкәт вә хусуси тәсәррүфатдан истифадә олунмуш мәһсулларын реаллашмасы нәтижәсиндә әлдә олунан пул кәлирләридир. Һәр бир кәлирин формалашма мәнбәләри асылдыр: - Мүлкијјәт мүнәсибәтләриндән; тәсәррүфатчылығын эффектлијиндән вә бөлкү сәмәрәлилијиндән. Беләликлә, бүтөвлүкдә халг тәсәррүфаты сәвијјәсиндә кәлирләрн тәнзимләnmәси ашагыдакы мәнбәләр үзәриндә апарылыр.

1. Дәвләт вә гејри дәвләт мүәссисәләриндә мүлкијјәт мүнәсибәтләриндән асылы олмајараг әлдә олунан әмәк һаггы.

2. Ичтимаи истехлак фондларындан, социал тәминат вә социал мүдафиә фондларындан әһалинин мәнимсәдији пул вә натурал кәлирләрдир. О чүмләдән пенсијалар, мүавинатлар вә с. Натурал кәлирләрә исә пулсуз тәһсил, сәһијјә хидмәти әрази бир натурал формасында хидмәт нөвү вә с.

3. Малијјә системи илә әлагәдар олараг, о чүмләдән мүхтәлиф банк системиндән алдыглары фаиз, кредит, материаллар, рајонлар вә с. әлдә олунан кәлирләр.

4. Шәхси вә хусуси тәсәррүфатда, натурал формада истехлак олунан көнд тәсәррүфаты мәһсуллары вә јахуд сатыш нәтижәсиндә әмәк мәһсуллары һесабына олан пул кәлирләри.

5. Саир кәлирләр.

Көстәрилән кәлир формалары ил әрзиндә даими јашајыш сәвијјәсини тәмин едән онуи артмасына азалмасына тәсир едән факторлардыр. Она көрә дә јашајыш сәвијјәсини артырмаг мәгсәди илә һәммин кәлирләрини сәвијјәсини артырмаг, нисбәтләрини тәнзимләмәк вачиблији мејдана чыхыр. Бу кәлирләрин артымынын әсас мәнбәји истехсал просесиндә јарадылан үмуми мәһсулун, онун дәјәринин мигдарыдыр. Халг тәсәррүфаты сәвијјәсиндә бу кәлирләрин формалашмасынын әсас мәнбәји милли кәлирдир. Сәнаједә, саһибкарлыг да шәхси тәсәррүфатда истехсал олуимуш үмуми мәһсулун дәјәриндә материал мәсрәфләри чыхылыр, јердә галан кәлир чәмијјәтин вә ајры-ајры саһибкарларын халис кәлирини тәшкил едир. Халис кәлирдә әмәк һаггы фонду, истехсалын кенишләnmәси вә гејри истехсал саһәләринини хәрчләри планлашдырылыр, тәнзим олунур. Бу хәрчләрин һәр биринин әсасландырылмасы ујғуи олараг јухарыда адлары чәкиләи фондларын артмасы тәләбатындан мејдана чыхыр. Макро итгисади сәвијјәдә јарадылан милли кәлир јыгым вә истехлак фондуна бөлүнүр. Исте-

һлак фонду һәјат сәвијәсинин синтетик көстәричисидир. Өз нөвбәсиндә истәһлак фонду шәхси истәһлак фондуна вә социал мүдәфиә фондуна бөлүнүр. Шәхси истәһлак фонду, әмәк һаггы фондунан вә әмәк һаггындан әлавә хәрч стимул жаратмаг хәрчләринә бөлүнүр. Милли кәлирин, истәһсалын кенишләнмәси хәрчләрини тә'мин едәи һиссәси исә јыгым фонду адлаиыр. Макро игтисади сәвијјәдә социал инкишаф вә һәјат тәрзини тәнзимләмәк үчүн јыгым фонду илә истәһлак фонду арасында нисбәтии тәизимләнмәси вачибдир. Чүнки јыгым фонду һесабына истәһлак фондунун артырылмасы сон нәтичәдә узун мүддәтли саһәләрин инкишафында бә'зи истәһсал саһәләринин әсас фондларыи лајибәләшдирилмәси үчүн лазым олан вәсаити азалтмыш олур. Бу да өз нөвбәсиндә перспектив истигамәтдә истәһсалы структур дәјишилмәсини ләнкидир. Әксинә олдугда, јә'ни истәһлак фондунун азалмасы һәјат сәвијјәси вә социал саһәләрин инкишафы үчүн лазым олан вәсаитин азалмасына кәтириб чыхарыр. Белә ки, әмәк һаггы социал тә'минат, гејри истәһсал саһәләринин инкишафы үчүн вәсаит азалмыш олур. Әһалинин кәлирләри базар игтисадијјаты шәраитиндә реал һәјат тәрзини, онун потенциал имканлары тәләб вә тәклиф ганунаујгунлуғлары илә таразлашдыгда, мүгајисә олуңдугда, дүзкүн реал көстәричи ола билир. Чүнки кәлирләрин реал алычылыг габилијјәти истәһлак мәһсулларынын гүјмәтиндән, хидмәт нөвләрнинин гүјмәтиндән асылыдыр. Она көрә дә кәлирләр, номинал кәлирләр јухарыда адлары чәкилән мәнбәләр һесабына әһалинин сәрәнчамына дахил олаи пул кәлиридир. Номинал кәлирләрин артырылмасынын әсас јолу әмәк мәһсулдарлығынын артырылмасы, халис вә милли кәлири артырмагдан ибарәтдир. Она көрә дә номинал кәлирләрин артмасы һәјат сәвијјәси һаггында әјани, динамик тәсәввүр јарадыр вә һесаб лашмаларда адам башына дүшәи вә јахуд һәр мин нәфәрә дүшән кәлирин сәвијјәси истәһлак фонду, гејри-истәһсал саһәләриндә хидмәтин һәчми планлашдырылыр вә әлдә олунур. Номинал кәлирләрә мобил кәлирләр дә дејирләр. Јә'ни истәһлакчы һәмин кәлирләри нәзәр алыр вә онун реаллашма истигамәтләрини мүәјјән едир. Кәлирләрин сәвијјәси әмтәә тәшкилинин тәләбә ујгуи олдугу шәраитдә алычылыг габилијјәтини мүәјјән едир. Әкәр кәлирләр әмтәә тәклифинә ујгундурса онда базар игтисадијјатында таразлашма баш верир. Номинал кәлирләр реал кәлирләрин мәнбәјидир. Реал һәјат сәвијјәси вә истәһлак сәвијјәси реал кәлирләрин мәчмусу илә вә онун структурасы илә мүәјјән олунур. Реал кәлирләр истәһлак олуңан мадди вә мәнәви не'мәтләрин хидмәтин мәчмусу илә мүәјјән олунур. Әкәр номинал кәлир артдыгда реал кәлир дә артырса онда

гijмэт системи, вержиләр сабит сахланылып. Әкәр номинал кәлирләр артырса, гijмәтләрии дә артмасы баш верирсә, гijмәтләрин артма темпи номинал кәлирләрин артма темииндән ашагы галырса, онда реал кәлирләр артыр.

Әмәк һаггы әһалинин кәлирләринии вә һәјат сәвијјәсинин јүксәддилмәсинин әсас мәнбәјидир. Бүтөвлүкдә әмәк һаггы көрүлән ишин вә үмумијјәтлә кәјфијјәтә ујгун олараг истехсал олунмуш јени мәһсулуи дәјәринин бир һиссәсинин иш гүввәсинин тәк-рар истехсалы үчүн верилән һиссәсидир. Әмәк һаггы игтисади вә социал инкишафда әсас ики истигамәтдә тәнзимләјичи функција-ны дашыјыр.

1. Истехсал олунмуш үмуми мәһсулун бөлкүсүндә тәнзимләјичи ролу ојајыр. Бөлкү функцијасынын јеринә јетирир.

2. Истехсала стимул јаратмаг функцијасыны һәјата кечирир.

Она көрә дә макро игтисади сәвијјәдә әмәк һаггынын тән-зимләнмәси халг тәсәррүфаты проиорсијаларынын истехсал вә ис-теһлакы, бөлкү вә мүбадиләнии кәлир вә истехлакын вә бир сыра фондлар арасында нисбәтләри, әрури мәһсуллары кәмијјәт үчүн истифадә олуиан мәһсуллар арасында нисбәтләрии тәнзимләнмә-синдә истифадә олуур. Әмәк һаггы мазмун е'тибары илә игтиса-ди вә социал әдаләт принципләринә, онларын реаллашмасына хидмәт едир.

1. Әмәк һаггы, әмәк мәһсулдарлығыны артырыр. Саһибкар-лығын, мүәссисәнии, мәифәәтнин артмасына тә'сир едир. Онларын базар тәләбләринә ујгун мә'сул истехсалына шәраит јарадыр. Ис-теһсалын сәмәрәсини артырыр.

2. Әмәк һаггы истехсалын гејри-истехсал саһәләринин әмәк габилијјәтли әһалисинин јашајышынын мәнбәји олан кәлирләрин әсасыны тәшкил едир вә она көрә дә социал мазмун дашыјыр. Әмәк һаггыларын бу саһәләрдә јухары олмасы, ишчи гүввәсинин һәмин саһәләрә ахынына мәһсул истехсалынын кәјфијјәтинә сти-мул јарадыр.

3. Әмәк һаггы һәр кәсин әмәјинин кәмијјәт вә кәјфијјәтинә кө-рә верилдији үчүн о истехсалатда иш гүввәсинин онун әмәк харак-теринин мазмунуну артырылмасы үчүн әсас јарадыр. Әсасән әмәк һаггынын тәнзимләнмәси әмәјин характери, мазмуну вә ме-тодоложи формалашма хүсусијјәтләри нәзәр алыныр.

Билик ки, әмәк характер е'тибары илә ејни дејилдир. Әмәк просесинин хүсусијјәтләрини формалашдырыр. Она көрә дә ону тәнзимләмәк үчүн әмәк просесинин характерини нәзәр алмаг ла-зымдыр. Елә просесләр вар ки, онлар даһа мүрәккәб әмәјә тәләбат вә еһтијаж јарадыр. Ујгун олараг ишчи гүввәсинин тәк-рар истех-

салы үчүн даһа чох эмәк һагты төләб олунур. Дикәр эмәк просес-ләри исә садә әмәјин фәалијјәти илә бағлы олдуғу үчүн вә хусуси һазырлығ төләб етмәјән эмәк фәалијјәти илә әлағәли олдуғу үчүн аз эмәк һагты верилмәси тәшкил олунур. Беләликлә эмәк һагты-нын тәнзимләнмәсинин әсас методоложи амили әмәјин дифферен-сијасы, онун характери, мәзмунуну тәшкил едир. Бу ујғунлуг тә'-мин олундугда эмәк һагтынын стимул јаратма вәзифәси тә'мин олуна билир.

Дикәр методоложи эмәк һагтынын соснал тәрәфинин тән-зимләнмәсидир. Базар игтисадијјаты шәраитидә әһалинин истех-лакынын артмасы ән чох гijмәтләрии артмасы илә баш верир. Бе-ләликлә эмәк һагтынын әсас кәлир мәнбәји оларағ артырылмасы лабудлүјү мејдана чыхыр. О чүмләдән әһалинин эмәк һагтысыны мүәссисәнин, саһибкарын кәлирләриндән вә дәвләтин бүдчәсин-дән асылылығы даһа да артыр. Булара ујғун оларағ орта эмәк һагтынын артырылмасы онларын төләб вә тәклифлә ганунаујғун-лугларындан асылы оларағ тәнзимләнмәси еһтималлары мејдана кәлир. Сосиал вәзифәләри јеринә јетирмәк үчүн јашајыш миниму-му сәвијјәсинә ујғун оларағ минимум эмәк һагты, халг тәсәррүфа-ты үзрә орта эмәк һагты, ајры-ајры саһәләр үзрә эмәк һагты, соси-ал төләбат бахымындан тәнзимләнир. Билирик ки, эмәк һагты, мәһсулун гijмәтинин формалашмасынын әсас элементләриндән биридир. Әкәр, елми әсасларла әмәјин мәсрәфләринә вә характе-ринә ујғун эмәк һагты верилмәзсә онда базар гijмәтләринә ујғун мәһсул реаллашдығда гijмәтлә эмәк һагты арасындакы нисбәт позула биләр. Мүәссисәнин сосиал инкишафы үчүн сонракы ар-тымын азалмасына сәбәб олур. Беләликлә маја дәјәри, гijмәт, ма-ја дәјәрийин һәчминдә чанлы әмәклә, чансыз эмәк дәјәринин нис-бәти позулмуш олур. Эмәк һагтынын тәнзимләнмәсинин әсас ис-тигамәтләри әрази үзрә баш верир. Саһәләр үзрә эмәк һагтынын тәнзимләнмәси һәмми саһәләрдә эмәк просесинин тәшкили форма-сында саһәнин халг тәсәррүфаты системиндә ролундан вә саһәнин игтисади кәстәричиләриндән, јә'ни сәмәрәлилијиндән, фәјдалы-лығындан асылы оларағ формалашыр. Әрази истигамәтләриндә эмәк һагтынын тәнзимләнмәсинин әсас реал кәстәричиләри әрази-ләриндә сосиал проблемләрин һәлли илә бағлыдыр. Јә'ни ајры-ај-ры рекионларда, инзибати рајонларда, иш гүввәсинин мәшгулиј-јәт проблемләрини һәлл етмәк, тәбии ресурслардан там вә ефект-ли истифадә етмәк, рајонларын сосиал инкишафыны минимум рационал сәвијјәдә сахламағ мәғсәди илә һәјата кечирилир. Эмәк һагтынын сосиал дифференсијасы исә ајры-ајры әһали группары-нын, сосиал тәбәгәләрин мәнәфәјини тә'мин етмәк үчүн истифадә

олунан меј'арларла вэ кестэричилэрдэн истифадэ етмэклэ тэнзим олунур. Мәсәлэн тәләбәләрин, тәгаүдчүләрин јашајыш сәвијјәсини тә'мин етмәк үчүн лазым олан вәсаит, тэнзимләмә функцијаларыны нәээрә алмагла онун ганунаүгунлуғларына үјгүн оларағ пен-сијаларын мүәјјән олунмасына кәтириб чыхарыр. Әмәк һаггынын дифференсијасы тәнзимләјичи, проблемләр үчүн әсас мејар ола биләр. Бу кестэричинин һесабламағ ғаддасы саһәләр, халғ тәсәр-рүфаты, социал групплар үзрә хүсуси методикалара әсасланыр. Мә-сәлән: Әмәк һаггынын саһә дифференсијасы һәр бир саһәинн орта ајлығ әмәк һаггынын республиканын бүтөвлүкдә халғ тәсәррүфа-ты үзрә орта ајлығ әмәк һаггына бөлмәклә һесабланыр.

Әрази дифференсијасы исә һәр һансы регионда орта ајлығ әмәк һаггынын сәвијјәсинин бүтөвлүкдә республика үзрә һәр иш-ләјәнә дүшән орта ајлығ әмәк һаггынын сәвијјәсинә нисбәти илә һесабланыр.

Јашајыш минимуму вә социал тәләбат бахымындан әмәк һаг-гынын дифференсијасы орта ајлығ әмәк һаггынын сәвијјәсинин минимум әмәк һаггы сәвијјәсинә нисбәти илә мүәјјән олунур. Әкәр вахты илә кечмиш ССРИ-дә минимум әмәк һаггы 70 манат идисә, орта ајлығ әмәк һаггы 140 манат идисә, онда әмәк һаггынын диф-ференсијасы 2,1 оларды.

4.2. СОЦИАЛ ТӘНЗИМЛӘНМӘНИН МАЛИЈЈӘ ӘСАСЛАРЫ.

Социал инкишаф онун тәнзимләнмәси малијјә имканлары илә бағлыдыр. Әһали вә социал саһәләр малијјә ресурслары олмадан, женишләниб вә инкишаф едә билмир. Социал саһәләр вә әһали мадди истәһсал саһәсинә хидмәт кестәрмәклә онун сәмәрәлилији-ни артырыр. Буна кәрә дә социал саһәләрдә әһалинин тәләбаты үчүн мадди истәһсалатда јаранан кәлирләрин бөлкүсү вә јенидән бөлкүсү һесабына малијјә имканлары формалашыр. Социал об-јектләрин инкишафы үчүн лазым олан вә бүтүн мәнбәләр һесабы-на формалашан пулун мигдарына социал саһәләрин инкишафы-нын малијјә ресурслары дејилир. Бу малијјә ресурслары форма да-хил олма мәнбәләри вә хәрчләринә кәрә мүхтәлиф истигамәтләр кәсб едир. Ујгүн оларағ идарәетмә вә тәнзимләмә хүсусијјәтләринә маликдир. Малијјә ресурслары онун формалашмасы мәнбәләри мәркәзләшмиш вә гејри мәркәзләшмиш формасында тәшкил олу-нур. Мәркәзләшмиш формада социал инкишафын малијјә ресурс-

лары дәүләт бүдчәси формасында тәшкил олунар. Дәүләт бүдчәсинин кәлирләри онуи структурасы халг тәсәррүфатына, тәләбатына үзгүн олараг, һәмчинин социал тәләбат вә социал саһәләрин инкишафы үчүн лазым олан хәрчләрә көрә планлашдырылыр, тәнзим олунар. Социал инкишафын малийә мәнбәји республиканын милли кәлирини тәшкил едир. Мүасир шәраитдә базар игтисадијјаты, саһибкарлыг инкишаф етдикчә социал инкишафын малийә имканлары вә мәнбәәлри мәркәзләшмиш формада даһа чох ажры-ажры саһибкарларыи, сәһмдар чәмијјәтин һесабына формалашыр. Дәүләт бүдчәси кәлирләр вә хәрчләрдән ибарәтдир. Кәлирләр һиссәси мүәссисәләрин , әһалинин хидмәт саһәләринин харижи игтисади алағәләри, фәалијјәтдән ажырмаһар вә тутулан веркиләр һесабына формалашыр. Хәрчләр һиссәсинин исә халг тәсәррүфатынын ажры-ажры саһәләринә гојулан капитал гојулушу, әһалинин социал тәминаты вә социал хидмәт саһәләринин инкишафы үчүн лазым олан хәрчләрә бөлүнүр. Бүдчәнин кәлирләри вә перспектив хәрчләри мөвчуддур. Чари хәрчләр социал саһәләрдә ишләјәнләрин әмәк һаггысы , пенсиячыларыи тәминаты , тәләбушаг контингенти үчүн лазым олан ажырмаһар вә диқәр пулсуз вә күзәштли хидмәт саһәләринин хәрчләрини әһатә едир. Социал хәрчләр һәмчинин мүәссисәнин дахилиндә јараиа биләр. Белә ки, мүәссисәнин кәлирләриндән дәүләт бүдчәсинә мәнфәтдән ажырмаһар вә диқәр веркиләр верилдикдән сонра јердә галан һиссәсинин мүәјјән фанзи мүәссисә дахили социал инкишаф проблемләрини реаллашдырмаг үчүн истифадә олунар. Мүәссисәнин кәлирләриндән үч әсас истигамәтдә инкишаф үчүн фондлар ажрылыр.

1. Мүәссисәдә елмин, техниканыи, истәһсалын јенишләнмәси фонду.

2. Социал инкишаф фонду.

3. Мадди һәвәсләндирмә фонду.

Беләликлә социал инкишафыи мадди вә малийә әсасыны, чәмијјәтдә вә дәүләтдә јаранан кәлирләр, онларыи бөлкүсү вә јенидән бөлкүсү механизмләри тәшкил едир. Бу механизмләрии идарә олунмасы, тәнзимләнмәси, социал инкишафыи дәүләт тәнзимләнмәси функцијјасына дахилдир. Дәүләт социал инкишаф үчүн социал объектләрә олан тәләбаты мүәјјән едир, планлашдырыр. Мәсәлән 1 ил әрзиндә әһалинин јаш, артым, мәскунлашма вә диқәр демографик хүсусијјәтләри нәзәр алыб социал тәләбат үчүн лазым олан вәсаитин үмуми һәммини мүәјјән едир. Ајдындыр ки, социал тәләбат, онун өдәнилмәси имканлары мәһдуд олуб, милли кәлирләрин һәмминдән дәүләтин малийә хәзинә имканларындан вә әһалинин фәрди истәһсалын кәлирләриндән асылыдыр. Сонраки

мәһәләдә әһали онун социал һүгүглары үзрә , социал хидмәтләр, объектлар үзрә лазым олан үмүми объектларни сајы, онларын иллик хидмәт хәрчләри, хидмәт мигдары мадди техники базасы вә диқәр кәстәричиләри тәизимләнир вә планлашдырылыр. Беләликлә , социал план тәнзимләнмәсинин илкин апарычы кәстәричиләр системидир. Бу план тәләбатын өдәнилмәсинин јолларыны әһатә едир. Азәрбајҗан Республикасында һәр мин нәфәрә дүшән социал объектларин мигдары, о чүмләдән сәһијјә хидмәти, тәһсил хидмәти, ушаг мүәссисәләриндә үмүми хидмәт, әһалинин мәнзил коммунал тә'минаты ајры-ајры рекионларда социал объектларин тә'минат сәвијјәси вә с. планлашдырылыр. Бу мәгсәдлә бәјнәлхалг нормативләр әсас кәтүрүлүр. Инкишаф етмиш өлкәләрин вә кечмиш ССРИ-нин республикаларында социал сәһәләрни планлашма тәчрүбәси әсас кәтүрүлүр. Норматив тәләбат системи планлашманын нәзәри әсасыны тәшкил едир. Инкишаф етмиш чәмијјәтдә игтисади инкишафла јанашы нормал социал инкишафын тә'мин олунамасы үчүн һәр мин нәфәрә ујғун кәлән хидмәт нөвү онун мигдары вә диқәр ифадәси мүәјјән олунур. Вә бу кәстәричиләр тәләбатын өдәнилмәсинин сон һәдди кими гәбул олунур. Дөвләт тәләбатын өдәнилмәсинин јүксәлмәси үчүн лазым олан малијјәнин , вәсаитин мигдарыны тәизим едир.

Социал инкишафда өз хусуси чәкисинә кәрә әи апарычы јери пулсуз вә күзәштли хидмәтләр тәшкил едир. Ајдындыр ки, Бу хидмәти малијә вәсаити әһалинин структурасында онун мәшғулијјәтиндән тәһсил вә сәһијјәдә олан тәләбат системиндән аслыдыр. Һәр бир республикада бу сәһәләрин инкишафы, бу сәһәләрә ајрылан бүдчә вәсаити, һәр нәфәрә дүшән бүдчә хәрчләри социал тәнзимләнмәнин тәһлили һесабы вә перспектив идарә олунамасынын объектидир. Азәрбајҗанда социал инкишафын өзүнәмәхсус ганунлары мөвчуддур. Сон илләрдә бу ганунаујғунлулар даһа габарыгдыр. Бир милјон ики јүз минә гәдәр пенсијачынын, ики јүз минә гәдәр тәләбәнин, ишсизлијин јухары олмасы харектерик хусусијјәтдир. О, чүмләдән әһалинин јаш тәркибиндән сон илләрдә нисбн гочалманын баш вермәси, һәр бир ишчијә дүшән ишсизләрин сајынын артмасы, тәбии артымын азалмасы темпини харктеризә едир вә диқәр хусусијјәтләр, социал тә'минат, социал мүдафиә, социал тәнзимләнмәнин өзүнәмәхсус ганунаујғунлуларыны мејдана чыхарыр вә социал сијасәти формалашдырыр. Социал сијасәтә ујғун олараг исә малијјә кредит, бөлкү, мүбадилә, верки сијасәти формалашдырыр. Социал тә'минатын пулсуз вә күзәштли хидмәт истигамәтләриндә формалашмасынын тәнзимләнмәси мөханнизмләри һәмин сәһәләрдә ишләјәнләрин әмәк һаггысы, бу сәһә-

ләрин мадди техники базасы вә кадр потенсиалынын инкишаф етдирилмәси зәрури олан малијјә imkanлары илә мәһдудлашдырыр. Тәҗрүбә көстәрир ки, бу сәһәләрдә ишләјәнләрин әмәк һаггысы сон 5 илдә башга сәһәләрдән 2-2,5 дәфә ашагыдыр. Мадди техники база исә һәр мии нәфәрә дүшән ујгун контентгентә көрә нормативләрдән ики дәфә ашагыдыр. Беләликлә бүдчә сijasәти Азәрбајҗан үчүн социал јөнлү сijasәт олмалыдыр. Чүнки бу сәһәләрин инкишафынын малијјә әсасларынын әсас мәнбәји мәркәзләшмиш формада дәвләт бүдчәси тәшкил едир. 1996-чы илдә Азәрбајҗанда тәһсилнн инкишафына дәвләт бүдчәси 17,6%, елмин инкишафына 0,8%, социал тәмината 10% -ә јахыны сәрф олунмушдур. Тәҗриби һесабламалар көстәрир ки, социал инкишаф үчүн ајрылан вәсаити әввәлки илләрә нисбәтән артымы баш вермир. Она көрә дә агыр малијјә кәркинлији шәраитиндә социал тәнзимләnmәнин әсасларыны мүәссисәләрин өзләринин тәсәррүфат һесабы һесабына ишләnmәси јолу илә өдәнилмәси проблемләри мейдана чыхыр. Она көрә дә мүасир шәраитдә тәһсил очагларынын бә'зиләриндә пуллу тәһсил системи мөвчуддур. Өзәл тәһсил очаглары инкишаф едир. Мүлкијјәт мүнәсибәтләриндән асылы олараг малијјәләшдирмә мәнбәәләри јениләшир. Јени ихтисаслара, хидмәтләрә еһтијаж әһалинин хидмәтә олан алычылыг габилијјәти илә мүәјјән олунур. Беләликлә базар иғтисадијјаты формалашдыгча социал инкишафын јени формалары мейдана чыхыр. Бу структураларын тәшкилати иғтисади хүсусијјәтләри формалашыр. Малијјә imkanлары јениләшир вә тәнзимләмәдә индијә гәдәр формалашмыш план, мәркәзләшмиш механизмләрдән фәргли олараг чевик базар механизмләри мейдана жәлир. Әлбәттә социал тәнзимләnmәнин базар иғтисадијјәти шәраитиндә малијјә кәркинлији даһа да кәркинләшир. Она көрә дә истәр республиканын дахили imkanлары һесабына, истәрсәдә харичи кредитләри ресурсларын һесабына бу кәркинлији азалдан, јумшалдан тәдбирләри, механизмләри тәтбиг етмәк лазымдыр. Она көрә дә ресиубликада социал мүдафијә фондлары, кредитләр, дүнја банк системләри, дүнја гуманитар јардым һесабына социал фондлар јарадылыр.

4.3. ХИДМӘТ СӘҺӘЛӘРИНИН СОЦИАЛ ХИДМӘТИНИН ТӘНЗИМЛӘNMӘСИ МЕХАНИЗМЛӘРИ

Гәјри истәһсал сәһәләри социал тәләбатын өдәнилмәсинә хидмәт етдији үчүн һәмин сәһәләрин планлашдырылмасы вә ида-

рә олунмасы мәгсәдилә истифадә олуан кәстәричиләр, методлар әһали илә онун һәјат сәвијәси вә тәләбаты илә бағлыдыр. Сосиал сәһәләрин һәр бири өзүнә мәнхус планлашма вә тәнзимләмә механизмләринә маликдир, чүнки бу сәһәләрин һәр бириндә конкрет хидмәт планлашдырылыр. Она кәрә дә сәһијә, тәһсил, мәишәт, диқәр хидмәт сәһәләри планлашдыгда вә идәрә олундугда үмуми плана ујгунлуғлар кәсб едир вә һәр бир конкрет хидмәтин нөвүнә ујгун методики кәстәричиләрә маликдир. Сосиал хидмәт сәһәләринин планлашмасы игтисади вә сосиал игкишафын планынын тәркиб һиссәсидир. Өз һәчми, мигјасы е’тибары илә сосиал сәһәләр ишләјәнләрин вә бурада ујгун хидмәтләрдән истифадә едәнләрин сајы әһалинин 50%-нә гәдәрини Азәрбајҗанда тәшкил едир. Тәһсил системиндә, сәһијәдә, мәишәт, мәнзил, нәглијат хидмәти илә һәр бир адам өз тәләбатыны күндәлик едәјир. Она кәрә дә сосиал сәһә кими планлашмада кәстәричиләр системи мүәјјән олунур. Бу кәстәричиләр һәр бир конкрет сәһәләр әһалијә кәстәрилән хидмәтин үмуми һәчми онун дәјәр кәстәричиси бу хидмәт сәһәсиндә ишләјәнләрин сајы, һәмин сәһәјә гојулан капитал гојулушу вә онун мадди техники базасы әсасландырылыр. Беләликлә сосиал объектләрини вә сосиал сәһәнин хидмәт едәчәји этапларын сајы, јахуд хидмәтин үмуми мигдары һәмин объектләрин күчү кими гижмәтләндирилир. Әлбәттә һәр бир игтисади рекионда вә Азәрбајҗанда бу сосиал объектләрин сајы вә онларын иллик хидмәт күчләри потенсиалы тәләбат системи илә мүәјјән олунур. Сосиал тәләбат өз мәзмуну, характери е’тибары илә мадди вә мә’нәви нә’мәтләрә, мадди нә’мәтләрә олан тәләбата нисбәтән чох фәрғлидир. Сосиал тәләбат һәчминин структура бахымдан динамик дәјишән бир просесдир. О маһијәти е’тибары илә һәм халг тәсәррүфаты сәһәләринин гурулушу, һәм дә игтисади чоғрафи әһали илә бағлыдыр. Она кәрә дә онун планлашмасында илкин нөвбәдә инсанларын әрази үзрә мәскунлашмышмасыны, онларын һәр бир рекионда мәшғулијәтини, мадди тә’минат сәвијәсини, демографик тәркибини нәзәр алмағ лазымдыр. Буна кәрә дә сосиал объектләрини үмуми һәчми, онларын потенсиал күчләри халг тәсәррүфаты планында мүәјјән олунур, макро кәстәричиләр кими истифадә олунур. Сонра бу кәстәричи мәһсулдар гүввәләрин јерләшмәси вә инкишафы планына ујгун оларағ әрази вә сәһә үзрә планлашдырылыр. Сәһә үзрә планлашмада һәр бир хидмәт сәһәсинин макро игтисади план кәстәричиләри мүәјјән олунур. Мәсәлән: сәһијә планында бүтөвлүкдә ил әрзиндә сәһијә хидмәтинин һәчми, онун ики хидмәт үзрә структуру, сәһијәнин мадди техники базасы, ишләјәнләрин сајы мүәјјәнләшдирилир. Нәглијат планында нәглијат

хидмәтинин үмуми көстәричиси тон/км-лә ифадә олунур. О чүм-
ләдән әһалијә хидмәтин жүкдашыма вә әһали дашыма үзрә үмуми
мигдары көстәричиләри мүүјән олунур. Тәһсилин планы ашма-
сында исә, тәһсил саһәсиндә ишләјәнләрин үмуми сајы, тәһсилә го-
јулан капитал гојулушу, тәләбә контингентини сајы вә с. план-
лашдырылыр. Беләликлә халг тәсәррүфаты планында социал са-
һәләрин һәр бири үзрә макроплан тәртиб олунур. Бу саһәләрин
дахилиндә исә онларын әрази үзрә тәшкилинин вә һәр бир хидмә-
тии ајрылыгда планлашмасы көстәричиләри ишләниб һазырла-
ныр. Мәсәлән: сәһијјәнни Азәрбајҗан рајонлары үзрә јерләшди-
рилмәси һәр бир рекионда һәкимләрин сајы, һәр мин нәфәрә дү-
шән сәһијјә хидмәтинин мигдары, чарпајыларын мигдары, тибби
дәрманлар тәһһизаты планлашдырылыр. Бу көстәричиләр бүтүн
социал саһәләрдә тәшкилати, игтисади, нисби, мүтләг вә дәјәр
көстәричиләри илә ифадә олунур. Нисби көстәричиләр социал са-
һәләрин планлашмасында планларын јеринә јетирилмәси, онла-
рын башга саһәләрлә мүгајисәси үчүн истифадә олунур. Нисби
көстәричиләр кими тәләбатын өдәнилмәси, фондларла силаһлан-
ма, социал объектләрин мадди-техники тәһһизаты һәр мин нәфәр
чанлы әмәјә дүшән мадди-техники база, һәр хәстәјә хәрчләнән ка-
питал гојулушу вә с. дахилдир. Нисби көстәричиләр һесаб көстә-
ричиләридир. Онлар социал объектләрин бөлкү инкишафында сә-
вијјәсини гүјмәтләндирмәк вә перспективада еһтијатлары тәјјин
етмәк мәгсәдилә истифадә олунур. Бу көстәричиләрин динамика-
сы дәјишмә мејлләри, хидмәт саһәләринин тәјјини вә прогнозу
үчүн пстифадә олунур, идарә олунмасына хидмәт едир. Гејд едәк
ки, јухарыда дедијимиз кими социал саһәләр бир сыра игтисади,
тәшкилати, инзибати, әрази, саһә факторлары илә бағлы олдугу
үчүн вә онларын гаршылыгы тә’сири нәтичәсиндә инкишаф ет-
дији үчүн онун планлашма методоложијасы комплекс методлары
илә мүүјән олунур. Узун мүддәт социал объектләрин планлашма-
сында социализм шәраитиндә мәркәзләшдирилмиш план көстәри-
чиләри вә галыг приисипләри тәтбиг олунурду. Ваһид стандарт-
лар әсасында үмуми нормативләрә ујғун олараг социал объектлә-
рин һәр бир рекионда диференснал формалашма хүсусијјәтләри-
ни нәзәр алмадан апарылырды. Бу да өз нөвбәсиндә һәр бир ре-
кионда тарихи, ән’әнәви формалашмыш тәләбат системини нәзәр
алмырды. Бә’зи һалларда буна ’таразлашма’ сијасәти дејирдиләр.
Рекионун имкаиыны нәзәр алмадан бүдҗенин галыгы һесабына
моделләшдирилир. Социал саһәләрин планлашмасы халг тәсәррү-
фаты планындан сонра истифадә олунмамыш вәсаит капитал һе-
сабына инкишаф етдирилирди. Бу да өз нөвбәсиндә социал саһә-

ләрин инкишафында динамизмин принципләрини, фәрди јанашма методларыны вә ајры-ајры социал сәһәләрин үстүи артмасы стра- текијасыны мөһдудлашдырырды. Социал сийәсәт бирбаша бу сә- һәләрин инкишафы илә бағлы олудғуна көрә галыг принципи әса- сында онуи планлашмасы учғар рајонларда игтисади инкишаф илә социал инкишаф арасында диспропорсијаны позурду. Она көрә дә социал сфераларын планлашдырылмасыныи методоложи әсасыны вә әсас нәзәри аспектләрини һәр бир рекионун мөһсулдар гүввәләринин инкишаф истигамәтини мөјјән стмәлидир. Бә’зи сә- һәләрин конкрет рајонларда јерләшдирилмәси вә инкишафы һә- мин рекионда халғ тәсәррүфаты проблемләри вә әһали илә бағлы олмасыдыр. Сәнајенин тәшкили, планлашмасы, онуи с’мал сәнајә- синин инкишаф ролу, иглим пәраити, өлүм-доғум сәвијјәси чоғ- рафијерләшмә хусусијәти, әһалинин мәскунлашмасы социал об- јектләрини әрази планынын әсасларыны тәшкил едир. Она көрә дә сәнајә потенсиалыныи инкишафында мөһсулдар гүввәләрин јер- ләшмәсиндә ики әсас јанашма принципләриндән истифадә олунур.

1. Тәбии ресурсларла, иш гүввәсилә эәкин бир игтисади ре- кионда, социал инфраструктура объектләринин јүксәк инкишаф сәвијјәси олдуғда һәмин рекионларда сәнајенин јерләшдирилмәси нәзәр алыныр. Чүнки социал объектләрин тикилмәсинә әләвә хәрчләр лазым олмур.

2. Учүз иш гүввәси, тәбии сәрвәтләр вә диқәр ресурслар эә- кин олан бир әрази истәһсалын инкишафы нәтичәсиндә әлдә олу- нан игтисади эффект, сәмәрә һәмин рекионларда социал объектлә- рин тикилмәси хәрчләрини өдәјир. Үстәлик узун мүддәтли страте- жи әһәмијјәт кәсб едир. Рекионуи формалашмасы вә инкишафын- да мөһсулдар гүввәләрин јерләшдирилмәси гәрәры социал эффект бахымындан әһәмијјәтли олур. Планлашма вә идарәетмә систе- миндә социал объектләрин әрази, сәһә, тәшкилати гурулушу һәм игтисади, һәм дә социал игтисади эффект бахымындан гүјмәтлән- дирилир.

4.4. ӘҲАЛИ ИСТЕҲЛАКЫНЫН ТӘНЗИМЛӘНМӘСИ

Әһалинин тәләбаты әлдә олуан мадди вә мә’нәви ис’мәтләр- рә, хидмәтә сһтијачлар илә мөјјән олунур. Тәләбат субјектив зә- рурәт үзүндән мејдана чыхыр. Онун формалашмасына чоғрафи иғтисади демографик фактлар тә’сир едир. Она көрә дә тәләбат әһали истәһлақыныи формалашмасыныи әсас ампилдир. Истәһ-

лак реаллашаи төлөбата дежилир. Истеһлак төлөбатдан кәмијјәт вә кәјфијјәтгә фәргләнир. Төлөбата тө'сир едән амилләр истеһлака да тө'сир едир. Лакин истеһлакын төлөбатдан фәргли амилләри дә вардыр. О амилләрини истеһлакын үмуми һәчминә вә структурасына тө'сирини өјрәнмәк, истеһлакын тәнзимләнмәсини вә идарә олунмасынын әсасларыны тәшкил едир. Әһали истеһлакы ил әрзиндә истифадә олунан мадди вә мә'нәви не'мәтләрин ајры-ајры хидмәтләрин үмуми һәчминин мигдарыны, натурал вә дәјәр формасында, онуи структурасыны мүәјјән едир. Әһалинин истеһлакыны тәнзим етмәк ики әсас нәзәри методоложи бахымдан һәјата кечирилир.

1. Истеһлак сәвијјәси һәјат сәвијјәсини тәнзимләнмәси үчүн синтетик үмумиләшмиш кәстәричи олдуғуна кәрә һәјат сәвијјәсинин формалашмасы бахымындан тәтбиг олунур, планлашдырылыр.

2. Истеһлак структурасынын јажшылашмасы онун үмуми һәчминин артыралмасы, истеһсалын тәкмилләшдирилмәси, бунун әсас истигамәтләринин мүәјјән етмәси үчүн һәлледижи рол ојнајыр.

Истеһлакын формалашмасынын әмтәә пул мүнәсибәтләри базар иғтисадијјаты шәраитиндә әсас амилләри ашағыдакылардыр.

- 1) Әһалинин кәлирләри
- 2) Әмтәә тәклифи
- 3) Хидмәт саһәләринин инкишафы
- 4) Онларын әһалијә хидмәт кәстәрдикләри саһәләрин структурасы

5) Әһалинин демографик тәркиби

6) Мәшғулијјәт гурулушу

7) Әһалинин мәскунлашма дәрәжәси дахилдир.

Истеһлак тәнзим олунмаздан әввәл форма, структура вә инкишаф динамикасына кәрә тәһлил олунмуш мәгсәдлә истеһлакын кәстәричиләри мүәјјән олунур. Натурал вә дәјәр формасында олан кәстәричиләр, мүтләг вә нисби кәстәричиләр; үмуми вә конкрет кәстәричиләр; һесаб кәстәричиләри илә ифадә олунур. Әһалинин истеһлакынын үмуми кәстәричиси ил әрзиндә истеһсал олунан мадди вә мә'нәви не'мәтләри һәчмини, натурал шәкилдә тонла, кг-ла; мигдарыны, јажуд дәјәр формасында истеһлак олунан мадди не'мәтләрин әрзаг, гејри әрзаг вә хидмәтин үмуми мигдарыны кәстәрир. Онун конкрет кәстәричиләри исә һәр бир мәһсул, әрзаг, гејри әрзаг хидмәт үзрә натурал вә дәјәр кәстәричисини әкс етдирир. Истеһлакын динамикасы, истеһлак олунан мадди вә

мә'нәви не'мәтләрнин артым темпини көстәрир. Мүтләг вә нисбә ифадә олунур. Мәсәлән: 1980-чи илдә истәһлак олунан мадди не'мәтләрнин үмуми дәјәрини 4 милјон манат гәбул етсәк, онда 1995-чи илдә 8 милјон манат олмушдуса, артым 200%, јахуд 2 дөфә олмушдур. О чүмләдән истәһлакын динамикасы ајры-ајры конкрет не'мәтләр үзрә дә өјрәнилир. Үмуми истәһлакын һәчминдә дөрд ил әрзиндә заман-заман истәһлак олунан конкрет бир мадди не'мәтин хусуси чәкиси азала биләр вә дијәринин хусуси чәкиси арта биләр. Әкәр истәһлак олунан 'п' мадди не'мәти ујгун олараг истәһлакын үмуми һәчминдә хусуси чәкисини $x_1, x_2, \dots, x_n$ кими ишарә етсәк, арасындакы мәбләг бирдән n -ә гәдәр бәрәбәрдир жүзә вә јахуд ваһидә, онда $x_1, x_2, \dots, x_n$ -нин переспектив дөврдә тапылмасы, мүјјән едилмәси, сон нәтичәдә истәһлакын структурасынын тапылмасы демәкдир. Беләликлә истәһсалын һәчми вә онун структурасынын динамик тәһлили мејлләрнин арашдырылмасы, әһали тәләбатыны өјрәнир вә тәнзимләмәк үчүн структур сijasәти јеритмәјә imkan верир. Истәһсал структурасы тәкмилләшир. Мал тәклифи структуру тәкмилләшир.

$$\sum_{i=1}^n x_i = 100 = 1$$

Истәһлакын формалашмасынын әсас мәнбәји бөлкү формалары вә истәһлак мәнбәәләри һесабына әмәлә кәлир. Истәһлак формача мадди вә мә'нәви хидмәтләр истәһлака бөлүнүр. Әһали истәһлакын формалашма мәнбәләринә көрә ашағыдакы әсас структуралары мисал көстәрмәк олар.

1. Пул кәлирләри һесабына истәһсал олунан мадди вә мә'нәви не'мәтләр һәчминин истәһлака.
2. Натурал тәсәррүфат, шәхси јардымчы тәсәррүфат, ферме һесабына натурал формада истәһлак олунан мадди не'мәтләр.
3. Пулсуз хидмәтләр соснал мүдафиә фондлары, ичтимаи истәһлак фондлары һесабына истәһлак олунан мадди не'мәтләр вә хидмәтләр һесабына.

Истәһлакын тәнзимләмәси јухарыда көстәрилән мәнбәәләрнин һесабына онун формалашмасынын вә динамикасынын мејлләри тапылыр, сонрадан исә һәмнин мејлләрнин дәјишилмәси нәзәр дә тутулур. Конкрет олараг пул кәлирләринин артырылмасы јоллары, истәһлак олунан ајры-ајры хидмәтин јерләшмәси вә икишафы јоллары, тичарәтин, мәишәтин јерләшмәси јоллары мү

јән олунур. Бу мәгсәдлә адамбашына дүшән истәһлак һәчми конкрет әмтәәнин истәһлака мүјјән фактики истәһлак тәләбатын өдәнилмәси үчүн әрури олан истәһлакын һәчмин илә мүјјән олунур. Бә'ән әдәбијатларда бу истәһлака норматив истәһлак да дејирләр. Ики истәһлак сәвијјәси арасында нисбәт мөвчуд истәһлакын мөвгәјини гтјмәтләндирмәјә imkan верир вә онун планлашмасы үчүн истифадә олунур.

$$\alpha = \frac{\Phi_n}{H_n} \cdot 100\%$$

α - тәләбатын өдәнилмә дәрәчәси

Әһали истәһлакын планлашмасы вә тәнзимләмәси үчүн она тә'сир едән амилләри гтјмәтләндирмәк ләзимдыр.

Истәһлакын динамикасына, темпинә әһали кәлирләри тә'сир едир. Кәлир артдыгча гтјмәтләр дәјишилмәсә әһали истәһлакын үмуми темпи артыр. һәмчинин истәһлак әһалинин демографик тәркинбидән асылыдыр; һәм дә јаш групундан асылыла олараг дәјишир. Мәшгулијјәт фәалијјәтиндән, рекионда әмтә тәклифинин структурундан вә һәчминдән асылыдыр. Бу фактлар һәр бири јары-ајрылыгда әһали истәһлака вә тәләбатына тә'сир едир вә формалашмышдыр вә бирликдә бир-биринә тә'сир едир. һәр бир факторун, истәһлакын үмуми сәвијјәсинә бир адам башына дүшән истәһлак сәвијјәсини u -лә ишарә етсәк вә истәһлака тә'сир едән амилләри $x_1, x_2, \dots, x_n$ илә ишарә етсәк онда $y=f(x_1, x_2, \dots, x_n)$ истәһлак функцијасы адланыр.

$$\frac{\partial y}{\partial x_i} = K_{\alpha_i}$$

i - һәр һансы әмтә вә хидмәт үзрә

K_{α_i} - әмтәәси вә хидмәт еластик әмсалыдыр.

Беләликлә истәһлакын кәлирләриндән асылы олараг дәјишилмәсини еластик әмсалынын $K_{\alpha_i}(t)$ узун темп мүддәтиндә дәјишмә динамикасыны гтјмәтләндирир, переспективдә кәлирләрин дәјишилмәсинә ујгун олараг истәһлака да гтјмәтләндирмәк олар. Бу гәјда илә истәһлакын дәјишмә динамикасы башга факторлардан да асылы олараг планлашдырылыр. Гејд едәк ки, истәһлак функцијасы һәмчинин һәр һансы әразидә мүјјән олунан мөһдуд параметрләрлә ифадә олунур. Мәс: әразидә олан әмтә тәшкили вә әһалинин кәлирләри истәһлакын артмасыны мөһдудлашдырыр. Әкәр биз x_i илә i хидмәт вә әмтәәләрин истәһсалынын гурулушуну

гејд етсәк, P_i илә һәммин әмтәә вә хидмәтләрин гијмәтини гејд етсәк онда истехлак олуан мадди вә мә'нәви не'мәтләрин бүтүн истехлакын дәјәри кәлирләрлә мәһдудлашыр.

$$\sum_{i=1}^n x_i P_i \leq D'$$

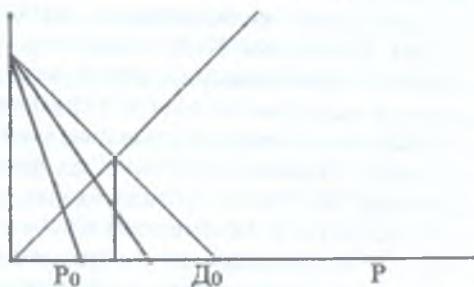
D' - әһалиин кәлирләр

Истехлакын тәнзимләнмәси башга сәһәләрден фәргли оларак структур сijasәти илә бағлыдыр. Јә'ни һәр бир өлкәдә республикада игтисадијјатын гурулушу вә халғын истехлақы үчүн лазым олан мадди не'мәтләрин истехсалы илә бағлыдыр. О чүмләдән капитал гојулушунда ајры-ајры сәһәләрин инкишафыны тәнзим едир. Бу бахымдан истехлакын структуру әразидә истехсал олунмуш мадди не'мәтин вә хидмәтин структуру илә узлашыр. Беләки, бүтүн әмтәәләрин истехлақы республикада олан мал әмтәә тәшкили илә мүәјјән олунур.

$$\sum_{i=1}^n x_i = N - \text{мал вә әмтәә тәшкили}$$

Әмтәә тәшкили тәләбата ујғун олдугда истехлакын структурунда әлверишли шәраит јарадыр вә әһали тәләбатына ујғун олан не'мәти вә хидмәти ола биләр. Әксинә олдугда баһаланма баш вериб истехлақы сәвијјәсиндә вә структурунда учуз әмтәәләрә, маллара, хидмәтләрә мејл артыр.

Беләликлә истехлакын структуруна тә'сир едән әсас механизм тәләб вә тәклиф механизмидир. Бајат сәвијјәсинин планлашмасы вә тәнзимләнмәси үчүн тәләб вә тәклиф арасында формалашмыш ганунаујғунлуғлары гаршылығлы тә'сир күчләрини гиј-

мәтлэндирмәк لازымдыр. Истехсал олунмуш мәһсулларын гијмәти артдыгда һәмнин әмтәәләрин истехсалы артыр. О, мүддәтә гәдәр артыр ки, базарда һәмнин әмтәәләрә олан тәләбат тәклифлә таразлашыр. Јә'ни гијмәт сабитләшир. Гијмәт сабитләшәндән сонра һәмнин әмтәәләрин алынмасы габилијјәти азалыр вә бир мүддәтдән сонра истехсал сабитләшир. Гијмәт ашағы олдугда һәмнин әмтәәләрин алынмасы сатышы артыр. Лакин гијмәти ашағы олан әмтәәләрин истехсалы азалыр. Елә бир мәһсул истехлакы үчүн һәмнин әмтәәнин истехсал етмәк әлверишли олмур. Она көрә дә о, һәмнин әмтәәнин истехлакы дајандырылыр. Ујғун олараг республикада һәмнин әмтәәнин тәклифи азалыр, әмтәәләрдә гытлыг мејдана кәлир, бу да онун гијмәтинин тәэдән артмасына сәбәб олур. Беләликлә тәләб вә тәклиф истехсалчы- истехлакчы арасында алычылыг габилијјәти илә әмтәә тәклифи арасында тәнзимләјичи рол ојнајыр. Истехсалчы гијмәтијухары олан јә'ни онун килирләрини артыран, максимумлашдыран саһәләри инкишаф етдирир, капитал гојур. О вахта гәдәр ки, гојулан капиталда вә она ујғун олан килир башга саһәләрә иисбәтән даһа јухары олур. Истехлакын структур тәнзимләnmәси, бүтөвлүкдә истехлакын һәчминдә ајры-ајры әмтәәләрин вә хидмәтин хүсуси чәкиси илә мүәјјән олунур.

Белә ки, әкәр биз истехлак олунмуш мадди вә мә'нәви не'мәтләрин үмүми һәчмини дәјәрлә 100%-и ваһид кими гәбул етсәк онда истехлакын структурасы ај илә ифадә едилир.

$$\alpha_i \sum_{i=1}^n \alpha_i = 100\%$$

Натурал формада истехлакын структурасыны һәр һансы әрази, аилә, саһә дахилиндә һесабламаг олар.

4.5. СӘҺИЈЈӘНИН ПЛАНЛАШМАСЫ ВӘ ТӘНЗИМЛӘНМӘСИ.

Сәһијјә халг тәсәррүфаты саһәси олуб әсас мәгсәди әһалинин сағламлыга олан тәләбатыны едәмәк мәгсәдилә фәалијјәт кәстәрир. Сәһијјәнин игтисади вә сосиал инкишаф чәһәтләри мөвчуддур. һәр шејдән әввәл сәһијјәнин тәшкили онун әрази вә саһә гурулушу сәһијјә дахили пропорсијалар тәләбат системи илә мүәјјән олунур. Сәһијјә тәләбаты әһалијә сәһијјә хидмәтинин тәшкил

олунмасынын методоложи нээри асасыдыр. Бу тэлэбат өз нөвбэ-синдэ республиканын аһалисинин сағламлыг сәвијјесиндэ бунун мәшгулијјетинин формасында, игтисади имканлардан, чоғрафи мүһит шәраитиндән асылы олараг формалашыр. Сәһијјәнин инкишафы бүтөвлүкдә игтисади вә соисал инкишафын ајры-ајры сәһәләри илә әлагәдардыр. Белә ки, сәнајенин инкишафы планы халг тәсәррүфатынын инкишафы планы, аһалинин социал тә’минаты мадди тэлэбат вә һәјат сәвијјәси сәһијјәнин инкишафынын онун тәшкилинин формалашмасында вә динамикасында рол ојнајыр. Сәһијјә фәалијјәти игтисади социал тэлэбат системини өдәмәјә јөнәлдилир. Сәһијјә фәалијјәтинин ефектив тәшкили инсанларын мәһсулдар гүввә кими истәһсал процесиндә активлијини артырыр. Онун мадди нә’мәтләри вә интеллектуал сәвијјәли инсанларын һәјат фәалијјәтинә гајытмасына тә’сир едир. Беләликлә сәһијјәнин тәнзимләнмәси социал игтисади критериалар зәмининдә һәлл олунур. Игтисади ме’јарлар сәһијјәнин бир сәһә кими малијјә имканлары, капитал гојулушу, иш гүввәсинин истифадә едилмәси проблемләри илә бағлыдыр. Социал критеријанын ме’јары исә сәһијјәнин сағламлыгдә ролу илә бағлыдыр. Она көрә дедикләримиз нээри методоложи игтисади, социал фәлсәфи аспектләр, проблемләр, сәһијјәнин тәнзимләнмәси, идарә олунмасы методолокијасында истифадә олунур. Беләликлә сәһијјә планы онун идарә олунмасыны истигамәтјөнлү көстәричиләр системидир. Бу көстәричиләр сәһијјәнин инкишафынын мөвчуд вәзијјәтини онун перспектив инкишафынын вә тәкминләшдирмә истигамәтләрини мүәјјән едир. Сәһијјәнин инкишаф көстәричиләри натурал вә дәрјәр көстәричиләри илә ифадә олунур. Бу көстәричиләр системи көстәричиләр һалындадыр вә ашағыдакы көстәричиләриндән истифадә олунур.

1) Аһалијә хидмәт көстәрән мүлкијјәт мүнасибәтләриндән асылы олмајан бүтүн сәһијјә объектләринин (хәстәхана, поликлиника, тә’чили јардым вә с.) онларын үмуми сәјы вә һәр мин нәфәрә дүшән чарпәйыларын, һәкимләрин, тибби ләвазиматын, тибб бачыларынын сәјы.

2) Сәһијјәнин инкишафыны мүәјјән едән капитал гојулушу, сәһијјәнин мадди-техники базасы о чүмләдән бу көстәричиләрин артым темпи вә аһали сәјына нисбәтән нисби көстәричиләр. 3) Сәһијјәнин инкишафында вә фәалијјәтиндә мәшгул олан ихтисаслы кадрларын үмуми сәјы һәкимләрлә онлара хидмәт едән ишчиләрин сәјлары арасында нисбәт, онларын ишләри арасында нисбәт һәр бир ихтисас үзрә мәшгул олан һәкимләрин сәјы, онларын республиканын әразисиндә јерләшмәси бөлкүсү.

Сәһијјәнин инкишафынын тәизимләnmәси үчүн илкин нөвбәдә әһали сајы гәбул олунур. Бу, әсас амилдир. Сәһијјә объектләринин әрази үзрә јерләшмәсинин әсасыны, онун схемини, әһалинин әрази үзрә јерләшмәси схеми тәшкил едир. Норматив кестәричи кими һәр мин нәфәрә ујғун олагаг хидмәт кестәрәи объектләр планлашдырылыр. Мәсәлән: 30 миң әһалиси олан рајонда бирләшмиш хәстәханалар, ајры-ајры саһә хәстәханиалары, тибби мән-тәгәләр планлашдырылыр. Лакин гәјд едәк ки, сәһијјәнин саһә гурулушу, оиун әрази планлашмасы јерли әһалинин конкрет тәләбатындан асылы олагаг формалашыр. Конкрет тәләбата ујғун олагаг истәһсалын саһә гурулушу, харичи мүһит әһалинин һәјат тәрзи, мадди тә’минат сәвијјәси тә’сир едир. Мәсәлән: әһалинин јашадыгы рекионда этраф мүһитин корланмасы, әксәр әһалинин зәррәли истәһсалла мәшгулијјәти, јашајыш сәвијјәсинин ашагы олмасы һәммин рекионда бир сыра мүвафиг хәстәликләрин мејдана кәлмәсинә сәбәб олур. Бу да һәммин рекионларда профилакторија тәдбирләрини һәјата кечирән сәһијјә очагларынын планлашмасыны әсасландырыр. Сәһијјәнин инкишафы республикада кејфијјәт ме’јары кими гәбул олунмалыдыр. Объектив олагаг онун аз олмасы сағлам мүһитин олмасы илә бағлыдыр. Лакин интенсив игтисади артым, мәһсулдар гүввәләрин истифадәси технолокијасынын инкишафы вә пиләшмәси, гытлыг, әрзаг проблемләри вә диқәр социал-игтисади проблемләр сәһијјәнин инкишафында социал игтисади тәдбирләрин үмуми игтисади пропorsiјалары тәнзимләnmәси илә һәјата кечирилир. Белә ки, мәркәзләшдирилмиш формада дәвләт бүдчәси васитәсилә сәһијјәнин инкишафынын мадди әсасы гојулур. Бу кестәричи нә гәдәр чох оларса сәһијјәнин инкишафында комплекс тәдбирләр һәјата кечирмәк имканлары јарадыр. Базар игтисадијјаты шәраитиндә сәһијјәнин ефектив фәалијјәтини тә’мин етмәк бахымындан онун өзүнү малијәләшдирмә, өзүнү идарә етмә системинә кечмәси планлашдырылыр. Сон заманларда Азәрбајҹанда да сәһијјә хидмәтинин әһалијә әһалинин вәсаити һесабына тәшвили, планлашмасы мөвҹуддур. Пуллу сәһијјә очагларыны кестәрмәк олар. Беләликлә, базар игтисадијјаты шәраитиндә бир сыра сәһијјә хидмәтләри, о чүмләдән даһа чидди тәләбата вә хүсуси тә’јинатына кәрә ихтисаслашмыш сәһијјә очаглары ајры-ајры рајонларда ајры-ајры саһибкарларын сәрәнчамында инкишаф етдирилиб, арта биләр. Лакин сәһијјәдә олан саһибкарлыг социал мүдафиә бахымындан социал инкишафын дәвләт программасы әсасында тәнзим олунмалыдыр. пуллу сәһијјә хидмәти илә јанашы пулсуз хидмәт социал тәләбат бахымындан оптимал инсбәтдә һәлл олунмалыдыр. О чүмләдән әһали-

нин мадди вэзијјетини, онун јаш тэркибини, мэшгулијјетини, эн'э-нэви сағламлыг дэрэчэсини нэзэр алмагла апарылмалыдыр. Сәһијјэнин тэнзимләнмэсини саһа дахили проблемлэри, механизмлэри мөвчуддур. Эввэла, ајры-ајры сәһијјэ хидмэтинин онун формасы вэ јерлэшмэси тэлэбат системиндэн асылы олараг формалашдырылыр. Мәсэлэн: амбулаторија, поликлиника, јахуд стасионар формада, дахили хэстэлијэ, әсәб хэстэликлэри, чэрраһијјэ, санитарија, кивјесиә вэ с. нөвлэр үзрә инкишаф истигамэтлэри әсасландырылыр вэ бунлара тэлэбаты нэзэр алараг, әрази үзрә јерлэшдирмәк лазымдыр. Сәһијјэ дахили план тәдбирлэринин әсасыны онун инкишафы үчүн лазым олан арјы-ајры факторларын нисбэтлэри тэнзимләиир. Әсас нисбэтлэр сәһијјэнин инкишафында тэлэбата ујгун мадди-техники база илә хидмэт арасында тэлэбат, тэлэбатла ихтисаслы кадрлар арасында нисбэт вэ ихтисаслы кадрлара хидмэт едән тибб ишчилэри арасында нисбэтлэридир. Бә'зи һалларда хэстәјэ хидмэт едәнлэрин аз олмасы, јахуд онларыи пешә сәнэтинин ашагы олмасы, јүксәк ихтисаслы һәкимлэрин бу ишләрлэ мэшгул олмасына кәтириб чыхарыр. Бу да сәһијјэнин эффектлијини ашагы салыр. Сәһијјэнин планлашмасында стасионар хэстәханалар, поликлиника планлары ајры-ајрылыгда ишләниб һазырланыр. Амбулаторија хидмэтинә ил әрзиндә мүрачијәт едәнлэрин үмуми сајы илә планлашдырылыр вэ тэлэбат системи дә бу саја ујгун гижмэтләндирилир. Тутаг ки, мин нәфәр күи әрзиндә амблаторијаја мүрачијәт едирсә вэ һәр нәфәрә он дегигә вахт лазымдырса онда бүтүн иш күнүнә олан тэлэбат, һәкимлэрини сајына олан тэлэбат, дөфтәрхана вэ дијәр вахт мәсрәфлэри бу кәстәрилән вахтдан асылы олараг формалашыр:

$$t = 1000 \text{ нәф. } \times 30 \text{ дәг. } = 30000$$

4.6. ТӘҺСИЛ СИСТЕМИНИН СОСИАЛ - ИГТИТИСАДИ ФУИКСИЈАСЫ ВЭ ОНУН ИДАРЭ ОЛУНМАСЫ МЕХАНИЗМЛЭРИ

Тәһсил системинин әсас вэзифәси халг тәсәррүфатынын, игтисадијјатын ајры-ајры саһэлэри үчүн ихтисаслы кадр һазырламаг вэ мә'нэви сосиал инкишаф етмиш интеллектуал сәвијјели инсанларын формалашмасына шәраит јаратмагдыр. Тәһсил системи өз маһијјәти с'тибары илә бир тәрәфдән игтисади әһәмијјәт кәсб едир, онун игтисади саһэлэри мөвчуддур. Дијәр тәрәфдән исә со-

сиал мә'нәви аспектләре маликдир. Сосиал мә'нәви аспектләри тәһсилин, әһалинин сосиал инкишафыны мә'нәви дәрәжәнин артмасына тә'сир етмәкдир. Тәһсилини тәшкили планлашмасы вә идарә олунмасы үчүн ме'јарлар нәзәрә алмаг лазымдыр. Индијә гәдәр тәһсилини инкишафы үчүн ме'јар олараг ајры-ајры истехсал, гејри-истехсал сәһәләриндә тәләбат үчүн лазым олан ихтисаслы кадрларын һазырланмасы ме'јары әсас кәтүрүлүр. Индики базар игтисадијјаты шәраитиндә бу ме'јарла јанашы тәһсил системинини тәләбатында әһалинин тәләбаты да нәзәрә алынмалыдыр. Јә'ни ола билсин ки, әһали өз дүнја кәрүшүнү, давранышыны, аиләјә олаи фәалијјәтини дүнја һадисәләрини баша дүшмәк өјрәнмәк үчүн тәһсили I дәрәҗәли әсас васитә кими гәбул едир. Она кәрә дә тәһсил алмаг истәјәнләрин үмуми сајы ики әсас тәләбат системи илә формалашыр;

I. Халг тәсәррүфаты тәләбаты системи илә;

II. Әһалинин интеллектуал тәләбаты нөгтеји нәзәриндәи:

Бу бахымдан тәһсил системинини тәнзимләймәси үчүн онун планлашдырылмасы вә идарә олунмасы мәгсәдилә систем кәстәричиләриндән истифадә олунур. Бу кәстәричиләрә республикада фәалијјәт кәстәрәи үмуми али вә ихтисас мәктәбләринин сајы, үмуми тәһсил мәктәбләри, мәктәбәгәдәр мүәссисәләрин сајы бу мәктәбләрдә, системдә ишләјәнләрин сајы, о чүмләдән мүәллим-профессор һеј'әтинин сајы, тәһсил системиндә тәһсил алан тәләбә шакирд континкентләринин үмуми сајы, тәһсилини фәалијјәти вә инкишафында фәалијјәт кәстәрәи, мәркәзләшән мадди-техники база дахилдир.

Тәһсил просеси мүасир дөврдә чох пилләли тәһсил объекти кими фәалијјәт кәстәрир. Бириичи пилләдә мәктәбәгәдәр мүәссисәләрин фәалијјәтинин планлашмасы, икинчи пилләдә, үмумтәһсил литсәј, кимназија системинин планлашмасы вә тәнзимләймәси, үчүнчү пилләдә исә али вә орта тәһсил сәвијјәси нәзәрдә тутулур. Бу систем чох пилләли тәһсил формасы кими Азәрбајҗанын 1992-чи илдә гәбул етдији тәһсил ганунунда өз әксини, форма вә мәзмунуну, фәалијјәт механизмләрини тапмышдыр, тәһсил системи мүасир дөврдә өзәл дөвләт, јә'ни бүдҗә һесабына малијәләшдирилән формада фәалијјәт кәстәрир. Тәһсилини тәшкили, планлашмасы вә идарә олунмасы үчүн тәләбат системи гижмәтләндирилир. Ујҗун олараг тәләбаты гижмәтләндирмәк үчүн јухарыда адлары чәкилән һәр бир мәрһәлә үчүн континкентләрин, јә'ни инсанларыи, шакирдләрин, мүәллимләрин сајы мүәјјән олунур. Бириичи мәрһәлә үчүн 6 јаша гәдәр олан ушагларын үмуми сајы вә бу сајын дахилдә ушаг мүәссисәләриндә истифадә етмә әмсалы әсас кәтүрү-

лүр. Мәсәлән: Азәрбајҗанда мәктәбәгәдәр олан ушагларын үмуми сајынын 6% -и ушаг мүәссисәләриндә истифадә етмә әмсалына маликдир. Бу рәгәм кәнд јерләриндә даһа аздыр. Әлбәттә, бу әмсалын дәјишмәси, артмасы бир сыра чоғрафи игтисади дүнјакөрүшүи инкишафы вә социал факторлардан асылыдыр. Мәсәлән: Социал мәркәзләриндә, бөјүк шәһәрләрдә валидејнләрин ишләдији аиләләрдә вә кәлирләри чох олан аиләләрин ушаг мүәссисәләриндән истифадә етмә еһтималы јүксәкдир. Буна кәрә дә бу мүәссисәләрдә капитал гојулушу, бүдҗәдән ајырмалар, бу мүәссисәләрин кәјфијјәтинин јүксәлдилмәси вә с. һәмий мүәссисәләрдә истифадә әмсалыны артырыр. Икинчи мәрһәләдә орта мәктәбләрдә үмумтәһсил мәктәбләриндә тәләбат системи олараг мәктәбјашлы ушагларын үмуми сајы әсас кәтүрүлүр, о чүмләдән биринчи синфә дахил оланлар вә синифдән-синфә кечид әмсалы әсас кәтүрүлүр. Үмуми тәһсил мәктәбләриндә охујан ушагларын сајына ујғун мадди-техники база, мүәллим коллективинин сајы, тәдрис-методика вә диҗәр инфраструктура объектләри планлашдырылыр. Үмумтәһсил мәктәбләриндә һәр шакирдә дүшәи аудиторија фонду, китабханасы, компјутерләшмә сәвијјәси, лабораторија шәраити, китабла, тә’минат вә с. нисби кәстәричи планлашдырылыр, дүнја стандартлары илә мүгајисә олунур вә тәнзим олунур. Али мәктәбләрдә исә тәләбат системи олараг республиканын игтисади вә социал саһәләринин јүксәк ихтисаслы кадрларла тә’мин олунмасы үчүн лазым олан ихтисаслы кадрларын сајы әсас кәтүрүлүр. Индики базар игтисадијјаты шәраитиндә малијјә мәнбәәләринә кәрә али тәһсил системи бүдҗә һесабына вә әһалинин өз вәсаити һесабына фәалијјәт кәстәрир. Беләликлә, мүлкијјәт формасындап асылыл олараг тәһсил системи дәвләт вә гејри-дәвләт тәһсил системинә бөлүнүр. Мүхтәлиф дәвләтләрдә дәвләт вә гејри-дәвләт тәһсил системи арасында мүхтәлиф инисбәтләр мөвчуддур. Бу кечид дәврү үчүн характерикдир. Әкәр ихтисаслы кадр иш јерләринә олан тәләбата ујғун кәлмәзсә, онларын һазырланмасына еһтијаж азалаҗаг вә рәгабәт нәтиҗәсиндә бир чох мүәссисәләр арадан чыха биләчәк. Тәһсил системинин планлашмасында ашағыдакы бөлмәләр тәтбиг олунур. Тәләбата ујғуи олараг ихтисаслар вә онлара ујғун олараг тәләбәләрин үмуми сајы мүәјјән олунур. һәр бир тәләбәјә ујғун нормал шәраит үчүн лазым олан мадди техники база мүәјјән олунур. О чүмләдән, ихтисасыи өјрәнилмәси үчүн лазым олан тәдрис, методики тә’минат мүәјјән олунур. Апарычы бөлмә кадр һазырлығы бөлмәсидир. Ихтисаслы кадр һазырлығы тәһсил системиндә аспирантура вә докторлуг тәһсили јолу илә һазырланыр. Индики шәраитдә игтисади ислаһатлар вә базар игтисадијјаты вә

тәһсилдә пилләли систем бакалавр, макистратура вә докторантура системи тәтбиг олунур. Тәһсилийи инкишафы үчүн әсас амил капитал гојулушу проблемидир. Мүасир тәләбләрә ујуун ихтисаслы кадр һазырламаг кечмиш ССРИ республикалары үчүн, о чүмләдән Азәрбајҗан үчүн чохлу капитал гојулушу тәләб едир. Чүнки дүңја стандартларына ујуун кадр һазырлыгындан сөһбәт кедирсә, бу мәгсәдлә тәдрисин кејфијәти тамамилә дәјишилмәлидир. О, чүмләдән ичтиман сәмләр, игтисадијат, идарәстмә, мененчмент, социал бөлмәләри үзрә кадр һазырлығы проблемләри јени методлики, тәшкилати, игтисади тәдбирләр һәјата кечирмәји лабүдләшдирилир. Мәсәлән: дәрәс вәсаитләринин дәјишмәси, тәдрисин компјутерләшмәси, тәләбә, мүәллим коллективинин базар игтисадијаты шәраитиндә нормал јашајышы вә инкишафы үчүн вәсаитин артмасы чохлу јуксәк капитал гојулушу тәләб едир. Бу исә дәвләт бүдҗәси јолу илә мүмкүн дејил. Она кәрә дә ајры-ајры шәхсләрин, ширкәтләрин, бејнәлхалг ассосасијаларын һесабына гејри дәвләт тәһсил системинин јарадылмасы вәчибдир, зәруридир. Лакин онларын һазырладыгы кадрларын кејфијәти үмуми бәшәри мәнафә бахымындан дәвләт тәрәфиндән тәнзим олунмалыдыр.

4.7. МӘНЗИЛ КОМУНАЛ САҢӘЛӘРИНИН ИНКИШАФЫНЫН ТӘНЗИМЛӘНМӘСИ

Мәнзил комунал тәсәррүфаты әһалинин мәнзилә олан тәләбатыны вә мәнзил шәраитинин јахшылашмасы үчүн хидмәт саһәси олуб социал инфраструктуранын тәркиб элементидир. Бу саһәнин фәалијәти игтисадијатын вә социал инкишафын башга саһәләрлә әлағәсини тә’мин едир. Оиун фәалијәтини әсас ме’јарыны социал тәләбат олан мәнзилә еһтијачлар тәшкил едир. Она кәрә дә мөвчуд шәраитдә әһалинин мәнзил тә’минаты сәвијәсини өјрәнмәк сонра исә тә’минатын јахшылашмасы јолларыны тапмаг проблеми мејдана чыхыр. Мәнзил комунал саһәси өз фәалијәтини һәмчинин игтисади ме’јар үзәриндә гурур белә ки, бу саһәнини мәһдуд ресурслары, малијә әмәк мәнзил фонду мөвчуддур. Бу ресурслар саһәсиндә онун инкишаф етдирилмәси бүтөвлүкдә саһәнин хүсуси игтисади проблемидир. Мәнзилә олан еһтијачларын өдәнилмәси әи чох капитал гојулушу вә мәнзил тикинтиси проблеми илә бағлыдыр. Оиун планлашмасы социал нормативләр бахымындан һәјата кечирилир. Инсанларын инкишафы үчүн нормал һәјат шәраити һәр нәфәрә вә аиләјә дүшәи мәнзил нормалары-

ны планлашдырыр. Бу нормалар элбәттә ки, һәр бир өлкәдә инкишаф мәрһәләсиндән асылы олараг мұхтәлифдир. Һәмчинин мәнзиллә тә'минат мәсәләси илкин базар игтисадијјаты шәраитиндә мәнзил фондунун бөлкүсү принципляриндәи асылыдыр. Даһа дегиг десәк мәнзил бөлкүсүнүн пулсуз олараг пәјланмасы јахуд онун сатылмасы әһалинин группалары арасында мөшғулијјәтиндән, ишләдији сәһәдәи, јашадыгы әразидәи асылы олараг формалашан бөлкү принципи диференсиал нормалара әсасланыр. Һәмчинин мәнзил проблеми әи вачиб биринчи дәрәҗәли тәләбат системинә дахил олдугу үчүн онун бөлкүсүндә гарант принципи олмалыдыр. Белә ки, әсас ганун олан конститусијада мәнзиллә тә'минат үчүн һәр бир вәтәндашыи һүгуглары, имканлары нәзәр алынараг онун өлчүсүнү ганунверичиликдә әсас мүддәалары һазырланыр. Узун мүддәт ССРИ-дә мәнзиллә тә'минат дәвләтин сәләһијјәтләриндә олмуш фәрди мәнзил тикинтиси, мәнзилин сатышы мөһдуд чәрчәвдә тәизимләнирди. Базар игтисадијјаты шәраитиндә мәнзиллә тә'минат истигамәтиндә фәрди тикинти өзәл мәнзилләрин алынб-сатылмасы либераллашдырылып, бу да өз нөвбәсиндә мәнзил проблемләринин дәвләт тәизимләnmәсиндә истифадә олунан механизмләрин јени формасыны формалашдырыр. Мәнзил проблеминин игтисади тәрәфи әһалинин сәрәнчамында олан мәнзил фондунун истисмары илә бағлыдыр. Бир сәһә кими мәнзил фондундан сәмәрәли истифадә етмәк мәсәләләри мејдана чыхыр. Әһалинин мәнзиллә тә'минаты вә мәнзилин истисмары планлары шәһәр салма вә бәләдијјә планларынын тәркиб һиссәсидир. Бу планларыи тәртибиндә комплекс кәстәричиләр снстемин тәтбиг олунур вә бунлар ашағыдакылардыр.

1) Әһалинин сәрәнчамында олан мүлкијјәтиндән асылы олмајараг бүтүн мәнзил фондунун үмуми сәһәси квадрат метрлә, нибәи олараг һәр нөфәрә дүшәи мәнзил сәһәси квадрат метрлә.

2) Мәнзил вә комунал хидмәт сәһәләринин, шәһәр вә кәнд јерләриндә јерләшдирилмәсинин кәстәричиләри. Ајры-ајры рајонлар, гәсәбәләр, кәндләр үзрә.

3) Мәнзил вә комунал сәһәләрин тәсәррүфат сәһәси кими фәалијјәтини әкс етдирән игтисади вә сәсиал кәстәричиләр. Коикрет олараг бу тәсәррүфатларда ишләјәиләрин үмуми сајы, капитал гојулушу, кадр потенсиалы вә әмәк һаггы системи. Мәнзил комунал тәсәррүфатынын планлашмасы үчүн апарычы амил олараг әһалинин сајы гәбул олунур. Әһалинин артым темпи, сыхлығы, миграсија, мәнзил комунал тәсәррүфатын инкишафы вә әрази сәһә үзрә јерләшмәсинин апарычы истигамәтини тәшкил едир. Мәнзилин тикинтиси проблеми исә тәкчә тәләбатла јох , һәм дә ресурс ин-

канлары илэ мүэјјэи олунур. Тэлэбат системи мэнзил комунал са-
һаларин сосиал тэрэфини, планыны экс етдирдији һалда ресурсла-
рын һачми вэ структурасы планы исэ бу планларын јеринэ јети-
рилмэсинин, игтисади ресурс эсасыны тэшкил едир. Она көрө дә
бу ики јанашма мэнзил комунал сферасынын планлашмасы вэ
идарэ олунмасынын методоложи бахымындан јанашылмасы эса-
сыдыр. Мэнзил комунал тэсэррүфатына капитал гојулушу онун
формалашмасы мәнбәәлери јухарыда дедјимиз методоложи
проблемини һалли јолларыны нәзәр алмагла вэ бу јолларын ән әл-
веришли синтезнин, бирлијини тә'мин етмәклә баш верир. Белә
ки, мәркәзләшдирилмиш, гејри мәркәзләшдирилмиш капитал го-
јулушу мәсәләлери дәвләт вэ фәрди тикинти јолу илэ әһалинин
мәнзилә олан тәләбатынын өдәнилмәси истигамәтлери, башга
дәвләтлерин, ајры-ајры инкишаф етмиш фирмаларын, јахуд саһә-
лерин, ассосасијаларын ресурслары һесабына формалашан мән-
зил фонду, онларын өлчүсү истифадәси јени шәраитдә јени исти-
гамәтлеридир. Бу дедикләримиз истигамәтлерин һәр биринин өзү-
нә мәхсус тәнзимләмә механизмлери мөвчуддур. Јә'ни мәнзил
фондунун пулсуз олараг әһалијә бөлкүсүндә сосиал нормативләр
эсас кетүрүлүр. Мәнзилин сатышында вэ нчарәсиндә гијмәт, та-
рифләр габул олунур. Мәнзил фондунун бөлкүсү минимум јаша-
јыш үчүн лазым олан мәнзим саһәсинин вэ дәвләтин халгын мән-
зил фонду имканларыны нәзәр алмагла планлашдырылыр. Әкәр
адамбашына дүшән мәнзил фондунун минимум сәвијјәси бүтөв-
лүкдә әһалинин мәнзиллә тә'минаты үчүн учотун эсасыны тәшкил
едирсә мәнзил фондунун артым сүр'әти әһалинин мәнзиллә тә'ми-
натынын динамикасыны тәшкил едир. Бу бахымдан индики шә-
раитдә мәнзил тикинтиси даһа чох мәркәзләшмиш капитал вәсаи-
ти һесабына јох, фәрди-хүсуси капитал һесабына инкишаф етди-
рилмәлидир вэ мәнзиллерин ачыг сатышы артмалыдыр. Дәвләт
тәэрфиндән исә гарант принсипи олараг мннимум мәнзил саһәси
верилмәсинә тә'минат верилмәлидир. Минимумдан артыг саһә ал-
маг истәјәнләрә исә сатылмалыдыр. Вә мәнзилин сатышында олан
гијмәтләр, дифференсиал гијмәтләр олмалыдыр. Мәнзилин јер-
ләшдији әлверишли әразидән, онун шәраитиндән, камформдан
асылы олараг гијмәтләрн дифференсиаллашмалыдыр.

Коммунал хидмәти мәнзил фондунун саһәсиндән, онун
структурундан јерләшмә хүсусијәтлериндән асылы олараг план-
лашдырылыр вэ идарэ олунур. Тәсэррүфат фәалијәти кими мән-
зил тәләбатына хидмәт едән саһәдир, онун кәстәричилери мәнзил
тәләбатынын өдәнилмәси кәстәричилери илэ јанашы тәртиб олу-
нур.

4.8. ТИЧАРЭТ САҲЭЛЭРИНИН ВЭ НЭГЛИЛЖАТЫН ТЭНЗИМЛЭНМЭСИНИН СОСИАЛ МЕХАНИЗМЛЭРИ.

Тичарэт саһэлэри эһалије хидмэт саһэси олуб эһалинин төлөбатынын өдөнилмэси тэшкилиндэ васитэ кими истифадэ олунур. Тичарэт саһэлэри игтисади вэ сосиал меј'ар бахымындан тэнзимлэнир вэ идарэ олунур. Бу саһэлэрин сосиал мејары эһалинин алычылыг габилијјэтинэ ујгун эмтээ базарыны тэшкил едир. Мүасир шэраитдэ эмтээ базарында эмтээлэрин структурасы, базарын тэшкили формасы вэ идарэетмэ структурасына көрө мүхтөлиф саһэлэр формалар кэсб едир. Эмтээ базарынын тэшкили формасы олараг дөвлөт тичарэт формасы шәхси, хүсуси тичарэт формасы, мүэссисэлэрин, саһибкарларын вэ диқер саһэлэрин өз мөһсулларыны реаллашдырмасы формасы тэшкил едир. Ајдындыр ки, бу тичарэт формасынын эрази вэ саһэ гурулушу төлөбат системинэ ујгун олараг формалашыр. Төлөбат меј'ары олараг эһалинин төлөбаты гәбул олунур. Мүлкијјет мүнасибөтлэри инкишаф етдикчэ эмтээ базарында ајры-ајры тичарэт формаларынын хүсуси чәкиси дәјишир. Даһа чох хүсуси истәһсал һесабына тичарэт формасы инкишаф едир. Тичарэтэ эмтээ тэшкили, истәһсал, республикаја кәтирилән мөһсул вэ тичарәтдә эмтээ тәклифинин дәјишмә темпи тә'сир едир. Тичарәтин формалары топдансатыш тичарәт вэ пәракәндә сатыш формасында планлашдырылыр вэ тәнзим олунур. Топдансатыш тичарәт ујгун олараг мүэссисәләр арасында истәһлакы вэ истәһсалы арасында бирбаша партијалар вэ әмтәэнин, малын топдансатыш гүјмәтләри васитәси илә реаллашмасы формасыдыр. Бу заман истифадә олуан гүјмәтләр һәмин әмтәэләрин истәһсалына вэ тәдарүкүнә чәкилән хәрчләр тәшкил едир. Әкәр әмтәэләр башга өлкәләрдән кәтирилмиш әмтәэләрдирсә һәмин әмтәэләрин алынмасына чәкилән хәрчләр топдансатыш гүјмәтинә әсасән тәшкил едир. Тичарәт мүэссисәләри вэ әмтәэләр арасында пәракәндә сатыш формасында реаллашыр. Бу заман гүјмәтләр топдансатыш гүјмәтләрини вэ тичарәт объектләринин мәнфәәтини, өзүнү чәмләшдирир. Ајдындыр ки, пәракәндә сатыш гүјмәтләринә тә'сир едән әсас амилләрдән һәмин әмтәэнин тәклифи, эһалини алычылыг, габилијјәти вэ бир сыра маркентинг, реклам хәрчләри тәшкил едир. Тичарәтин сосиал тәрәфи пул кәлири сәвијјәсиндә төлөбата ујгун кәјфијјәтли чари истәһлак малларынын вэ узун мүддәтли истифадә үчүн мөдәни мәншәт малларынын әлдә олунмасы нәтәрдә тутулур. Она көрө дә базар игтисадијјаты шәраитиндә кәјфијјәтли малларын, әмтәэләрин тапылыб кетмәси ја-

худ истехсалы алычыларын базар сегментлеринә ујгун группаш-масына кәтириб чыхарыр. Она көрә дә әмтәә базары мүасир шәраитдә планлы тәсәррүфатдан фәргли олараг јени принципләр базар тәләбатына ујгун механизмләр васитәсилә идарә олунур. Әмтәә формасындан, мәзмунундан, тәшкилати гурулушундан асылы олмајараг әмтәә тәклифинии базарыиын тәнзимләймәси кәстәричиләр системи илә мүәјјән олунур. Ашагыдакы кәстәричиләр системиндән истифадә олунур.

1. Һәр мин нәфәрә дүшән тичарәт объектләринин, мағазаларын, чадырларын, мәнтәгәләрини үмуми сажы вә онларын әрази вә саһә структурасы.

2. Бүтүн тичарәт объектләриндә реаллашма үчүн топланмыш әмтәәләрини үмуми мигдары(онларын натурал һәчми вә дәјәр кәстәричиси дәјишән гижмәтләрини нәзәрә алмагла).

3. Тичарәт объектләриндә саһә кими фәалијјәт кәстәрәни үмуми ишчиләрин сажы вә онларын пешә тәһсил функционал вәзифәләринә көрә ихтисаслашма структуралары.

4. Мүасир шәраитдә тичарәт объектләринин ајры-ајры мүлк-ијјәт формалары арасында о чүмләдән дәвләт кооператив, шәхси харичи өлкәләрин тичарәт объектләри вә с. формаларда структурасы. О чүмләдән өзәл тичарәт объектләри илә дәвләт вә дәвләтләр арасы тичарәт объектләри арасында нисбәтнии дәјишмә динамикасы.

5. Тичарәт объектләринин мадди техники базасы тичаорәт объектиндә ишләјәнә дүшән техники вәсаит фондларла силаһланма сәвијјәси. Тичарәт ишинин ихтисаслашма сәвијјәси, хусуси тичарәт формалары, компјүтерләшдирмә вә автоматик идарә етмә системләри. Беләликлә тичарәтин тәнзимләймәси һәм соснал бахымындан, һәм дә, саһә бахымындан узлашмыш соснал иғтисади фәалијјәт кими идарә олунур.

Нәглијјат - саһәләри әһалинин нәглијјата олан тәләбатыны вә јүк дашымаја олан тәләбаты өдәмәк үчүндүр. Она көрә дә нәглијјат истехсал әлагәләринин давамы кими фәалијјәт кәстәрир. Әһалинин соснал вә һәјат сәвијјәсинин јүксәк олмасына шәраит јарадыр. Әһалинин дашынмасында мүхтәлиф тәјинатлы јүкләрин дашынмасында нәглијат хәрчләринин ашагы салынмасы, нәглијјатда вахт мәсрәфинин минимумлашдырылмасы, онун бир тәсәррүфатчылыг саһәси кими әсас мөјарыдыр. Әһалинин тәләбаты бахымындан исә нәглијјат әлагәләри әһалинин јерләшдирилмәси, мәскунлашмасы, динамикасы илә мәшгул олараг инкишаф едир. Белә ки, шәһәр, кәнд, шәһәрләр арасы, шәһәр дахили јүкдашыма вә әһали дашынмасына олан тәләбат әһалинин сажындан гаршы-

лыглы кедиш-кэлишдэи вэ истехсал хаммал объектлэринин јерлэшмэси схеминдэи асылыдыр. Элбэтдэ, бизи социал бахымындан эи чох эһали илэ баглы олан нэглијјат проблемлэри марагландырыр. Узун мүддэт нэглијјат дәвлэт инһисарында олмуш онун тэнзимләнмэси, планлашмасы, ваһид нэглијјат системи тәркибиндэ идарэ олунмушдур. Инди мүасир шәраитдэ мәркэзлэшмиш капитал гојулушунун азалмасы нэглијјатын техники тәминатынын олмамасы өзэл секторларын артмасыны әрурилэшдирир. О чүмләдән эһали дашынмасынын тәшкилиндэ хүсуси нэглијјат васитэлэринини ролу артыр вэ тәләбатын өдәнилмә дәрәжәси јажшылашыр. Нэглијјатын планлашмасы, онун нөвлэри үзрә апарылмалыдыр:

1. Автомобил нэглијјаты

2. һава нэглијјаты.

3. Су нэглијјаты.

4. Дәмир јолу нэглијјаты.

5. Бору-кәмәр нэглијјаты.

Көстәричиләр кими әсас јүкдашыма вэ эһали дашымаја олан тәләбат көтүрүлүр. Ил әрзиндә, ајда, күндә јүкдашымаја олан тәләбат тон/км-лә, әдәд/км-лә; Эһали дашынмаја олан тәләбат исә адам /км-лә мүәјјәи олунур. Нэглијјат саһәлэри һәмчинин саһә вә әрази үзрә планлашдырылыр. Саһә үзрә онун сечилмәси бу вә ја дијәр нэглијјат нөвүнүн эффектиндән асылы олараг мүәјјән олунур. Ејни јүкү вэ инсанлары мүхтәлиф нөв нэглијјатла дашымаг мүмкүн олугда иштисади чәһәтдән ән сәмәрәли социал чәһәтдән исә эһалинин хәрчлэри бахымындан минимум мәсрәфләрә баша кәлән, лакин раһат нэглијјат нөвү сечилир. Әрази бахымындан исә ајры-ајры рејионларын шәһәр, кәнд јерлэринин нэглијјат тәләбатыны нәзәр алмагла нэглијјат әләгәлэри инкишаф етдирилир. Бәләликлә нэглијјатын инкишаф көстәричилэри, онун тәнзимләнмәси һәм иштисади, һәм дә социал көстәричилэрин вә әләгәлэрин интенсивлији илэ ифадә олунур. Нэглијјат иштисади социал чоһрафи амилләрдән асылыдыр. Мәһсулдар гүввэлэрин јерлэшмәсинин, онун инкишафынын, әрази вә саһә схеминин тәркиб һиссәсидир. Нэглијјат планынын тәртиб олунмасында әсас көстәричиләр олараг ил әрзиндә јүкдашынмасына олан тәләбат вә јажуд тәләбаты өдәји техники имканлар нәзәр алыныр. Нэглијјатын инкишафы шәһәр салма схеми илә әләгәлидир. Шәһәрлэрин, кәндлэрин јашајыш мәнтәгәлэринин социал инкишафы үчүн нэглијјат хүсуси васитәдир. О социал эффект кими эһалинин һәјат сәвијјәсини артырыр, мәскунлашма мәсәлэләриндә, иштисади тичарәт әләгәләриндә фәал иштирак едир. Она көрә дә онун инкишафында капитал гојулушу әсас фондлар, вагон тәсәррүфаты, автомобил истехсалы,

јоллар, јол хидмати вѣ дикѣр саѣлѣр ајрыча гаршылыгылы ѣлагѣ-
лѣдѣ планлашдырылыр. Онларын ѣр бирини ѣзунѣ мѣхсус план-
лашма тѣчрѣбѣси, кѣстѣричилѣр системи вѣ методикасы мѣвмуд-
дур. Индики шѣраитдѣ нѣглијјатын ѣзѣллѣшмѣси бахымындан сѣј-
дыгымыз критеријалар, мѣјалар, тѣмин олунмалыдыр. О чѣмлѣ-
дѣн мѣсқунлашма илѣ нѣглијјатын никишафы гаршылыгылы ѣлагѣ-
дѣ ѣлл олунур. Шѣѣр нѣглијјаты, метро, трамвај вѣ дикѣр саѣ-
лѣр ѣм сосиал, ѣм техники, ѣм игтисади аспектирдѣн асылы
олараг тѣнзимлѣнир вѣ формалашыр.

V. ИГТИСАДИ ИСЛАҲАТЛАР ВӘ СОСИАЛ ИДАРӘЕТМӘНИН СТРУКТУР ДӘЈИШМӘЛӘРИ.

5.1. ИГТИСАДИ ИСЛАҲАТЛАРЫН КОНСЕПСИЈАСЫ ВӘ РЕАЛЛАШМА МЕХАНИЗМИ

Базар игтисадијјаты мөвчуд азербайжан керчәклији шәраитиндә өзүнә мәхсус игтисади ислаһатлар кечирилмәси зәруриләшдирилир. Игтисади ислаһатлар кортәби, бирдәфәлик вә системсиз олдугда, онун нәтичәси бүтөвлүкдә республиканын игтисади вә сосиал дирчәлиш бахымындан сәмәрәсиз олур. Она кәрә игтисади ислаһатларын фәјдалылыгы ваһид стратежи мәгсәд бахымындан әсасланды-рылыб, ујгун олараг һәммин ислаһатларын реаллашмасы нәтичәсиндә Азербайжанын игтисадијјатында вә мәнәви һәјатында баш верән кәмијјәт вә кәфјјәт дәјишмәләринин динамикасы прогнозлашдырылмалыдыр.

Мүасир дөвүрдә игтисади ислаһатларын әсасыны игтисади ганунлар системинин тәләбләринә ујгун олараг Азербайжан игтисади потенциалыны артырмаға шәраит јарадыр вә әһалинин мадди вә мәнәви тәләбатынын өдәнилмәсинин ардычыл олараг јахшылашдырылмасына јөнәлмиш мүддәалар, мејарлар вә механизмләр тәшкил етмәлидир.

Азербайжан игтисадијјаты мүасир дөврдә нормал игтисади систем дејилдир. Базар игтисадијјатынын формалашмасы вә инкишафы үчүн илкин шәраит јарадылмајыб. Она кәрә дә һәр һансы инкшаф етмиш дөвләтин формалашмыш игтисади моделинин азербайжанда мүлкјјәт, бөлкү, идарәетмә системини дәјишмәдән тәтбиги һәлли моделин сәмәрәлилији шүбһә алтына алыр:

Азербайжан игтисади вә сосиал инкишафынын көклү дәјишмәси вә онун әразисиндә јашајан һәр бир әһалинин мадди вә мәнәви тәләбатыны өдәмәк мәгсәди илә дүшүнүлмүш вә фәалијјәт механизмләри системидир. Бу бахымдан Азербайжанын игтисади потенциалынын күчү, ондан истифадә сәвијјеси, мөвчуд бөлкү системи, сосиал кәркинлик вә дүнја игтисади системиндә азербайжанын мөвгејини нәзәрә алараг игтисади ислаһатлар кечирилмәлидир. Мүһүм амил олараг азербайжан игтисади ислаһатлар системиндә ермәни тәчавүзү нәтичәсиндә дағдылмыш игтисади потенциалын вә әһалинин мәнәви сосиал дирчәлишинә лазым олан тәдбирләри нәзәрә алараг хүсуси методлар вә механизмләр, програмлар һазырланмалыдыр.

Игтисади ислаһатларын систем халында, мүәјјән ардычыл-
лыгга вә функционал тәјинатында бири бирини тамамлама дәрә-
жәсіндән асылы олараг кечирилмәси идарәтмә системийин еф-
фектли тәшкили үчүн имкан јарадыр.

Игтисади ислаһатларын системи вә сәмәрәли тәшкилинин тә-
минатчысы олан дәвләт елми әсасларла һазырлаймыш ислаһат-
лар програмына әсасланараг һәмин ислаһатларын реаллашмасы
заманы малијјә тәминаты вә социал јәркинлијин гаршысыны ал-
магда фәал рол ојнајыр.

Игтисади ислаһатларын саһә, әрази, функционал тәјинатын-
да мүхтәлифлијә бахмајараг, республика ваһид мәгсәд бахымын-
дан ојнадыгы рола вә фәјдалылыгына көрә онларын үстүңлүјүнү
нәзәрә алараг сәвијјәләрә бөлмәк лазымдыр. Мејарын реаллашма-
сы системиндә ән чох фәјдалы ислаһатлары өндә дуран вәзифәләр
һесаб едиб, онун реаллашмасы чари планда нәзәрә тутулмалы-
дыр. Бу вәзифәләрин реаллашмасына шәраит јарадан ислаһатлар
исә ујғунлашараг группашдырылмалыдыр.

Игтисади ислаһатларын әсасландырылмасынын илкин мәр-
һәләси игтисади системин вә онун ајры-ајры али системләринин
/објектләрин, фәалијјәт даирәләринин/ тәһлили вә игтисади вәзиј-
јәтә республика манефәји бахымындан гијмәт верилмәсидир.
Мөвчуд вәзијјәтин формалашмасынын тарихи, игтисади вә тәш-
килаты тәдбирләринин сәмәрәлилији гијмәтләндирилир. Азәрбај-
чан игтисадијатынын бу күнкү вәзијјәти онун бүтүн макроигтиса-
ди кәстәричиләринин темпләринин азалмасы, әһалинин һәјат сә-
вијјәсинин ашағы дүшмәси, ресурсларын еһтијатларынын азалма-
сы илә сәјчијјәләнир. Беләликлә игтисади ислаһатлар чари дөвр
үчүн артыг 5 илдә формалашмыш игтисади вә социал кәстәричи-
ләрин азалмасы мејлини сабитләшдирмәк вә тәдричән артан тәлә-
бата ујғун имканлар јаратмалыдыр.

Игтисади ислаһатлар системиндә ән вачиб вә көклү тәдбир-
ләрә рәгабәт габилитәтчилик системинин фәалијјә-
тинә стимул јарадан игтисади механизмләрин ишләнмәси вә тәт-
биги тәшкил едир. Базар игтисадијатынын азәрбајчанда инкиша-
фы үчүн комплекс ганунлар системи һәлә ки, јохдур. Ајры-ајры
фәалијјәт үзрә ганунлар гәбул олунса белә игтисади ислаһатларын
ганунверичи вә ичра механизмини әлағәләндирән дәвләт програ-
масы ишләнмәјиб. Игтисади ислаһатлар республиканын игтисади
органлары вә елми ишчиләринин иштиракы илә игтисади дирчә-
лиш концепсијасынын, онун һәлли проблемләрини вә ислаһатлар
програмыны үзвү сурәтдә бағлајан вә јеринә јетпирилисинә һүгүту
статус верән дәвләт сәнәди әсасыдыр. Игтисади ислаһатлар мөв-

чуд вәзијјәтин, бу вә диқәр фәалијјәт механизминин јениләшмәси заманы алтернатив газанч нәэрә алып, һәмин газанчын социал нәтичәләрини комплекс гүјмәтләндирмәк бахымындан прогнолашды-рылмалыдыр. Беләликлә, игтисади ислаһатларын һәр бир игтисади вә социал объектин фәалијјәтиндә тәтбиги ики әсас истигамәтдә прогнолашдырмаг јолу илә мүәјјәи олунур. Биринчиси игтисади ислаһатын өзүнүи мөгсәдинин вә кечирилмәсинин прогнозунун һазырланмасыны тәшкил едир. Икинчи истигамәти иә һәмин ислаһатын кечирилмәсиндә республика игтисади вә социал дирчәлиши просесиндә әлдә олунан эффект олур.

Прогнолашдырма игтисади ислаһатларын мөгсәди вә онун сәмәрәли олмасыны тәмин етмәклә тәртиб олунур. Белә ки, мүлкіјјәт мүнасибәтләринин дәјишмәси, тәсәррүфатчылыг фәалијјәтинин илкин әсасы олмагла прогнолашдырма сәмәрәли тәсәррүфат фәалијјәтини сечмәлидир. Бу бахымдан прогнолашдырма заманы игтисади вә социал фәалијјәтин тәләбинә ујгун ән јахшы вариантлар һесаблинамалыдыр.

Игтисади ислаһатларын кечирилмәсинин елми-методики тәминат әсасландырылмыш принципләрә ујгун олмалыдыр. Фикиримизчә игтисади ислаһатларын мүһүм принципләри: фәјдалылыг, әдаләт, мәнәфәләрин таразлыгы, системлик, игтисади ганунларла онларын реаллашма механизми арасында гаршылыглы әлағә вә әкс әлағә комплекслик олмалыдыр.

Игтисади ислаһатларын кечирилмәси идарәетмә объектинин хусусијјәтләрини нәэрә алараг реаллашма механизмләринин мүхтәлифлији бахымындан ишләnmәлидир. Белә ислаһатлардан башга саһәләрини кечмә дәјишмәсинә тәсир едән ән мүһүм ичтимаи мүлкіјјәтин өз саһибинә всрилмәси методлары вә онларын истифадәсинин тәнзимләnmәси вә стимулләшдырылмасы механизмләринин ишләnmәсидир. Дөвләт мүлкіјјәти инкишаф ролу ојнадыгы шәраитдә азад рәғәбәт имканлары мәндудлашыр. Мүлкіјјәт шүаризми вә рәғәбәт габиліјјәтли тәсәррүфат структуралары јаратмаг мөгсәди илә дөвләт мүлкіјјәтинин өзәлләшдирилмәси јухарыда адлары чәкилән принципләр әсасында баш вермәлидир. Дүнја тәчрүбәсиндә вә нәзәри мүлаһизәләрдә өзәлләшдирмәнин мәрһәлә вә методлары һаггында мүхтәлиф фикирләр мөвчуддур. Амма Азәрбајҗан шәраитиндә өзәлләшдирмә мәрһә-мәрһәлә олуб социал мәркинлијин дәринләшмәси компенсасија етмәклә һәјатә кечмәлидир. Артыг әһалијә хидмәт саһәләри вә бир сыра хырда мүәссисәләр өзәлләшиб гуртарыб вә өзәлләшдирмә мәрһәләсиндәдир. Фикиримизчә индијә кими реаллашма өзәлләширмә нәтичәсиндә узун мүддәт һамынын мүлкіјјәти олмуш мадди нәмәтләр

анчаг бир группун хүсуси малына чеврилмишдир. Өзэллешдирмэнин адалэтли олмасы үчүн республикада фэалијјэт кестэрэи вэ тэргэнмэјэн эмлак гижмэтлэндирилиб, аксијалар формасында илкин һалда бөлүнмэлидир. Сонра исэ һэмийн аксијаларын дөвлэт мүлкијјэти јахуд аксија чэмијјэти формасында бирлэшмэси баш вермэли, игтисади ислаһатлар мэркэзиндэ истехсала стимул јаратмалыдыр. Сон иллэрдэ республика эразисиндэ формасындаи асылы олмајараг истехсал һэчми мүнтээм олараг азалыр. Базар игтисадијјаты тэлэб вэ тэклиф ганунларына ујгун инкишаф етдији үчүн республикада рэгабэт габилијјэтли истехсал һэм тэлэб һэм дә тэклиф ганунаујгунлуғларынын динамикасына тэсир едир. Истехсал характерли ислаһатлар күзэшли узунмүддэтли, гарант вэ ети-мул јаратмаг принципинэ ујгун олмалыдыр. Бу бахымдаи истехсал саһэсиндэ ислаһатларын игтисади хејри бүтүн дикэр фэалијјэт саһэсиндэ әлдэ олан хејирдөн јухары олмалыдыр. Истехсал просе-сини тэнзимлэјэн хүсуси саһибкарларын истехсал саһэсинэ сэрма-јэ гојулушуну артырыр. Фикримизчэ базар игтисадијјатынын ил-кин мэрһэлэси вэ эһалинин һэјат сәвијјэсинин күнү-күндөн пис-ләнмэси шэраитиндэ саһибкарлығда истехсал характерли дөвлэт тэнзимләнмэси игтисади ислаһатлар системиндэ әсас јер тутур. Игтисади ислаһатларын әсасландырылмасы вэ онун реаллашмасы арасында заманын мејдана чыхан нәтичэлэрин гижмэтлэндирил-мэси методикасы заманы реал объект ујгунлашдырылып. Игтиса-ди ислаһатлар объектин мэгсэдинэ вэ реаллашма механизминэ уј-гун олараг тэсвирата бөлүнүр. Индики бөһран шэраитиндэ даһа әмэли, тәдбирләр вэ онларын нәтичэлэри эһали тәрәфиндәи гәбул олунур. Белә ислаһатлар системини әмәнәт-пул, тэлэб вэ тэклиф механизмлэрини базар игтисадијјаты мүнәсибәтлэринэ ујгун дә-јишдирилмэси тәдбирлэри тәшкил едир.

Лакин әмтә тәклифлэрини тәнзимлэјэн, онун тэләбата ујгун истигамәтлэрини инкишаф етдирмәдән, анчаг пул дөвријјэсинин тәнзимләнмэсинин вэ инфилјасијанын күчләндирилмэсинин гар-шысыны алып. Бәзән дөвлэт базар формалашдыгы бир шэраитдә инфилјасијанын гаршысыны алмаг тәдбирлэри әвэзинэ онун сү-рәтләнмэси ахыиында һәрәкәт едир. Белә ки, республикада пулуи ғытылыгынын даһа да артмасына сәбәб, коммерсија структурала-рына даһа күзәштли кредит верилмэси, эһалијэ алычылыг габи-лијјэтини тәмсил етмәк үчүн пуллу истигразларын әмәк һаггы әвэ-зинэ верилмэси, дөвлэт банкы тәрәфиндәи долларын 4 мий манат мәзәннәсиндэ тәјин едилмэси, Дөвлэт магазаларында республика-нын дөвлэт мүәссисэлэринин истехсал етдији мәһсулун мигдары-

нын азалмасы вә һәммин мәнсулларын коммерсија јолу илә сатышы инфилјасијаны даһа да күчләндирир.

Игтисади ислаһатларын әсасландырылмасы вә реаллашдырылмасы механизми игтисади ганунларын реаллашдырылмасы механизми кими тәзаһүр едир. Механизмләр систем һалында игтисади вә социал сәмәрә бахымындан әлагәләндирилир.

Базар игтисадијјаты шәраитиндә базар атрибутлары формалашдыгча, онуи негатив нәтичәләрини нејтраллашдыран фондлар вә тә'сир етмә механизмләри јарадыр. Белә ки, социал кәркинлијин азалдылмасы үчүн кәлирләрин, әмәк һаггы вә бөлкү системиндә дәвләт тәнзимләnmәси фәалијјәт кәстәрир. Ән мүнһүм механизми кәлирләрин инфексләшдирилмәси вә минимум јешәјыш сәвијјәсинин тәнзим едилмәси үчүн һазырланмыш ислаһатлардыр.

Игтисади ислаһатларын кечирилмәсиндә дәвләт тәнзимләmәсинин елми әсасы вә методики механизмләри ишләnmәјиб. Јашәјыш минимуму, кәлирләрин индиксасијасы, социал гарантија механизмләри васитәси илә дәвләтин реал игтисадијјата тә'сири јохдур.

Әмәк һаггы артыг өз функцијаларыны итирмишдир. Саһибкарлыг һеч дә дәвләтин стратеги мәгсәдләринин јеринә јетирилмәсиндә ролуну азалтмамалыдыр. Дәвләт тәнзимләјичи фәалијјәти илә јанашы дијкәр базар субъектләри илә рәгабәт габилијјәти олмалыдыр. Әмтәә-пул дәвријјәсиндә дәвләт пәјынын азалмасы, мал дәвријјәсиндә харичи өлкәләрин артмасы вә әзәрбајҹанда дәвләт әлиндә олан әмәлијјатларын 'иллик' вә валјутанын гиймәтинин даим артмасына сәбәб олур. Белә мејлләр әзәрбајҹан игтисадијјатында узун мүддәт давам едәчәкдир. Она кәрә дә республикада дахили һагг һесаблир ја манатла ја валјута илә олмалыдыр. О чүмләдән әмәк һаггы системи валјута илә һесаблинамалыдыр.

Игтисади ислаһатлары һәјата кечирән оператив елми-методики мәркәз јарадылмыш вә онун сәләһијјәтинә ганунверичи функцијалар верилмәлидир.

Игтисади ислаһатларын һәјата кечирилмәсиндә игтисади вә социал механизмләрини формалашмасы, динамикасы вә прогнозлашдырылмасы хусуси тәдгигат объекти кими тәһлил олунур. Игтисади ислаһатлар системиндә ән мүнһүм јери торпаг ислаһаты тәшкил едир. Торпагларын үзәриндә саһибкарлыг плүаризми јаратмаг мәгсәдилә мүнбитсиз хусуси капитал гојулушу тәләб едән саһәләри истифадә етмәк шәрти илә әһалијә вермәк лазымдыр. Мүнбит вә кәлирли саһәләри коллектив мүлkiјјәт формасында ичаријә верилмәси даһа мәгсәдә ујғундур. Тәсәррүфат фәалијјәтинин тәнзимләnmәси, дәвләтлә ајры-ајры саһибкарлар арасында

элагэлэрин иштисади зэмин вэ мадди мараг принциплэринэ ујгун идарэ оунмасы үчүн верки механизмлэри вэ онун ишлэмэ моделинин эсасландырылмасы вачиб саһэдир. Верки ислаһатлары эмлақдан истифадэнин сэмэрэлилијинэ вэ дәвлэтин бүдчэсинин формалашмасы мэгсэдилэ јөнэлмиш сијасэт олмалыдыр.

Веркинин кәлирлэрдән асылы олараг дәјишмэ нормалары, һәмин кәлирин артым темиинни азалдылмасына мансчилик едэ билэр. Она көрә дә верки модери кәлирлэрдән асылы олараг дәјишмәнн экспонасија (үстлү функција) гануна ујгун олмалыдыр. Белә ганунаујгунлуг эсасында верки нормалары кәлирлэрин артмасы илэ мүтәрэгги артыр. Лакин кәлирлэрин максимум сәвијјесиндә верки нормалары чүзи дәјишир, јахуд сабит нормаларла ифадэ олунур.

Республикада верки сијасәти дифференциал принцип эсасында тәтбиг олундугда капиталыи ән вачиб саһәләрә ахыныны, тәсәррүфат фәалијјетиндә алтернатив истехсал програмаларынын эсасландырылмасыны вэ саһибкарларын тәсәррүфат вэ әмтәә-пул элагэлэри системиндә там сәрбәстлијини тә'мин едир.

Азәрбајҹанын индики шәрантиндә республикаја кәтирилән вэ республикадан апарылан малларын нисбәти, чешиди вэ республикада һәмин мәһсула тәләбат бахымындан гijмәтләндирилр. Күндәлик тәләбат мәһсулларына тәләбатыи өдәнилмәси дәрчәси ашагы олдуғу һалда һәмин мәһсулларын ресиубликадан дашынмасына јүксәк верки гојулмалыдыр. Әксинә әһалинин тәләбатыны өдәји вэ фәрди истехсалы инкишаф етдирән хаммал вэ техноложиянын кәтирилмәси үчүн верки күәштли нормаларла гојула билэр.

Верки сијасәти чевик механизмләр вэ дифференциал нормалара ујгун олараг ишләнсә капиталыи базарын тәләбинә ујгун мәһсул истехсалына јөнәләр. Веркинин гојулмасында даһа чох онун саһибкар фәалијјетини тормазлашдыра биләчәк һалынын гаршысыны алмаг даһа вачибдир. Белә һалы тә'мин етмәк үчүн верки капиталын истәнилән фәалијјәт даирәсинә ахмасына стимул јарадыр. Әкәр саһибкар һесаblasа ки, онун банк фәалијјетиндә ејни капитал мәсрәфиндән алдыгы кәлир верки һесабына хүсуси истехсалда алынан кәлирдән ашагы дүшүр, онда һәмин саһибкар өз капиталыны ширкәтлэрин ачылмасына јөнәлдәчәк. Веркинин минимум һәдди һәр бир әмлакын үмуми дәјери вэ онун истифадәси интенсивлијиндән асылы олараг дәјишмәлидир. Ајдындыр ки, әмлак веркиси тә'јин едәркән һәмин әмлакын дәјери мөвчуд гijмәтләрә ујгун олараг һесаблинмалыдыр. Әмлак веркиси онун тәкрар истехсалы үчүн лазым олан вәсаити тә'мин етмәк үчүн ис-

тифадэ мүддэтини нэзэрэ алараг һесаблина билэр. Белэ ки, эмла-
кын эввэлки дэјэринии сахланылмасы үчүн онун истифадэ едил-
дији заман итирдији дэјэрин өдәнилмәси үчүн һәр ил бәрпа дэјэри-
нә ујгун олараг һәмин әмлакы истифадэ етмәсәдә верки верилтмә-
лидир (дэјэрин мөвчуд гүмәт индексини нэзэрэ алмагла).

Бәзи мәһсулларыи истеһсалыны стимуллашдырмаг мәгсәди
илә онлары истеһсал едән ширкәтләрә верки мүввәгәти олараг го-
јулмур, јахуд күзәштли веркиләр системи тәтбиг олуимур.

Верки системиндә, һәр бир верки формасы мәгсәд вә маһиј-
јәти етибары илә реал фәалијјәтини дөврнјјәсини тәшкил етмәк ме-
ханизми кими истифадэ олуноур. Белә веркии формасындан бири
ирси веркидир. Азәрбајҗан шәраитиндә бу верки тәтбиг олуноур.

Гейд едәк ки, узун мүддәт јыгылыб истифадәсиз галмыш әм-
лакын дөврнјјәсини тәшкил етмәк вә ону милли сәрвәтини фәал
һиссәсинә чевирмәк үчүн ирси верки гојулмалыдыр. Ирси верки
јени нәсилә варис галмыш әмлакыи истифадәсинә стимул јара-
дыр. Верки модели үмуми һалда игтисади ислаһатлар системиндә
тәнзимләјиҗи ролу ојнадыгы үчүн онун прогнозлашдырылмасы
параметрик олараг ашағыдакы функснонал формада ифадә олу-
ноур.

$$B = f(\Theta_m, K, B, A_m, C_x)$$

ујгун олараг B - веркинин структурасыны мүәјјән едән век-
тор $B = (\overline{1 \dots n}; \overline{t_0 \dots T})$; K - фәалијјәт кәстәрән дөвләт, хүсуси вә
фәрди истеһсалчыларын вә хидмәтин кәлирләринин дәјишмәси
векторлары.

$$K = (\overline{1 \dots m}; \overline{1 \dots k}; \overline{t_0 \dots T})$$

B - бүдчә фәалијјәтини тәнзим етмәк үчүн верки сијасәтинә
истифадә олуноан параметрләр: Садә һалда бүдчә тәнзимләnmәси
үчүн верки сијасәтиндә әлавә сабит әмсаллар јахуд әмлакын ха-
рактериндән вә кәлирләрни динамикасындаи асылы олараг дәји-
шән мүтәрәгги нормалар ола биләр.

A_m - әмлакын истеһсал просесиндә фәалијјәт тәмсил етмәк
үчүн гојулан русулларыи әмсалы.

C_x - мүһарибә вә бәдбәхт һадисәләри дөврүндә истифадә олу-
ноан верки әлавәләри.

Игтисади ислаһатларыи әсасландырылмасы мәгсәди илә тә-
ләб вә тәклиф ганунларыныи реаллашма механизмләринии сечил-
мәси вә онларын сәмәрәлилији прогнозлашдырылып. Тәләб вә тә-
ләбат системинин объектив ганунаујгунлуғлары олдуғу кими онун

сәмәрәли тәшкили, һәмчинин идарәстмә тәтрүбәсиндән, стратеги интшаф истигамәтиндән вә сәмәрәли тәсәррүфатчылыг фәалијәтинин тәшкилиндән хејли асылыдыр. Илк анда тәләбатын формалашмасы мәнбәләри вә тәләбатын дәјишмә мејлләри вә онларыи мәгсәдјөнлү дәјишмә јоллары әсасландырылыр. Тәләбатын формалашмасынын реал механизми әмтәә гытлыг шәраитиндә әһалинин алычылыг габилијјәти вә һәмни алычылыг габилијјәтинин өдәнилмәси имканларыиин тәизим олунмасы мәнбәәләри вә конкрет истеһлак ис'мәтләринин истеһсалы тәшкил едир. Базар игтисадиијатынын индики илкин јаранмасы шәраитиндә әһалинин алычылыг габилијјәтинин вә онун өдәнилмәсини бүтөвлүкдә базар ганунларыиин тәсиринә бурахмаг күнү-күндән артараг инфилјасијаны артырыр вә социал кәркиилијн дәрннләшдирир Әһалинин алычылыг габилијјәти саһәсиндә ислаһатлар әмәк һаггы, әһали кәлирләри әһалинии алычылыг габилијјәти, әмтәә вә хидмәт саһәләринә тәләбат вә онун өдәнилмәси јолларыиин идарә олунмасы тәшкил едир.

Бөлкү системиндә минимум әмәк һаггынын инфилјасија динамикасындан асылы олараг, минимум истеһлак бүдәсинә ујгун олараг тапылмасы вә бу минимума мүтәнасиб олараг ајлыг әмәк һаггынын сәвијјәсинин тәнзимләnmәси әсас ислаһатлар истигамәтини тәшкил едир.

Әмәк һаггы вә кәлирләрин формалашмасы арасында гијмәтин дәјишмәсинә ујгун олараг нисбәтләрин тәнзим олунмасы алычылыг габилијјәтинин сабит сахланылмасына имкан јарадыр. Мәһсулуи гијмәтинин дәјишмәси алычылыг габилијјәтинин реал сәвијјәсини ашагы салыр. Бу заман тәләб функцијасы реал истеһлакын азалмасы илә өдәнилиз. Истеһлакын сәвијјәсини сабит сахламаг мәгсәди илә гијмәтин артмасы илә јанашы әмәк һаггынын мүтләг гијмәтиндә артым баш вермәлидир. Гијмәт вә әмәк һаггы арасында габагчадан сабит нисбәтин верилмәси дајаныглы гијмәт системи олмадыгы шәраитдә инфилјасијаныи артмасына вә сатычылыг габилијјәтинин ашагы дүшмәсинә сәбәб олур. Она көрә дә гијмәтлә әмәк һаггы арасында нисбәт истеһлак функцијасынын мүтләг гијмәтиндә дәјишмәләри компенсисасија етмәклә чевик олараг тәнзим олунур. Бу мәгсәдлә динамиклик әмсалларындан истифадә олунур. О чүмләдәи истеһлак малларыиин вә хидмәти гијмәтинин дәјишмәсиндә истеһлак функцијасынын дәјишмәз јахуд артан гијмәтәлрини тәнзим етмәк үчүн алычылыг габилијјәти артмалыдыр.

Алычылыг габилијјәти истеһсал һәчми, бөлкү системи вә мал тәклифләринин һәчми вә структурасына ујгун олараг өдәни-

лир. Мал төклифинин эсас формалашма мәнбәји республика дини истәһсал структурасы вә республика илә башга дөвләтләр арасында мал мүбадиләси тәшкил едир. Республика әһалисинин талабатынын өдәнилмәсинин эсас ики јолу мөвчуд олур. јерли истәһсал һесабына әһалинин талабатынын өдәнилмәси, дијәр јолу илә харичи тичарәт һесабына республикаја мал ахыны кәлмәси јолу тәмин едир. Әкәр һәр һансы мәһсулуи республикада истәһсалинын иғтисади сәмәрәлилији онун кәтирилмәсиндән ашағы олараг онда һәмин мәһсулларын истәһсал сәвијјәсини минимум һесабата ујғун планлашдырмаг олар.

5.2. ӨЗӘЛЛӘШДИРМӘ ИСЛАҢАТЛАРЫНЫН ЭСАС ИСТИГАМӘТЛӘРИ.

Базар иғтисадијјатынын фәалијјәтинин илкин иғтисади социал шәртләринин бәргәрар олунмасы дөвләттин вә иғтисад елминин вәзифәси олмалыдыр. Бунун үчүн исә реал иғтисади мүнасибәтләрин рејион хусусијјәтләрини республиканын иғтисади социал мәнәви потенсиалыны нәзәр алараг дәјәр ганунун фәалијјәтинин реаллашдыма механизмләрини тәтбији јолу илә республикада базар иғтисадијјатына кечид програмы һазырланмалыдыр. Бизим фикримизчә базар иғтисадијјатына кечидин республика програмынын эсас мәгсәди мүәјјән мүддәтдә әһалинин мадди вәзијјәтинин ашағы дүшмәси сәбәбләрини арадан галдырмаг, республиканын иғтисади социал пропорсиаларынын таразлыг инкшаф мејлләрини бәргәрар етмәк, әмәјин вә истәһлак өлчүсү арасында мүтәнасиб дәјишмәләрә шәраит јаратмаг вә республиканын иғтимаи әмәк бөлкүсүндә вә дүнја иғтисади интеграсија системиндә иуфузуну артырмаг олмалыдыр.

Әлбәттә кәстәрилән мәгсәдә чатмаг үчүн һәјата кечирилән тәдбирләр вә бу тәдбирләрин сәмәрәсини габагчадан сүбүт едән дәлилләр эсасында чыхыш јолуну кәстәрән механизмләрин тәтбији вә онларын кәмијјәт кәстәрнчиләрн һесапланмалыдыр. Һәр шәјдән әввәл мүлкијјәт формаларыны јаратмаг вә дөвләт мүлкијјәтинин хусусиләшдирилмәсини һәјата кечирмәк лазимдыр. Програмын бу һиссәсиндә социал әдаләт принципинин позулмасына јол верилмәмәлидир. Һәр бир фәрдин, чәмијјәтин инкшафында ојнадыгы ролу нәзәр алмаг, јәни формалашмыш ихтисаслашма сәвијјәсинин вә онун јарадычы иғтисади потенсиалынын нәзәр алмагла мадди нәмәтләр бөлкүсүнү һәјата кечирмәк лазимдыр.

Ири мүэссисэлэри гижмэтлэндириб вэ һәмин мүэссисэлэрин кол-лестив мүлкийјетиндэ һэр кәсии пажына ујгун бөлкү апармалыдыр. Мүэссисэдэ һэр бир ишчинин 'пајы' онун фәалијјәти дөврүндэ јаратдыгы дәјәрә мүтәнасиб олараг мүәјјән олунмалыдыр. Һэр бир ишчинин јаратдыгы дәјәри исә онун әмәк һаггынын вэ јаратдыгы изади мәһсулун нисбәтинә ујгун мүәјјән етмәк олар.

Торпагларын бөлкүсү илә кәнд әһалисинин бүтүн сакинләринә бәрабәр өлчүдә бөлмәк лазымдыр. Торпагдан алынган мәһсулун үмуми мигдары базар тәләбатына ујгун мүәјјән едилмәли вэ һэр бир фәрди тәсәррүфатдан онун минимум һәддн мүәјјән едилмәлидир. Әкәр торпагдан истифадәсинин тәнзим олунмасы онун башга мәгсәдләр үчүн истифадәсинә јахуд сәрвәт кими сахланмасына сәбәб ола биләр.

Дөвләт мүлкийјәтинин хүсусиләшдирилмәси (привитизасија) саһәсиндә гејри истеһсал саһәләринин, о чүмләдән тәһсил системи, сағламлыг вэ башга хидмәт саһәләрини һиссә-һиссә хүсуси мүлкийјәтә вермәк лазымдыр. Сәһијјә мүэссисэләри пуллу вэ пулсуз хидмәт етмәлидир. Пулсуз хидмәтләр адам башына дүшән кәлир сәвијјәси орта республика сәвијјәсиндән ашагы олан аиләләр үчүн фәалијјәт кәстәрмәлидир. Пулсуз хидмәтләрдән истифадә үчүн кәлирин сәвијјәсинә кәрә әһалинин группашмасыны әсас кәтүрмәк лазымдыр. Азәрбајҹанда адам башына дүшән пул кәлирләринин сәвијјәсинә кәрә әһалинин 62 % -и 47 мин манат дүшүр. Пулун гижмәтдән дүшмәси нәзәрә алынмасы әһалинин 70% -ә гәдәри минимум јашајыш һәддиндәдир. Әкәр бу нисбәтдә кәтүрүлсә тибб мүэссисэләринин 30%-и пуллу, 70%-и исә пулсуз хидмәт кәстәрмәлидир.

Гејри истеһсал саһәси олан тәһсил системинин дөвләтсизләшмәси реал республика шәрантинә ујгун олараг һәјата кечирилмәлидир. Азәрбајҹанда мәктәб јашлы ушагларын сајы чох олдуғу үчүн вэ мадди тәминатлы аиләләрдә ушагларын сајынын аз олмасы хүсусијјәтләрини нәзәрә алыб 2 ушаға гәдәр пулсуз тәһсил системиндә охумаға гарантija вермәк, һәр аиләјә 2 ушагдан артыг дүшән ушагларын исә сајындан асылы олараг пуллу мәктәб системини планлашдырмаг лазымдыр.

Али тәһсил системинин дөвләтсизләшдирилмәси гајдасы үчүн пулсуз бүдчә-тәһсил системи илә јанашы пуллу коллектив мүлкийјәтдә олан тәһсил системи дә инкишаф едилмәлидир. Али тәһсил програмасында ајры-ајры мүлкийјәт саһибләринин вэ дөвләт мүлкийјәтинин тәләбинә ујгун олраг дөвләт пуллу тәһсил системи јаратмаг лазымдыр.

Пуллу тәһсил системиндә фәрди хәрчләр һесабына тәһсил мүәссисәсинин бүтүн хәрчләри өдәнилмәлидир. Пуллу тәһсил системиндә һәр бир вәтәндаш тәһсил ала биләр. Тәһсил програмыны јеринә јетирән тәләбәләр пуллу тәһсил системиндә әләвә һазырлыг үчүн вәсайт кечирмәлидирләр. Али тәһсил системинин пулсуз саһәсиндә исә мүәссисә коперативләри вә чәмијјәтләрин һесабына јарадылмалы вә онларын тәләбинә ујгун ихтисаслы кадрлар һазырланмалыдыр.

Республика игтисади социал инкишафынын мадди әсасы истәһсал олунмуш һазыр мәһсулун бөлкүсү вә республикалар арасы игтисади әлагәләрини тәзәләимәсидир. Суверен дәвләт статусу елан етмиш республикада бүтүн сәрвәтләр республика әһалисинин мүлкијјәтиндә олмалыдыр. Үмуми иттифаг мәнфејини тәмин етмәк үчүн республиканын сон мәһсулундан натура вә дәјәр формада габагчадан мүјјәи едилмиш мигдарда вәсайт кечирилмәлидир. Республикалар арасы мүбадилә ихтисаслашма сәвијјәсиндән асылы олараг, эквивалент әсасда дүнја гијмәтләринә ујгун реаллашмалыдыр. Бу бахымдан республикада индики ихтисаслашма сәвијјәси вә онун истәһсал структуру тамам дәјишмәлидир. Узун мүддәт Азәрбајҗанда халг тәсәррүфатынын инкишафынын саһә структуру, мәркәзини мәнәфејини тәмин едән истәһсал саһәләрини инкишафы илә идарә олунмушдур. Әкәр бу истигамәттә ихтисаслашма давам едәрсә, дүнја базар гијмәтләринә ујгун олараг республика мәһсул сатса онун мәсрәфләринин јүксәк олмасы вә кејфијјәтин ашагы олмасы үзүндән Азәрбајҗанын базар игтисадијјатында даһа чох хаммалдан истифадәни артырмалы вә буна ујгун сәнајә саһәләрини инкишаф етдирмәлидир. Белә ки, республикада милли кәлирин 30%-ни кәнд тәсәррүфаты һесабына јарандыгына бахмајараг әсас истәһсал фондларында онун пәјы 14,5%-дир. Әсас истәһсал фондларынын артымы бүтүн халг тәсәррүфаты үзрә 64% олдугда кәнд тәсәррүфаты үзрә 5% олмушдур.

Кәнд тәсәррүфаты мәһсулунун техники гурулушунун индики вәзијјәти вә әмәјә механикләшдирмә сәвијјәсинин ашагы олмасы онун дүнја базары гијмәтләри әсасында реаллашмасына манечилик төрәдәчәк. Мәһз харичи техноложия әсасында мүштәрәк мүәссисәләр тикмәк һесабына мәһсулун истәһлак дәјәрини артырмаг лазымдыр. Иттифаг мүлкијјәтинин формалашмасы, әкәр ајры-ајры саһәләрә көрә апарыларса онда республикаларын бу мүлкијјәтин формалашмасында иштиракы фәргли олачаг. Беләликлә Азәрбајҗанда нефт вә нефт машынгајырмасы кимја, нәглијат вә рабитәнин әсас истәһсал фондлары бүтүн истәһсал фондларынын 40%- индән чохдур.

Республикалар арасында мугавилэлэрин багланмасы тэчрү-бэси көстөрүр ки, башга республикаларыи тэнбэки, гуру мејвэ, лимон, тээ мејвэ вэ башга кэнд тэсэррүфаты мэхсулларына тэлэ-би вар. Бизим истехсалымыз үчүн лазым олан хаммал вэ һазыр мэхсулларын мугавилэ илэ элдэ едилмэси республиканын ихтиса-лашмасында сүр'этли вэ кејфијјэтли дәјишиклик етмэк имканы верэчкдир.

Республикада ээрэрли мүэссисэлэрин пайы чох олдугу үчүн, базар игтисади фәалијјэтиндэ онлара верилэн муавинэтин кәсил-мәсиндэ ишсизлик проблеми даһа да кәркинлэшэчэк. Оисуз да 1 млн.а јахын ишсиз ишчи гүввәси олан бир республикада иш гүв-вәсинин ахыны даһа да күчләнэчэк. Харичи игтисади вэ мәдәни әләгәләрин кенишләнмәси шәраитиндэ республикадан башга өл-кәләрә күчлү ишчи гүввәси вэ зијалы ахыны баш верэчкдир. Иш гүввәсинин башга республикаларда ишлэ тә'мин едилмәсиндэ, уј-гун һагг верилмәси ләгв едилмәлидир. Чүнки иш гүввәсинин ахы-нынын дәвләт тәрәфиндән тәнзим едилмәси базар игтисадијаты-нын фәалијјэтинә манечилик едир.

Республикада кадр потенциалыны онун мәнәфејинә доғру јө-нәлтмэк үчүн, тәчили олараг јерли ресурслардан истифадәни ке-нишләндирмэк вэ хусуси мүлкијјәтә имкан вермэк лазымдыр.

Республика игтисадијатынын базар мунасибәтләри һәр шеј-дән әввәл милли кәлирин истифадәси вэ истехсалы арасында нис-бәтләрин базар мунасибәтләринә ујгун тәнзимләнмәсидир. Малијј-јә тәдбирләринин әсас јоллары олан бүдчәнин кәлири илэ хәрчләр-ини тәнзимләмэк үчүн верки сijasәтинин дифференциал прин-сипдә һәјата кечирилмәси вә орду хәрчләринин республикада ор-дунун ролуна ујгун олараг һәјата кечирилмәлидир. Орду пуллу системә кечәндә ордуун хәрчләри һәр бир республиканын бүдчә-си һесабына өдәнилмәлидир. Ичтиман истехлак фондунда гејри истехсал саһәләринин пуллу системи вэ мәдәни мариф, социал са-һәләринин хусуси, коллектив мүлкијјәти тә'мин едилдији үчүн он-лара чәкилән хәрчләр азадылмалыдыр. Дәвләт идарә органлары республикада 50% -ә гәдәр азалмалыдыр. Бу исә она чәкилән хәрчләрин 50% азадылмасына имкан верир. Республикада фикри-мизчә игтисадијатдан ашағыдакы назирликләр галмалыдыр: әмәк вә социал мүдафиә назирлији, мадди истехсал назирлији, елм вә техника назирлији, игтисадијат назирлији.

Республика игтисадијатынын базар механизмләри әсасында идарә олунамасы әмтәә пул мунасибәтләринин объектив ганунлара ујгун олар фәалијјэтинин тәнзим едилмәси мәрһәләсини тәләб едир. Бу мәрһәләдә базар игтисадијатынын фәалијјэтинә имкан,

шәраит јаратмағ вә республикаларын суверенлик шәраитиндә он-
ларын илкин игтисади социал иикшаф сәвијјәсиндә тәнзимләмә
механизмләрини јаратмағ вә истифадә гәјдасыны һазырламағ эе-
руридир.

Игтисадијјатын таразлыг инкишафыны тә'мин етмәк үчүн
республиканын реал игтисади социал иикшафы сәвијјәсини нәзәрә
алараг тәсәррүфатчылыг механизмләрини һазырламағ лазымдыр.
Фикиримизчә республикада базара, онун тәләбәләринә дөзмәк
үчүн структур сijasәт әсас олмалыдыр. Республикада игтисади
потенсиналынын үчдә бири кәнд тәсәррүфаты һесабына формала-
шыр. Амма кәнд тәсәррүфаты мәнсулларына тәләбатын әт үзрә
40%-ә гәдәри, сүд мәнсуллары (јағ илә бирликдә) үзрә исә 50%-ә гә-
дәри башга өлкәләрдән кәтирилир. Кәнд тәсәррүфатынын гурулу-
шунда тәчили структур дәјишиклији исә тәчрүбә кестрир ки, иг-
тисади вә социал сәмәрә вермир. Үзүмчүлүјүн мәндуллашдырыл-
масы кәлирләрин ашагы дүшмәсинә, сәбәб олмуш тәләбатын өдә-
нилмәсиндә республика истәһсалынын ролунун артмасына тәсир
етмәмишдир. Республика игтисадијјатынын саһә гурулушу јерли
тәләбаты өдәмәк үчүн сон мәнсул истәһсалына истигамәтләнмәли-
дир. Чүнки һәмин мәнсулларын башга республикалардан алын-
масы вә онун әвәзиндә дүңја гижмәтләри сәвијјәсинә чыха билмәјән
мәнсул өдәниши бүтөвлүкдә онун сәмәрәләлијини артыра билмәз.

Гижмәт механизминин тәнзим едилмәси вә онун базар игти-
садијјатына кечидин әсас механизми олмасы фикиримизчә мето-
доложи бахымдан дүзжүн дејилдир. Гижмәтин тәнзим едилмәси,
анчаг әһалинин һәјат сәвијјәсинин стабил сахланмасы наминә
едилмәлидир. һәјат сәвијјәсинин дәјишмәсиндә группашма вә со-
циал группарын гаршысыны алмағ үчүн истифадә олунур.

Гижмәтин дәвләт тәнзим едилмәси фәрди истәһсалын сәмәрә-
лилијинә вә мадди марагын азалмасына тәсир едир. Ајры ајры мү-
әссисәләр верилән мүавинәт вә мәнсул истәһсал мәсрәфләринә уј-
гун олараг мүавинәтин тә'јин олунмасы ајры-ајры кәнд тәсәрүфа-
ты мүәссисәләринин еһтијатларындан истифадә етмәк вә маја дәјә-
ринин ашагы салынмасы еһтијатларындан истифадәнин тормоз-
лајыр. Она кәрәдә кәнд тәсәрүфаты мәнсулларынын сатын алма
гижмәтләринин верилмәси вә она ујгун олараг пәрәкәндә сатыш
гижмәтләринин дәјишилмәси там базар идарәсинә верилмәлидир.
Халг истәһлакы малларынын гижмәтинин артмасы һесабына әлдә
едилән кәлирләрин бир һиссәси исә әмәк габиллијәти олмајан вә
јашајыш минимуму һәддиндә олан аиләләрин һәјат сәвијјәсинин
дәјишмәз сахланылмасына јөнәлдилмәлидир.

Халг истеһлакы малларынын пәракәндә сатын алма гijмәтләринин динамикасынын тәһлили, һәмин малларын гытлыгы һесабына хәлвәти игтисадијјат вә базар гijмәтләринин галхмасы әһалинин һәјат сәвијјәсинин 2 - 3 дәфә ашағы дүшмәсинә сәбәб олмушдур. Республикада 1980 -чи илләрдә кәнд тәсәрүфаты малларынын базар гijмәтләри дөвләт гijмәтләриндән 3 дәфә чох идисә, 1989 -чу илдә бу рәгәм 4 дәфә јүксәлмишдир. Азәрбајҗанда кәнд јерләриндә мал дөвријјәси илдә адам башына 295 манат тәшкил едир ки, бунун да 125 манаты әрзаг малларынын истеһсалына хәрчләрдир. Азәрбајҗанда дөвләт тичарәтиндә әһалијә адам башына сатылан әт вә әт мәнсуллары онун бүтүн мәнбәләр һесабына истеһлакынын 30% -ни тәшкил едир. Дөвләт тичарәтиндә сатылан әт дөвләт вә кооператив тичарәтиндә реаллашан әтин 25%-ни истеһлак олунан әтин исә 18%-ни тәшкил едир. Базар игтисадијјатына кечидлә әлағәдар олараг, һәр бир аиләнин әт истеһлакына тәләбат јерли истеһсал һесабына өдәниләчәкдир .

Республикалар арасында әмтәә мүбадиләсинин сатын алма гijмәтләр, һәмин мәнсулун әразидә истеһсал гijмәтинә вә она әләвәләр олан мүәссисә мәнфәтинин чәминә бәрабәр олмалыдыр. Әмтәәни сатан Республика үчүн гijмәт топдансатыш вә Республика кәлирини тә'мин едән дөвријјә веркиләри әләвә олунмалыдыр. Хаммал сатан Республикалар исә һазыр мәнсулун сатылмасында алынан кәлирләри ујғун олараг пропорционал олараг хәрчләрә көрә бөлүшдүрүлмәлидирләр. Истеһсал олунмуш мәнсулларын норматив техники игтисади параметрләри нәзәрә алараг топдансатыш гijмәтләри мүәјјән едилмәли вә лимит гijмәтләринә гәдәр тәләб вә тәклифин дәјишмә динамикасыны нәзәрә алараг дәјишә биләр. Лимит гijмәтләри һазыр мәнсулун истифадәси заманы, алынан сәмәрәлијјин артмасы илә артыр. Кәнд тәсәррүфатын мәнсулларынын лимит гijмәтинин һесаблинамасы эффекттин һесаблинамасынын чәтинләшмәси илә сых әлағәдардир. Кәнд тәсәррүфаты мәнсулларынын истеһлакынын лимит гijмәти һәмин мәнсулу тәләбатын вә тәклифин таразлашмасыны тә'мин едән гijмәтләр олмалыдыр. Тәләб вә тәклиф механизмләринин базар игтисадијјаты шәраитиндә тәнзим етмәк үчүн әһалинин кәлиләри, әмәк һаггы минимум јашајыш сәвијјәси, верки системи, тәнзим олунмалыдыр. Ваһид базар игтисадијјатынын консепсијасынын реаллашмасы минимум јашајыш сәвијјәсинин бүтүн республика әһалиси үчүн бәрабәр олмасынын әрурилијјини јарадыр. Базар игтисадијјатына кечид мәрһәләсиндә халг истеһлакы малларынын гijмәтләри минимум јашајыш сәвијјәсини тә'мин етмәк үчүн адам башы-

на дүшөн кәлирләрин минимум сәвијәсинин тәизим едән меха-
низмләр вачибдир.

Әкәр әһалинин тә'мин олунма сәвијәсинин индики сәвијәси-
ни нәзәрә алсаг, әһалнин аз тә'минатлы аиләләринин јашајышы
әлавә вәсаит лазымдыр. Үмуми кәлирләрин сәвијәсинин галды-
рылмасы үчүн вә онун базар игтисадијјаты шәраитиндә таразлаш-
масы үчүн әһалинин кәлирләри расионал нормалары тә'мин ет-
мәк үчүн 3 дөфә чох олмалыдыр. Беләликлә базар игтисадијјаты
шәраитиндә әһалинин там тәләбатынын өдәнилмәси үчүн орта һе-
сабла һәр аилә үчүн орта мәчму кәлир сәвијәси 600000 - 750000
манат олмалыдыр. Фөһлә вә гуллугчуларын мәчму кәлирләринин
әсас һиссәсинин әмәк һаггы (формасында асылы олмајараг) тәш-
кил едәчәји гәбул олунса әмәк һаггынын иллик сәвијәси илә ми-
нимум әмәк һаггынын сәвијәсини арасында диференсијасы ујгун
һесабламалара көрә 5,0 - 6,0 олмалыдыр.

Әлбәттә әмәк һаггынын вә кәлирләрин сәвијәсинин белә јүк-
сәлдилмәси үчүн мәһсулдарлығы вә республиканын милли кәлир-
ләри ујгун сүр'әтлә артмасыдыр. Икинчиси исә истехсал олунан
мәһсулун саһиби истехсалчы, мүәссисә вә республика олдугда
онун сәләһијјәти тә'мин олундугда, дәвләт пәјынын азалмасы вә
әмәјин өдәнилмә һаггынын артмасы баш верәчәк.

Әлбәтдә интенсив игтисади вә социал инкишафы тәмин едән
тәсәруфатчылыг механизми олмалыдыр. һәр шејдән әввәл верки
сијасәтинин јенидән гурулмасы вачибдир. Белә ки, торпагын гиж-
мәтләндирилмәси һәммин торпагын максимум истифадә дәрәжәси-
ни вә диференсиал рентаны нәзәрә алмалыдыр.

Торпагын гижмәтләндирилмәси онун тәкрар истехсалыны
тә'мин едән гижмәтләрә әсасланмалыдыр. Дөвләт торпагын 1-чи
рентасыны тамамилә мәннимсәмәлидир. Елми-техники тәрәггинин
инкишафыны әтраф мүһүтүн горунмасы вә социал инфраструкту-
раны тә'мин етмәк үчүн ујгун верки системи гәбул олунмалыдыр.
Һәммин веркиләр ујгун олараг јерли советләр, республика вә итти-
фаг бүдчәларинә кечирилмәлидир. Ичтимаи зәрури мәсрәфләрә уј-
гун олараг маја дәјәринә бәрабәр сатын алма гижмәтләринин һе-
саблама нөгтәси олмалыдыр. Верки системи мәнфәәтин артмасы
илә мүтәрәгги олараг азалмалыдыр. Мүәјјән олунмуш мәнфәәт
нормасына көрә (белә мәнфәәт нормасы мүлкијјәт формасындан
асылы олмајараг сабит нормаллашмыш иараметләрә ујгун олараг
мүәјјән едилир) гәбул олунмуш нисбәтдә верки нормасы мүәјјән
едилир. Сонракы мәнфәәт нормасынын артымынын һәр 1%-нә уј-
гун олараг 0,8%, 0,6% , 0,4% ...верки мүәјјән едилмәлидир.

Мүөжөн едилмиш норматив мәнфөтдөн ашагы сәвијјәдә вер-
кинин дәјишилмәси нормалары ујгун олараг һәр 1% мәнфәэтинә
ујгун олараг 0,2, 0,4, 0,6 % артмалыдыр. Маллијә вә кредит меха-
низм кәклү сурәтдә јенидән гурулмалыдыр. һәр бир мүлкијјәт
саһибинин банкда һесабы олмалыдыр. Банк һәммин һесаб үзәрин-
дә нәзарәт функцијасыны өз үзәринә кәтүрмәлидир. Банк вәсанти-
нин истифадәси тәјинатынын дәјишилмәсиндә ујгун фаизләр ујгун
банк вәсәнт кечирмәлидир. Тә'јинатына ујгун ишләдилмәјән вә-
сәнтин һесабына кечирилән һиссә елә олмалыдыр ки, Банк башга
кредитор һесабына мәнсулуи артымыны тә'мин етсн. Банк сис-
теми мүстәгил олуб ујгун олараг ихтисаслашмалыдыр. Республи-
ка банк системи мүстәгил олуб, пулун емисијасыны тәнзим етмә-
лидир. Республикалар арасындакы игтисади әлагәләр дунја пулу
васитәси илә тәнзим олунмалыдыр. Базар игтисадијатына кечид-
лә әлагәдар олараг онларын дајандырылмасы мәрһәләси пул ис-
лаһатынын кечирилмәсинин зәрурилијини доғурур. Бизим һесаб-
ламалара көрә республикада пулун емисијасы мөвчуддур. Онун
60%-и өдәнилмәјән тәлабын һесабына вә ујгун олараг пулун ин-
филјасијасынын артмасы һесабынадыр. Республикада һәјат сәвиј-
јәсинин диференсијасы, аз тәминатлы аиләләрин чохлугу тәбәгә-
ләшмә сәвијјәсинин кәскинлији, фикиримизчә пул дөвранынын
ислаһатыны тәләб едир. Бунун үчүн әсас мөгсәд базар игтисадијја-
ты шәраитиндә узун мүддәтли сәсиал әдаләтин позулмасы нәтичә-
синдә топланмыш артыг вәсәин дондурулмасы олмалыдыр. Әһа-
линин әмәк һаггы шәкилиндә алдыгы пулун мигдары вә кәлирләр
онун әмәјин өлчүсү олмасы функцијасыны итирмишдир. Кимин-
сә һалал әмәк һаггысы әмәјин һесабына кәлири башгасынын
әмәксиз кәлиринә чевирилмишдир. Пул дөвранынын ислаһаты-
нын мөгсәди дөвријјәдә олан пулун вә онун әмәк өлчүсү функција-
сыны јеринә јетирмәк үчүн һәјата кечирилмәлидир. Республикада
алычылыг габилијјәтнин 20%-дән чоху милли кәлирин 12%-ә гә-
дәри тәқрар истәһсалда инкишаф етмир.

Базар игтисадијјатына кечид шәраитиндә һесабламалар кәс-
тәрир ки, аз тәминатлы аиләләрин һәјат сәвијјәси јүксәк тә'минат-
лы аиләләрә нисбәтән даһа да интенсив олараг пиләшәчәк Әмтәә
вә пул гыглыгы шәраитиндә аз тәминатлы аиләләрин узун мүддәт
нәјинсә хатиринә јыгыб сахладыгы пулун алычылыг габилијјәти
азалыр.

Дөвријјәдә олан пулун мигдары әмтәәлнк мәнсулла вә хид-
мәт нөвүнә бәрәбәр мигдарда мүәјјән едилмәлидир. Тәләбат вә
тәклифин таразлы инкишафыны тә'мин ет'мәк үчүн базар гijмә-

тинин дәјишмәси илә ујгун олараг әһалинин кәлирләринин компе-

Бунун үчүн истеһсал малларынын гиймәтләринин дәјишмәси индексасијасы апарылмалы вә ујгун олараг кәлирләрин артырыл-масыны тәнзим етмәк олар. Базар игтисадијјаты там формала-шанда исә анчаг јашајыш минимума сәвијјәсиндә кәлирләрин тән-зимләnmәси илә дәвләт мәшгул олмалыдыр. Дикәр тә'минатлы аиләләрин кәлирләринин компенсасијасы өз әһәмијјәтини итирмә-лидир. Она кәрә дә базара кечид әрәфәсиндә гиймәтин дәјишилмә-синә ујгун олараг бүтүн компенсасија сијасәти дифференциаллаш-малы, даһа чох аз тәминатлы аиләләрә тәтбиг олунамалыдыр. Ба-зар игтисадијјаты шәраитиндә әмәјин фәрдиләшмәси рәғабәтин Азәрбајҹанда базар игтисадијјаты шәраитиндә јашајыш минимум сәвијјәсини артырачаг. Әкәр индики әмәк һаггы системи вә та-рифләри дәјишмәсә демәк олар ки, бүтүн азәрбајҹан әһалиси ми-нимум јашајыш сәвијјәсиндә олачаг. һамы үчүн дә әмәк һаггынын ејни сәвијјәдә жүксәлмәси, әмәк һаггынын дифференсијасына тәсир етмәјчәк вә узун мүддәт формалашан әмәк һаггы илә әмәк мәһ-сулдарлығы арасындакы оптимал пропорсијалара наил олмаг ар-зусу белә әл чатмаз бир идәә олачаг. Бу да өз нөвбәсиндә өлкәнин игтисадијјатын жүксәлишинин игтисади механизмини јоха ендирә-чәк.

Бу бахымдан фикирмизчә бүтүн әһалинин кәлирләринин ја-шајыш минимумуна чатдырылмасы үчүн республиканын милли кәлири индики истифадә олунаҹа милли кәлириндән 2 дәрәҹә чох олмалыдыр. Азәрбајҹанда ишсизлик проблеми базар игтисадијја-ты шәраитиндә даһа да күчләнәчәк. һәр шәјдән әввәл кәлирләрин компенсасијасы чәһдләри истеһсалын техники гурулушуну онуи сәмәрәлилијини жүксәлдилмәси еһтијатларыны там истифадәси-нә имкан вермәјчәкдир. Јени иш јерләрини ачылмасы үчүн азәр-бајҹанда мадди имканлар аздыр. Белә вәзијјәтдә ишчи гәввәсинин о чүмләдән зијалы дәрәҹәсинин башга республикаја ахыны әрури олачаг.

Зијалыларын башга дәвләтләрә кетмәси һаллары даһа ин-тенсив артачаг. Бунун үчүн дәвләт инһисарчы системини ләғв ет-мәк елми тәсәруфатчылыг потенциалына саһиб оланлары рәғабәт-әсасында сечилмәсинә имкан вермәк лазимдыр.

5.3. КЕЧИД ДӨВРҮНДЭ ИГТИСАДИЈЛАТЫН ДӨВЛӨТ ТЭН- ЗИМЛЭНМЭСИ МЕХАНИЗМЛЭРИ.

Игтисади Ислахатлар өзүнүн тәшкилаты проблемлэри илә сә-
хијәләнир. Игтисади ислахатлар мәркәзләшдирилмиш план әвә-
лидә сәрбәстлик вә тәшәббүскарлык принципләринә ујғун апа-
рылмалыдыр. Бу мөгсәдлә формалашмыш игтисади мејлләр, га-
нунаујғунлуғлар јени әсаслар үзәриндә трансформасија олунма-
лыдыр. Бу трансформасијанын системли тәсвири концептуал мүд-
дәлар вә прогнозлар вә гәрар гәбулу мәрһәләләринин әсасланды-
рылмасы вә бу мәрһәләләрдә игтисади идарәетмә механизмләри-
нин әсасландырылмасы вә тәتبиги илә бағлыдыр.

Кечид дөврү һәр бир режиионун сијаси, игтисади, тәшкилати
вә социал мүһити вә онларын гаршылығлы әлағәси призмасы ба-
хымындан тәһлил олунур, онун стратеги инкишафы прогнозлаш-
дырылып, стратеги инкишаф вә техники тәдбирләр игтисади ис-
лахатларын анатомијасыны мүјјән едир. Биз бу тәдбирләрин ла-
јиһәси бахымындан мәсәләјә јанашырығ.

Азәрбајҗан игтисадијјатынын концептуал инкишаф истига-
мәтләрини мүјјән едән Дөвләт програмы ишләмәли вә Мүстәгил
Республиканын әсас игтисади гануну кими бүтүн фәалијјәт даирә-
синин тәнзимләнмәсинин ме'јары оларағ гәбул едилмәлидир. Дөв-
ләт програмынын әсас мөгсәди, онун јеринә јетирилмәсинин им-
канлары, јоллары вә механизмләринин стратеги истигамәтләри
ашкар едилмәлидир.

Дүнја базар игтисадијјатынын формалашмасы, интеграсија-
сы, рәғабәт вә харичи игтисади әлағәләрин интеисивләшмәси шә-
раити республиканын инкишаф истигамәтләрини формалашды-
рыр вә ујғун оларағ онун вариантларыны әсасландырыр, она кө-
рәдә бу вариантлары гијмәтләндирмәк үчүн республиканын тари-
хи, әһ'әнәви игтисади структуруну нәзәр алып онун бөһран вәзиј-
јәтиндән чыхарылмасы јолларыны ишләмәк концептуал инкишаф
мүддәаларында өз әксини тапмалыдыр.

Республиканын игтисади вә социал инкишафынын әсас ме'јар-
ы онун әһалисинин һәр бир нәфәрнин һәјәт сәвијјәсини јүксәт-
мәк вә республиканын потенциал игтисади imkanларыны јүксәт-
мәкдән ибарәтдир. 'Игтисади сабитләшмә', 'тәрәғги' вә 'кениш
тәкряр истәһсал' кими Азәрбајҗан игтисадијјатыны үч мәрһәләјә
бөлмәк олар. Биринчи мәрһәләдә игтисадијјатын тәнәззүлүнү да-
јандырмағ вә әһалинин һәјәт сәвијјәсиндә сабитлик јаратмағ, ин-
филјасијаны вә гијмәтин дәјишмәси вә әһалинин һәјәт сәвијјәси
арасында тәнзим ләнән мејлләри, ганунаујғунлуғлары тәнзим ет-

мәк. Тәрәгги мәрһәләсиндә игтисади вә сәсиал инкишафын әсас кәстәрчиләринин артымыны мүнтәзәм олараг тә'мин едән механизмләр системи јаратмаг .О, чүмләдән истеһсалы артырмаг, ихрач структурасыны јахшылашдырмаг вә сәсиал тәрәгги базасыны јаратмаг.

Кениш тәкрап истеһсал мәрһәләсиндә инвестициянын халг тәсәррүфатынын јени саһәләринә сәсиал вә мә'нәви сфераларын инкишафына вә структурасынын јениләшмәси саһәләринә јөнәлмәси тәшкил етмәлидир.Республиканын игтисади инкишаф консепсиясы онун мадди әсасы олан милли мәһсулун артымы,онун тәләбатын өдәнилмәсиндә ролуну, милли мәһсулун натурал тәркибини вә онларын тә'минаты үчүн лазым олан тәшкилаты ,игтисади вә идарәетмә механизмләрини әкс етдирир. Азәрбајҗан игтисадијјатынын ресурс имканлары, онун там тәләбатынын өдәнилмәси үчүн кифајәтдир. Дүзкүн гијмәтләндирмәк үчүн Азәрбајҗанын милли сәрвәтләринин тәркиби онун натурал формасынын учоту апарылмалыдыр. Сон 10 илдә республиканын милли сәрвәтләриндә әмтәәлик мәһсулун, сәнајә потенциалынын имканлары 2-3 дәфә азалыб әһалинин мәшгулијјәтиндә дәвләт секторунун ролу азалыб. Дөвријјә вәсаитләринин тәркибиндә әмтәә тәклифи, тичарәтдә еһтијатлар вә харичи кредит русурслары артыб. Инди фикримизчә, формалашмыш ресурс имканларынын истифадәси истигамәтләрини ишләмәк лазымдыр.

Узун мүддәт формалашмыш тәсәррүфатчылыг тәчрүбәси кәстәрир ки, республикада шәхси тәсәррүфат фәалијјәти дәвләт вә колхоз кооператив мүлкијјәтиндән сәмәрәли олмушдур. Кәнд тәсәррүфаты мәһсулларына олан тәләбатын 60%-дән чоһу шәхси истеһсал һесабына өдәнилмишдир. Бу сәвијјәни башлангыч һесаб нөгтәси кими гәбул едәрәк әһалинин тәләбатынын өдәнилмәсиндә кәнд тәсәррүфаты идхалынын һәчминин илкин сәвијјәсини 40% гәбул едиб, 5 ил әрзиндә онун 20%-ә чатдырылмасы стратежи мәгсәд ола биләр. Кәнд тәсәррүфатынын тәшкили саһәсиндә апарычы истигамәт олараг таһылчылыг вә памбыгчылыг инкишаф етдирилмәлидир. Узүмчүлүк саһәсиндә формалашмыш потенциалы сахламаг иллик узүм истеһсалыны илдә 600-700 мин тона галдырмаг республиканын әһалисинин вә е'мал сәнајәсинин күчүнә ујғун кәлир. Узүм е'малы саһәсиндә формалашмыш техноложн просесләри артырмагла, кечмиш ССРИ-нин базарларына ихрач олуан мәһсулларын структуруну бәрпа етмәк лазымдыр. Сәнајә потенциалынын структуру, даһа үстүн е'мал сәнајәси вә халг истеһлақы маллары үзрә ихтисаслашмалыдыр. Әһалинин халг истеһлақы малларына олан тәләбатыны өдәмәк үчүн республикада зәнкин

олан ресурслара ујгун саһэләри инкишаф етдирмәк лазымдыр. О чүмләдән, памбыг, тәбии јуи, түтүи, тикинти материаллары, әрзаг сәнајесинин инкишафы хаммал истеһсалынын максимал истифадәси мәгсәди илә ујгуи кәлән е'мал сәнајеси истигамәтләрини инкшаф етдирмәлидир.

Азәрбајҗан иғтисадијјатынын структур сijasәти онун әрази вә структурунун, техноложии вә тәшкилати структурунун јени базар иғтисадијјатынын ислаһатлар шәраитинә ујгун олараг тәнзимләнмәси илә мүмкүндүр. Структур дәјишикликләр узун мүддәтли стратежи програмлар әсасында мүмкүн олдуғу үчүн, сабитлик вә дајанығлы иғтисадијјат олдуғда даһа сәмәрли олур.

Азәрбајҗанда әһалијә вә харичи капиталын ахыны илә бағлы хидмәт саһәләриндә әһалинин мәшғулијјәтини артырмағ лазымдыр. Јахын 5-10 илдә хидмәт саһәләриндә, о чүмләдән банк системиндә, иғтимаи, коммунал хидмәт вә рабитәдә дунја маркетинг комплексинә ујгун саһәләр инкишаф етдирмәк вә бу саһәләрә ујгун кадр, мадди техникаи база јарадылмасына инвестисия гојмағ лазымдыр.

Истеһсал саһәсиндә стимул јарадаи механизмләр вә јахын 3-5 ил мүддәтиндә истеһсалын бә'зи саһәләринин инкшафыны, онларын истеһсал һәчмини вә артымыны дәвләт инһисары алтында сахламағ лазымдыр. О, чүмләдән тахыл истеһсалы, памбыг вә нефт истеһсалы, чөрәк мә'мулатларынын истеһсалы, истифадәси вә истеһлақы дәвләт инһисарында олмалыдыр.

Бу саһәләрдә мүлкijјәт мүнәсибәтләриндән асылы олмајарағ, истеһсал һәчми, онун реаллашмасы вә гijмәти үзәриндә дәвләт тәнзимләмә механизмләри олмалыдыр. Кредит, гijмәт, капитал гојулушу, мадди техникаи тә'минат дәвләт принципләри әсасында ишләнмәлидир.

Бөлкү мүнәсибәтләриндә әмәјин диффереисасиясына ујгун әмәк һағгы принципләри ишләнмәлидир. Әмәк һағгы мадди стимул јаратмағ ме'јары оларағ, саһә вә әрази диффереисиясына малик олмалы вә әмәк һағгынын минимум сәвијјәси тәнзим олунмалыдыр. Дәвләт мадди һәјат сәвијјәсиндә гарант механизми ролуиу ојнамалыдыр. Бу мәгсәдлә минимум јашајыш сәвијјәси сосиал мүдафиә мәгсәдәлри үчүн индексләшдирмә механизми ујгун ганунларла тәнзим олунмалыдыр. Индексләшдирмә милли сәрвәти, әһалинин шәхси әмлақынын вә өзәлләшдирилән әмлақын, әһалинин әмәнәтләринин һәр бириндә гijмәт дәјишмәләринә ујгун апарылмалыдыр.

Базар иғтисадијјатынын үмуми ганунаујгунлугларына ујгун оларағ кечид дәврү үчүн натурал бөлкү формасындан истифадә

етмәк ээруридир. Эмэжин өдэнилмэси нормалары истехлак нормалары вэ эмэжин фэјдалылыгы мејары илэ гиймэтлэндирилмэлидир. Эмәк һаггынын дифференсасијасынын эсасыны онун эффект-лији тәшкил етмэлидир.

Мүбәдилә тәләб вэ тәклиф ганунларына ујгун олараг дәјишмэлидир.

Тәләбин тәизимләймәсиндә республика истехсалы һесабына әмтәә тәклифинә тә'сир етмәклә чалышмаг лазымдыр. Дөвријјәдә әмтәә вэ пул күтләсинин милли пулун алычылыг габилијјәти илэ тәизимләмәк вачибдир.

Әмтәә тәклифинин тәизимләймәсиндә идхала вэ онун структурасына көмрүк һаггы вэ идхал ресурслары илэ тәизимләмәк лазымдыр.

Истехлак сферасында кечид дөврү үчүн бә'зи мәһсулларын аз тә'минатлы әһали группары үзрә күзәштли гиймәтләрлә бөлкүсү вэ сатышы сијасәти лазымдыр.

Республикада базар игтисадијјатынын фәалијјәтини формалашдыран ислаһатлар социал јөнлү, эффектли ислаһатлар кечирмәк лазымдыр. Мәһз ислаһатлар програмы республиканын игтисади вэ социал инкишафынын дәвләт програмыны реаллашдыран механизмләр бахымындан гиймәтлэндирилмэлидир.

Өзәлләшдирмә сијасәти вэ механизми тәкчә әмлакын бөлкүсү мәгсәдинә јох, һәмнин әмлакын артмасына әмин јаратмаг бахымындан ишләнмэлидир.

Азәрбајҹанда өзәл тәсәррүфат кизли игтисадијјат формасында узун илләрдә фәалијјәт кестәрмишдир. Мүасир дөврдә истехсал күчләринин, Дөвләт мүлкијјәтинин јарарсыз һала салынмасынын гаршысыны алаи тәдбирләр кечирмәли, мүлкијјәт формасындан асылы олмадан истехсал күчләриндән истифадә формасыны стимуллашдырмаг лазымдыр. Бу бахымдан сәһмдар чәмијјәт, коллектив ичаријјә, дәвләт мүәссисәси, фермер тәсәррүфаты, ичаријјә формалары вэ диҹәр натурал тәсәррүфат формаларыны тәшкил етмәк олар.

Игтисади вэ социал инкишафын дәвләт програмында прогностлашдырма мәгсәди онун принципләри, вариантлары вэ ресурсларынын ишләнмә технологијјасы гиймәтлэндирилир.

Республика игтисадијјаты ачыг игтисадијјат олдуғу үчүн онун әразисинә кәтирилән вэ әразисиндән апарылан мәһсулларын үмуми һәмми вэ структурасынын прогнозу эсасында республика дахили имканларын ахтарылмасы кансепсијасы ишләнмэлидир.

Идхал вэ ихрач структурасы республика дахили истехсал вэ хидмәт сәһләринин инкшаф програмасына ујгун ишләнмэлидир.

Республикаја кәтирилән ресурслар истәһсалын артмасына јөнәлдилірсә, онда күзәштлн көмрүк верки сijasәти вә рүсумлар тәтбиг едилмәлидир. Истәһсалын валјута кәтирмәк мө'јары бахымындан гijмәтләндирилмәси вачиб шәртдир.

Игтисади вә сoсиал инкшаф консепсијасы хидмәт саһәләринин сoсиал тәләбатын едәнилмәси дәрәчәсиндә ролуна көрә гijмәтләндирмәји ән өн плана кечир. Оиа көрә сoсиал саһәләрин инкшафынын дүнја стандартлары сәвијјәсинә јүксәлдилмәсиндә лазым олан ресурс, малијјә, кадр вә тәшкилати тәдбирләрин әсасландырылмасына кәтириб чыхарыр.

Комплекс тәдбирләр чохлагу, һәр бириин өз динамикасы вә дикрәләри илә әлағәси ајрыча таразлы инкшаф консепсијаларында вә моделләриндә өз әксини тапмышдыр.

5.4. ҺӘЈАТ СӘВИЈЈӘСИНИН ТӘНЗИМ ОЛУИМАСЫ ПРИНЦИПЛӘРИ

Игтисади ислаһатларын эффектли кечирилмәси ислаһатларын нәтичәсинин әһалинин минимум јашајыш сәвијјәсинә олан тә'сири илә гijмәтләндирилмәлидир. Индики шәраитдә јашајыш минимуму функционал вәзифәсинә вә потенциал тутумуна көрә даһа фәал вә нәзәр дигтәти чәлб едән идарәетмә механизми ролуну ојнајыр. Јашајыш минимуму мүјјән едән мадди вә мәнәви не'мәтләрин алычылыг габилијјәти инфлјасија шәраитиндә динамик дәјишир. Белә ки, инфлјасија сәвијјәси динамик олараг артыр, әһалинин кәлирләринин артма сәвијјәсини габаглајыр, нәтичәдә истәһлак үчүн лазым олан мадди вә мәнәви не'мәтләрин күтләси ашагы дүшүр, аз тә'мин олунмуш аиләләрин хүсуси чәкиси бүтөвлүкдә әһалинин тәркибиндә артыр.

Методоложи бахымдан јашајыш минимуму истәһлак бүдчәсинә дахил олан мадди вә мәнәви не'мәтләрин мачмуу вә онларын гijмәтинин дәјишмәси мејлләри илә мүјјән олунур. Әлбәттә јашајыш минимуму Азәрбајчан әһалисинин ән'әнәви, тарихи вә игтисади шәраити нәзәрә алараг формалашмыш истәһлак габилијјәтинә (давраңышына) ујгун олараг ишләнмәлидир. Јашајыш минимумун һәддинин дәјишмәсинин тәнзим олунмасы аз тә'минатлы аиләләрин һәјат сәвијјәсини низамлајыр, орта вә јүксәк тә'минатлы аиләләрин әмәк һаггысы вә кәлирләри арасында нисбәтләрин таразлашдырылмасына вә идарә олунмасына имкан верир.

Президент Һејдәр Әлијевин «Әһалинин социал мүдафиәсини күчләндирилмәси вә итгисадијатын малијә вәзијәтини сабитләшдирилмәси тәдбирләри һаггында» фәрманында социал мүдафиә антиинфлјасија тәдбирләринин әләгәләндирилмәси бу ики иштигамәтдә кәсишә билән моментләрин чевик тәнзимләnmәсини тәләб едир.

Белә ки, әһалинин кәлирләринин инфлјасијаја ујğun оларак дәјишмәси, сонрақы инфлјасијанын амилинә чеврилмәлидир. Бу ики гаршылыглы әләгәдә олан проблемин һәлли биртәрәфли олмамалыдыр. Мә'лумдур ки, индики базар итгисадијаты шәраитиндә әһалинин истеһлақы, онун кәлирләринин сәвијәси илә мүәјјән олунур. О чүмләдән республикада сон илләрдә истеһсал сәвијәсинин ашағы дүшмәси, инфлјасија сәвијәсинин артмасы әһалинин кәлирләринин артымынын гүмәтләрин артмасындан 6-7 дәфә ашағы олмасы мүтләг мәнәда истеһлақын сәвијәсинин вә онун структурунун дәјишмәсинә сәбәб олмушдур. Беләликлә, индики шәраитдә әһалинин истеһлақ сәбәти анчаг күндәлик тәләбаты едәјән маллар һесабына формалашыр.

Базар итгисадијатынын там гәрарлашмасы шәраитиндә јашајыш минимумуну истеһлақ структурасы илә тәнзим етмәмәк бөлкү системиндә олан диспропорсијаны даһа да дәринләшдирир.

Азәрбајчан әһалисинин истеһлақынын мүтләг сәвијәси илә онун структуру арасында кејфијәт вә кәмијәт дәјишмә ганунаујгунлуғлары олмалыдыр.

Әһалинин кәлирләринин артмасы илә јанашы әрзаг мәһсулларына олан тәләбатын едәнилмәси сабитләшир, сәнајә малларына вә хидмәт олан тәләбатын едәнилмәси имканлары кенишләнир. Белә ки, узун мүддәт формалашмыш истеһлақ структурунда иул кәлирләринин 50 фаизә гәдәри әрзага хәрчәләнирди. Кәлирләрин сонрақы артмасы даһа чох сәнајә вә хидмәт хәрчәләринин артмасына сәбәб олурду. Сон үч илдә әһали кәлирләринин 90 фаизи әрзаг мәһсулларына олан тәләбатын едәнилмәсинә јөнәлир. Кәлирләрин артмасы илә истеһлақ сәвијәси арасында инфлјасијанын үстүн артмасы илә бағлы еластиклик баш вермир. Белә механизмин тәләб вә тәклиф ганунларынын һазырланмасында нәзәр алынмамасы сон нәтичәдә һәмин ганунларын реал һәјәтдә ишләмәсинә сәбәб олур.

Јашајыш минимумунун формалашмасы минимум әмәк һаггы, минимум пенсия вә фәрди саһибкарлык һесабына әлдә олунан кәлирләр һесабына баш верир. Минимум әмәк һаггы минимум истеһлақ бүдчәси илә тәнзим олунмалыдыр вә әмәк һаггынын

дифференсасијасы исә минимум әмәк һаггынын дәјишмәси илә јанашы тәнзим олунамалыдыр. Минимум әмәк һаггы индики шәраитдә дәвләт органлары вә игтисадијјаты идарә едән шәхсләрин мүхтәлиф чыхышларында әксини тапса да белә, онун дифференсасијасы һаггында һеч дә дејилмир вә истифадә олунамур.

Минимум әмәк һаггы узун мүддәт Азәрбајҗан Республикасында халг тәсәрруфаты үзрә орта ајлыг әмәк һаггынын 50-60 фазинини тәшкил етмишдир. Әмәк һаггынын дифференсасијасы 2,1 - 3,0 арасында дәјишмәкдә, онун стимул јаратмаг функцијасы тәмин олунамур. Ујгун олараг истехлақ сәвијјәсиндә вә онун структурасында дифференсија әмсалынын 2,0 -3,0 олмасы истехлақ нормаларыны дунја истехлақы сәвијјәсинә чатдыра биләр.

Әкәр 1970-1980-чы илләрдә минимум әмәк әмәк һаггы сәвијјәсиндә ујгун истехлақ маллары әлдә етмәк үчүн индики шәраитдә базар гијмәтләринә ујгун әт һесабында 60 мин манат, гәнд һесабында 70 мин манат, ун һесабында 75 мин манат, јағ һесабында 45 мин манат, сүд мәһсуллары һесабында 57 мин манат лазымдыр. Индики шәраитдә минимум әмәк һаггынын сәвијјәси бу ән вачиб әрзаг мәһсулларына олан тәлабатын өдәнилмәси үчүн әт һесабында 30 дәфә, гәнд һесабында 2,5 дәфә, ун һесабында 37 дәфә, јағ һесабында 22 дәфә, сүд мәһсуллары һесабында 25 дәфә ашагыдыр. Игтисади тәһлил кәстәрир ки, ән јүксәк әмәк һаггы сәвијјәсиндә орта сајда үзвләри олан аилә 5 кг әт, 5 кг јағ вә 10 кг картоф вә күндәлик чөрәк ала биләр. Әһалинин галаи хәрчләринин һансы әмәк һаггы һесабына өдәнилмәси учота алынмајан кәлирләрин һесабына вә әһали арасында јенидән бөлкү һесабына баш верир. Статистик тәһлил садәчә олараг фактлары садаламаг үчүн едилмир. Мәгсәд әһалинин тәминаты мәсәләләриндә илкин әсаслара ујгун нчра механизмләрини һазырламагдан кедир. Әһалинин истехлақынын тәнзимләnmәсиндә дәвләт функцијасы вә онун әлиндә олан механизмләр даһа мөһкәм вә гәрантијалы олмалыдыр. Минимум истехлақын тәмин олунамасында дәвләт бүдчәсинин олмамасы илә кифајәтләnmәк вәзијјәтдән чыхыш дејилдир. Игтисади чәһәтдән күчлү дәвләт јаратмаг мәгсәди илә бүдчәнин социал тәминат хәрчләрини әввәлчәдән һесабламалы вә дәвләт өзәл мүәссисәләрин фәрди тичарәт вә хидмәтин һесабына өдәнилмәлидир. Фикиримизчә фәрди хејријјәчилик ән'әнәләри дәвләт сәвијјәсиндә үмумиләшдирилмәлидир.

Сон үч илдә игтисади идарәетмә системиндә дәвләтин ролу азалыр. Бу да һәјат сәвијјәсинин вә онун тәнзим олунамасы механизмләринин кортәбин фәалијјәтинин күчләндирир, нәтичәдә пул әмтә нисбәтләринин позулмасы дәринләшир. Базар игтисадијја-

ты тәләб вә тәклиф ганунлары әсасында идарә олунамалыдыр. Әкәр тәләбин өдәнилмәсиндә дәвләтин ролу азалырса артыг гәјри дәвләт субъектләринин ролу артыр, дәвријјәдә әмтәә-пул дәвријјәсинин әсас һиссәси һәммин субъектләрин әлиндә чәмләшир, инһисар гијмәтләр формалашыр. Бу мејлләр Азәрбајҹанда даһа јүксәк темплә артыр. Белә ки әһалинин тәләбатыны өдәмәк үчүн әмтәә тәклифи харичи истеһсал һесабына баш верир. Бу да мүбадилә үчүн валјутаја тәләбатын артмасыны верир, вә нәтичәдә долларын азәрбајҹан манатына курсу даима артыр. Артан маната тәләбаты өдәмәк үчүн дәвләт әләвә олараг дәвријјә пул бурахыр. Бу да әһалинин әлиндә олан пулун алычылыг габиліјјәтини азалдыр вә јашајыш минимуму үчүн лазым олан пулун вәсаитинин артырылмасы әруријјәти мејдана чыхыр. Беләликлә, әһалинин һәјат шәраити пislәшир.

Әһалинин истеһлакынын формалашмасында дәвләтин пайынын азалмасы вә коммерсија структурларынын ролунун артмасы дәвләт бөлкүсү вә јенидән бөлкүдә ролунун азалмасына сәбә олур. Белә шәраитдә, фикримизчә әһалинин тәминаты вә хәријјә јолу илә әһали истеһлакыны тәнзимләнмәси функцијаларыны дәвләт реаллашдырмалыдыр.

Әһалинин индики шәраитдә јашајыш сәвијјәсинин ашағы дүшмәсинин гаршысыны алмаг, әһалинин күзаранынын вә орта тәминатлы аиләләри вәзијјәтинин пislәшмәсини дајандырмаг үчүн өлкәнин дәвријјәдә олан варидатында һәр аиләнин пайы олмалыдыр. Бу пайын дәвријјәси нәтичәсиндә әлдә олуна мәнфәәтдән сабит фанзләрлә инфлјасијаја үјгун индексләшмә јолу илә әһалијә дивидент верилмәлидир.

Јашајыш минимумунун тәнзимләнмәсиндә дәвләт әлиндә идарәстмә механизмләри дифференсиал чәһәтләр нәзәрә алынараг ишләнмәлидир. О чүмләдән фәалијјәтин иғтисади чәһәтики јох, һәмчинин һәммин фәалијјәт нәтичәсиндә интеграл эффектти нәзәрә алмалыдыр. Бу бахымдан пуллу вә пулсуз тәһсил сәһијјә, елим вә мэдәнијјәт сәһәсиндә фәалијјәт бүтүн әһали группалары үчүн имкан јаратмалыдыр.

Азәрбајҹан республикасы әһалисинин јашајыш сәвијјәсинин јүксәдилмәсиндә, онун тәләбатынын өдәнилмәсиндәки мәнбәләрин тәтбиғи кәстәрир ки, әһалинин әрзаға олан тәләбатынын оу фаизини шәхси тәсәррүфат һесабына өдәнилмишдир. Индики шәраитдә шәхси вә фермер тәсәррүфатынын инкишафында әһалинин дәвләт структурлары илә әлағәсини бөлкү вә јенидән бөлкү, тәһлизат, сатып вә стимул системиндә, һәләки ишләк механизмләр јохдур.

Кәнд тәэсрүфатында мәһсулуи е'малы үчүн лазым олан сә-
һәләр тамамилә дағылмаг үзрәдир. Кәнд јерләриндә әһалинин со-
сиал тәләбатыны өдәмәк нмканлары кәндлинин кәлирләринин сә-
вијјәсинә һеч дә ујғун дејилдир. Әһалинин әмәк һаггы системиндә
нормативләр көһнә принципләр үзрә тәшкил олунур.

Јашајыш минимумунун тәнзим олунмасы ислаһатлар систе-
миндә башлангыч нөгтә олдуғу кими бүтөвлүкдә ислаһатлар систе-
минин эффектлијини көстәрән нәтичәдир. Она көрә дә игтисади
ислаһатларын ганунверичи вә ичрасдичи механизмләри арасында
әкс әлағәни тә'мин едән вә онун васитәси илә тәшкилаты тәдбир-
ләрин һазырланмасына хидмәт едир. Белә ки, јашајыш минимуму
сәвијјәсиндән башлајарағ республикада мәчмуу тәләбат системи
вә она ујғун әмтә тәклифинин истигамәтләри мүйјән едилир. Ја-
шајыш минимуму тәләбатын өдәнилмәси үчүн лазым олан орта
тә'минат, мүтләг тә'минат вә ујғун оларағ бөлкү пропорсијалары-
ны вә дөвријјәдә олан пул вәсаитини мүйјән едир. Реал һәјатда тә-
ләбат вә тәклифин таразлыгында вә әһалинин реал һәјат шәраи-
тинин мөвчуд вәзијјәти әкс әлағә илә јашајыш минимуму мәсәлә-
ләрини мејдана атыр.

Әһалинин јашајышы вә тәләбатынын өдәнилмәсинин мини-
мум һәдди республика хүсуси истеһсалынын ән зәрури мәһсулла-
рынын истеһсалында ролунуи артырылмасыдыр.

Лакин ән зәрури мәһсулларын истеһсалы програмы вә онуи
дөвләт тәнзимләнимәси сон илләрдә тамамилә јох олмушдур.

Глобал проблемләрин һәлли бахымындан республикада хү-
суси истеһсал рәғабәт габилитәти олмадығы һалда әмтә тәкли-
финин структурунда башга дөвләтләрдән кәтирилән мәһсулларын
хүсуси чәкиси истеһсала нисбәтән үстүн артачағ, бу да өз нөвбә-
синдә Азәрбајҗанын милли манатынын бејнәлхалғ валјутаја нис-
бәтән дәјәринин ашағы дүшмәси темини артырачағ. Она көрә дә
игтисади ислаһатларын сәмәрәси, пул кредит механизмләринин
эффективлији һәмин ислаһатларын хүсуси истеһсала вә әһалинин
тәләбатыны өдәмәк дәрәҗәсиндә һәмин мәнбәләр истеһсалынын
ролу артмасы илә мүйјән олунур.

Әһалинин һәјат сәвијјәси проблеминин һәлли истеһлак
структурунда формалашмасы гануиујғунлуғларын әсасында ис-
теһсала тә'сир етмәк вә дөвләтин базар игтисадијјатынын тәнзим-
ләнимәсиндә ролунун вә тәдбирләринин елми принципләри ишлән-
мәсидир. Белә ки, игтисади ислаһатларын сәмәрәлилији социал
эффект бахымындан прогнолашдырылмалыдыр. Бу мәгсәдлә иг-
тисади ислаһатын нәтичәсиндә республика әһалисини тәләбаты-
нын өдәнилмәсиндә мүтәрәгги дәјишмәләр көтүрүлмәлидир.

Азәрбајҹан әһалисинин күзарынын җахшылашдырылмасынын чәтинлији бә'зи һалларда бүдчә чатышмамазлыгы илә изаһ едилир. Гејд едәк ки, бүдчә кәсиринин азалдылмасы, истәһсалын һесабына әлдә олан кәлирләрини үстүн артмасы, мәгсәдли вә еф-фектли кредит сijasәтини реаллашдырма јолу илә ола биләр.

Азәрбајҹан әһалисинин јаш, аилә вә мәшгулијет тәркиби ба-зар игтисадијјатынын формалашмасы мәрһәләсиндә хүсуси тән-зимләмә механизмләрни һазырламагы тәләб едир. Аиләдә ишләмә-јәнләрин сајынын жүксәк, орта ајлыг әмәк һаггынын ашагы олма-сы ислаһатларын һәр бир аиләнин һәјат тәрзинин ашагы дүшмә-мәси мәһдудијјәтләрни чәрчивәсиндә апарылмалыдыр. Азәрбајҹан-да әһалинин вахты илә кизли игтисадијјатла мәшгул олан группа-ры инди легал игтисадијјат шәраитиндә илкин капиталла малик олдуғу үчүн азад тичарәт вә саһибкарлыг фәалијјәти илә жүксәк тә'минатлы групплар кими формалашырлар. Даһа чоһ әһали орта тә'минат сәвијјәсиндә јашадыгы үчүн онларын һәјат шәраитинин писләшмәси мејлләри даһа сүр'әтлә кедир.

Она көрә дә ислаһатлар орта тә'минатлы аиләнин һәјат тәр-зини тә'мин едәи соснал еффеҹт бахымындан гијмәтләндирилмә-лидир.

5.5. ИНФИЛЈАСИЈА, ГЫТЛЫГ ВӘ БАҢАЛАНМА ШӘРАИТИНДӘ ИСЛАҢАТ.

Игтисади бөһранын дәринләшмәси инфилјасијанын ифрат һалы мәрһәләсинә вә истәһсалын дајанмасы илә сәчијјәләнир. Ин-филјасија индики Азәрбајҹан игтисадијјаты шәраитиндә сабитлә-шир. Әһалинин ән эрури мәһсуллара олан тәлабатынын өдәнил-мәси имканлары, бәзи мәһсуллара гијмәтләрини артмасы илә мүґа-јисәдә дәфәләрлә азалыр. Әкәр 1990-чы илләрә гәдәр азәрбајҹан республикасында әһалинин алычылыг габилијјәтинини 50%-ни әр-заг мәһсуллари тәшкил едирдисә, 30%-ни әрзаг мәһсуллари тәш-кил едирсә, 30%-и сәнајә маллары вә 20%-и хидмәт вә јыгым үчүн истифадә олунурду. Индики шәраитдә орта јашајыш сәвијјәсиндә олан аиләнин кәлирләринин 90% -и әрзаг вә хидмәт хәрчләринә истифадә олунур. Инфлјасијанын артымы гаршысында әһалинин алычылыг габилијјәтинини тәнзим олунмасы механизми елми әсас-ларда ишләниб һазырланмыр. Белә ки, минимум әмәк һаггынын сәвијјәси индики гијмәтләрин артым сәвијјәсиндә 1980-чы илләрдә адам башына дүшән әт истәһлакыны белә тә'мин едә билмир. Ил

эрзиндэ базар гижмэтлэри хесабында 1980-1985-чи иллэрдэ ки ор-та иллик эт истехлакыны тэмин етмэк үчүн адам башына 32 мин рубл пул лазым иди. Бу да иллик минимум эмэк хаггына бэрабэрдир. Баһалыгын жүксэк сурэтлэ артдыгы бир заманда там базар игтисадијјаты шэраитиндэн данышмаг вэ онун фэалијјэти гижмэтлэрин артмасы илэ тэнзим етмэк инфилјасијаны даһа да артырыр. Инфилјасијанын олмасы исэ пул јыгымынын азалмасына, эһалинин пула олан инамыны азалдыр. Пул дајаныглыгыны итирир. Онун үмуми еквивалент ролу ојнамасы вэ пулуи нуфузу ашагы дүшүр. Бу исэ телэбатдан артыг эмтэе алынмасына вэ онун сахланылмасына кэтириб чыхарыр. Инди артыг пул сахламагданса эмтэе сахланылмасы даһа мөифэетлидир. Инди гыт эмтэе тэк-тэк эмтэелэр дејил бүтөвлүкдэ мадди немет'лэр вэ хидмэти, о чүмлэдэн күндэлик истехлак мөһсулларыны эһатэ едир.

Баһалыгын артмасы пулуи гижмэтдэн дүшмөси асылы чевик вэ тэнзимлэјичи малијјэ сијасэти телэб едир. Бу сијасэт Дөвлэт сэвијјесиндэ һэр бир дөвлэтини спесифик хүсусијјэтлэрини нэзэрэ алмагла апарылмалыдыр. Экэр биз Азербайчанын мөвчуд вэзијјэтини онун сијаси, игтисади, сосиал, етник мөвгеилэрини нэзэрэ алмадан, 100 иллэрлэ базар игтисадијјаты шэраитиндэ фэалијјэт кестэрэн бир дөвлэтин малијјэ сијасэтини олдугу кими тэтбиг етмэк, тэшкилаты бахымындан мүмкүн дејилдир. Экэр ону мөчбури тэтбиг етмөјэ чалышсаг да белэ эффектдэн чох ээрэлин тэрэфлэри олачаг.

Баһалыгын олмасы эһалинин алычылыг габилијјэтини азалдыр, белэликлэ истехлак сэвијјеси вэ структурасы мөһдудлашыр, бу да өз нөвбэсиндэ истехсалын һэчмини вэ эмтэе тэклифинин азалмасына сөбөб олур. Белэликлэ ишлэјәнлэрэ эмэк хаггы вермэк, ишлэмэјәнлэрин һэјат сэвијјэсини тэ'мин етмэк үчүн нмканлар азалыр, мадди не'метлэр вэ малијјэ ресурсларынын гытлыгы башлајыр. Бунун эвэзини өдөмэк үчүн дөвлэт нефт, бензин вэ ди-кэр мөһсулларын гижмэтлэрини артырыр, белэликлэ эмтэелэр ара-сында гижмэтлэр нисбэтэнини дејишмөси бүтөвлүкдэ баһаланма-ны сүр'этлэндирир.

Һэтта ээрури ештијачлары өдөмэк үчүн лазым олан мадди не'метлэринин вэ хидмэт нөвлэринин баһалыгы эһалинин јыгыб сахладыгы пул вэсаитини вэ гижмэтли эшјаларын сатылмасы јолу илэ хэрчлэринин артырылмасына кэтириб чыхарыр. Бу да өз нөвбэсиндэ дөвријјэдэ олан пулуи күтлэсинин артмасына вэ мана-тын алычылыг габилијјэтинин ашагы дүшмөсинэ сөбөб олур. Дөв-лэт емиссија јолу илэ тэкрап сатыш үчүн лазым олан мүбадилэнин тэнзимләнмөси мөгсэди илэ элава пул бурахыр.

Баһалыг артдыҗа тәбәгәләшмә просеси баш верир. Әмтәәлэрийи бир групп ишбазларыи, брокер вә алверчилэрин әлиндә олмасы, дәвләтин рәгабәт габилијјәтли истехлак базарында ролунун азалмасы вә дәвләт манатынын башга пулларла мугајисәдә фәалијјәт сферасынын азалмасы әввәлчә кизли игтисадијјат инди исә инһисар 'игтисадијјатынын' кәлмәсинә сәбәб олур. Чәмијјәтдә ишсизлијии, касыбчылыгын вә касыбларын сајынын артмасы баһалыг шәраитиндә даһа да јүксәлир. Бу групп әһалинин еһтијажыны өдәмәк үчүн дәвләт чохла мигдарда вәсаит әлдә етмәлидир. Бу вәсаитни формалашмасы мәнбәләриндән бири дә гижмәтлэрин артмасыдыр. Баһалыгын тугјан етдији бир шәраитдә фәһләлэрин тәгаутчу вә пенсиячыларын јашајыш минимуму һәддиндә һәјәт сәвијјәсинин тәминаты дәвләтин гижмәтлэри тәнзим етмәси сijasәти илә мүмкүндүр.

Баһалыгын идарәедилмәси базар игтисадијјатынын там фәалијјәти шәраитиндә онун сәбәблэринин тәтгиги вә сәмәрәли ислаһатлар илә олмалыдыр. Баһалыгын сәбәблэрини әсас ашагыдакы группара бөлмәк олар:

1. Пул сijasәгинин, онун методларынын дәјеринин, идарә едилмәси тәдбирлэри;

2. Әһалинин тәдијјә габилијјәтинин тәләбнин артмасы;

3. Истехсал хәрчлэринин елми-техники тәрәггинин вә баһалы материалларын, јүксәк ихтисаслы әмәјин истифадәси һесабына артмасы;

4. Дүнја игтисадијјаты системиндә вә харичи өлкәләрдә пулун евалвасijasы просеси, әмтәә-пул просесиндә баш верән дәјишмәләр;

5. Мүһарибәнин игтисади, физики вә мәнәви дагынтылары;

6. Милли, етник вә психоложи амилләр.

Баһалыгын баш вермәсинин әсас сәбәби, пулун истехсал олунмуш мадди не'мәтләрдән вә хидмәтин мигдарындан чох олмасы һесабына баш верир. Әмтәнин аз олмасы вә пулун күтләсинин чохалмасы мүбадиләдә ваһид әмтәә вә хидмәтә дүшән пул мигјасынын чохалмасына сәбәб олачаг. һәр һансы мәмләкәтдә истехсалы артырмаг мүмкүн олмаса, әһалинин там мәшгулијјәтинин тәмин етмәк имканлары мәһдудлашаг. Бу да өз нөвбәсиндә истехсал һәчмини, мадди не'мәтләр вә хидмәт тәклифинин үмуми мигдарыны азалдаг. Бу вәзијјәтдә тәләбатла мугајисәдә тәклиф азалыр вә баһалыг әмәлә кәлир.

Дәвләт хәрчлэринин артмасы просеси бәзи хидмәт саһәләриндә тариф гижмәтлэринин артырылмасы һесабына өдәнилир. Дәвләт өз бүдҗәсинин таразлашдырмаг, бүдҗә хәрчлэрини өдәмәк

үчүн келир вэ хэрчлэрин эсас истигамэтлэринин мүөжөн едир. Хэрчлэрин келирлэрлэ таразлашмасы үчүн Дөвлөт веркилэри артыр жахуод харичдөн вэ эһалидөн борч алыр.

Верки алынмасы, чох келирли адамларын малийе имканларыны азалдыр, алынмыш веркиннин мүтэрэгги дөжишмеси, саһибкарлыгын игтисади потенсиалынын онун жыгым үчүн аҗрылан вэ саитини азалтмыш олур.

Гытлыг игтисади вэ сосиаложн просес олуб эмтэе, хидмөт вэ пулун гытлыгы кими тэзаһүр еде билэр. Бүдчөдө гытлыгы тәмин етмәк үчүн верки системиндөн истифаде олунур. Лакин гејри мүс-тегил вэ мүс-тегил веркиннин жыгылмасы баһалыгын азалмасына көмөк етмир. Веркинни артмасы истехсалчыларын өз мәһсулунун гијмөтлэринин артырылмасына, вэ аз тәминатлы аилэлэрин һәјат сәвијјесинин пиләшмәсинә сәбәб олур. һөкүмөт банк системиндөн борч алмаг вэ пуллу кағызларын сатын алынмасы јолу илэ бүдчөнин таразлашмасыны тәмин едир. Бу јол илэ де баһалыгын чоһалмасы баш верир.

Тәбии сәрвәтләрлэ эәнкин олан өлкәләр, нефт вэ хаммал сатмагла милли сәрвәтини артырыр вэ эмтәе тәклифинин артмырылмасына имкан јарадырлар. Лакин бу јол дүнја идарәетмә тәчрүбәсиндә узун мүддәтли дөвр үчүн әһәмијјәтли дејил. Чарн илләрдә техника вэ технолокијанын кәтирилмәси бахымындан вачибдир.

Истехсалын тәшкилинин оптимал олмамасы әләвә хәрчлэрин артмасына сәбәб олур. Белә ки, истехсалын әһәнҗдарлыгы, јүкдашыманын, јүкләмә вэ бошалтма ишлэринин тәшкил олунмамасы Дөвлөт хәрчлэринин артмасына сәбәб олур. Мәсәлән Иран - Азәрбајҗан игтисади әлагәлэрин Нахчыван бөлмәсиндә истехсал инфраструктурасынын эәиф вэ һеч олмамасы чоһлу әләвә хәрчләрә сәбәб олур вэ бу да өз нөвбәсиндә ваһид мәһсула гијмөтлэрин артмасына сәбәб олур.

Сон илләрдә кредит сијасәтиндә әсассыз истигамәтлэрин олмасы верилән кредитин тәјинатына көрә истифаде олунмамасы баһалыгын артмасына сәбәб олур. Кредит вәсаитинин чоһалмасы истехсалын һәчмини артырыр вэ эмтәе алынмасына шәраит јарадыр. Верилән кредитә ујғун олан эмтәе олмадыгда пулун өзүнүн гијмәтдән дүшмәсн баш верир.

Башга дөвләтләрлэ мадди не'мәтлэрин гијмәтнин чоһалмасы мүбадилә дәјрлэринин артмасына сәбәб олур. Харичи өлкәләрдән кәтирилән малларын гијмәти артыр. Милли пулун еквивалент дәјри ашагы дүшүр.

Пулун гијмәтдән дүшмәси онун нуфузуну азалдыр. Әһалинин пул жыгымына чанатмасы азалыр. Инфлјасија дәрәҗесинин артма-

сы пулун сахланылмасындан чох, мал алынмасына үстүнлүк вер-
мәйн əһалидә жарадыр. Бу да онсуз да гыт олан əмтəəлəрин бир да-
һа гытлашмасына вə баһалашманын артмасына кəтириб чыха-
рыр.

Бөлкү системинин тəкмиллəшдирилмəsi, бəзи əмтəəлəрин
бөлкүсүндə һəмин əмтəəлəрин тəлабатыны өдəнилмə дээрчəсиндə
ролуну нəзэрə алараг күзəштли гиймəтлəрлə сатылмасы, јахуд мү-
авинəт верилмəsi баһаланманын гаршысыны ала билən тəдбир-
лəрдир.

Тəлабатын өдəнилмəсиндə дөвлəт сийасəти вə дөвлəтин буна
гарышмасы баһаланманын гаршысыны алмаг үчүн һəјата кечи-
рилиз. Белə ки, дөвлəт инфлијасија илə əлагəли индексасија һəјата
кечирир. Ујғун олараг кəлирлəрин компенсасијасыны вə пенсис-
ларын тənзим олунмасы үчүн күзəштли вə мүавинатлы тəминат
системи жарадыр. Дөвлəтин бөлкү системиндə сийасəти тəлабатын
өдəнилмəsi имканларыны артырыр вə тəлабатын формалашмасы
вə өдəнилмəsi просеслəрини тənзим едир.

Баһалыгын гаршысыны алмаг үчүн игтисади вə тəшкилаты
тəдбирлəр һəјата кечирилир. Апарычы əсас мənбə əмтəə тəклифи-
нин тəлабата нисбəтən үстүн артмасыны јахуд структурасынын
тəразлы дəјишмəсини тənзим етмək вəзифəsi реаллашмалыдыр.
Бу мəгсəдлə режисон əразисиндə истəһсал структурасыны тəлабата
ујғун олараг јүксək темплə артырмаг лазымдыр. Мөвчуд шəраит-
дə јерли истəһсал һесабына əмтəə тəклифини артырмаг мүмкүнə-
ты аз олдуғу үчүн харичи дөвлəтлəрдən кредит јолу илə əмтəə
алыб онун сатылмасыны тəшкил етмək олар. Ајдын мəсələдир ки,
игтисади чəһəтдən керн галмыш вə мүһарибə шəраитиндə јашајан
өлкəдə əмтəə тəклифинин артырылмасы јолу илə баһалыгын гар-
шысыны алмаг, узун мүддəтли бир просес олуб вə һəлли јоллары
тəшкилаты бахымындан чəтиндир. Она кəрə дə белə шəраитдə ис-
тəһлак нормаларына нəзарəт едиб, бөлкү механизминдə дөвлəт
тənзимлəмə сийасəти олмага фəалијјəт кəстəрмək даһа сəрфəли-
дир.

Баһалыгын гаршысынын алынмасынын башга бир истига-
мəти пул сийасəтиндə олан тənзимлəнмə механизмлəринин тəтбиги
тəшкил едир. Бу мəгсəдлə пулун өзүнүн дəјəринин артырылмасы
зəрури шəртдир. Пулун дөвријјэдə мигдары, манатын алычылыг
габилијјəтинин јүксəдилмəsi онун мүбадилə вəсəтəsi кими даһа
чоһ дəјэрə малик олмасы илə мүəјјən олунур. Дөвријјэдə олан пу-
лун мигдарынын мəһдудлашдырылмасы үчүн кредитин верилмə-
синдə чидди интизам вə онун гайтарылмасы принципинə ријјəт
олунмалыдыр. Азəрбајчанын вə кечмиш иттифагын планлашма

вэ идарэетмэ тэчрүбэсиндэ кредит вэсаитлэри һэтта рентабелли савијјэсинин жүксэлдилмэси үчүн дэ истифадэ олунмушдур. Бу дэ артыг пулун бурахылмасыны, онун дәјериндэ эмтээ истехсалдын чэкилэн хэрчлэрин артмасыны нисбэтэн мәнфэетин үстүн артмасы истехсалдан кәнарда дәјерин формалашмасыныи үнсүрүнү артырыр. Бу да пулун дәјер олчүсү функцијасыны позмуш олур.

Дөвлэт хэрчлэринин өдәнилмэси үчүн әһалинин кәлирлэрин дән тутулан веркилэрин тәнзимләнмэси просеси реаллашдырылыр. Дөвлэт бәзи хидмэт хэрчлэринин артырмаг мэгсәди илэ стратеги мәсәлэлэрин һәлли үчүн лазым олан вэсаитин топланмасы үчүн верки системини тәкминләшдирир. Верки илэ кәли олэ арасында нисбэт, бир тәрәфдән исә кәлирлэрин артырылмасын стимул јаратмалыдыр.

VI. ПЛАНЛАШМАДА МАРКЕТИНГ МЕТОДЛАРЫ.

6.1 МАРКЕТИНГ КОМПЛЕКСИНИН МАҲИЈЈАТИ ВЭ ТЭШКИЛАТЫ ПРОБЛЕМЛЭРИ

Базар игтисадијјатынын формалашмасы вэ инкишафынын мүасир шэраитдэ бир сыра нэзери методологи проблемлэри мөвчуддур. Базар игтисадијјатынын формалашмасынын илкин пэранити олан мүлкијјэт илэ јанашы онуи еффеќтли фэалијјэтинин тэшкили вэ инкишафы үчүн истехсал, бөлкү, мүбадилэ вэ истехлак фэалијјэтинин һэр бириндэ эһалинин тэлэбатынын өдөнилмэсинэ тэсир едэи вэ онун сэмэрэсини артыран нэзери методологи вэ тэшкилати тэдбирлэр комплекси мөвчуд олмалыдыр. Белэ комплекс үзви сурөтдэ бағлы вэ ваһид мөгсэдэ наил олмағ үчүн сәбәб вэ нәтичэ диалектикасы эсасында фэалијјэт көөтэрэи комплекслэр адланыр ки, фикирнимизчэ һәммин комплекс маркетинг комплекс адландырмағ олар. Маркетинг комплекси гојулан мөгсэдин вэ-зифэ вэ тэснифатындан вэ һәммин мөгсэдин реаллашмасы механизмлэринин јығымы бахымындан мүрөккөб систем олуб функционал тәјинаты бахымындан вэ структур элементлэр јығымындан асылы оларағ ажрылыр. Форма вэ мазмунунундан асылы оларағ маркетинг базар игтисадијјаты шэраитиндэ мүэссисэ, саһибкарлығын вэ республика игтисадијјатынын рәғабәт габилијјәтли вэ-зијјәтэ кәтирилмәси вэ мүэссисэнин малијјэ фэалијјэтини јахшылашдырылмасы үчүн јарадылан системдир. Маркетинг комплексинин маһијјәти вэ онуи тэшкили һағгында бир сыра алимлэрин вэ мүхтәлиф дөвләтлэрини тәчрүбэлэри игтисади әдәбијјатда вэ реал тәсәрүфат һәјатында тәтбиг олунур. Маркетингин эсасларынын тәһлили онун формалашмасы хүсусијјәтлэри маркетингин маһијјэтини ашағыдакы кими үмумиләшдирмәјэ имкан верир. Маркетинг мүбадилэ јолу илэ эһалинин тэлэбатынын - сһтијачларыны өдәмәк үчүн фэалијјәт формасыдыр. Оун тэшкилине кәлдиңдә исә маркетинг күндәлик һәјатла бағлы олуб, эһалинин вэ истехсалын чәри тэлэбатыны өдәмәк вэ онуи стратеги инкишаф истигамәтлэрини тәшкил етмәк үчүн мөгсәдли фэалијјәт формасыдыр. Бу јанашма бахымындан маркетингин динамикасы чевик дәрјишән истехсал, мүбадилэ вэ истехлак структурларыны эһал едир.

Маркетинг фэалијјәт даирәси олдугу үчүн, мөгсәдли програм эсасында тәшкил олунур. Оун мөгсәди идарәетмә объектинин хүсусијјәтлэрини нәзәр аларағ глобал вэ локал системләрә бөлг

нур. Әкәр республика әразисиндә олан әмтәә тәклифинин тәләбата ујгун олараг тәшкили фәалијјәтиндәи сөһбәт кедирсә онда маркетинг комплекси халг тәсәрүфатынын фәалијјәтинин принципләри вә методларыны өзүндә әкс етдирир. Јахуд ајры-ајры мүүссисә вә саһибкарлыгдә еһтијачаларын тәшкилиндән сөһбәт кедирсә маркетингин функсионал тәјинаты бахымындан тәшкил олунур. Онун формалашмасы кортәбии просес олмајыб мәгсәдли програм әсасында ишләнир. Белә ки, объектин мәгсәди онун ресурс тәминаты переспектив инкишаф трајекторијасы вә тәшкилаты тәдбирләрин системли бағлылығы тәмин олунур. Маркетинг комплексинин мәгсәдли програм үсулу илә тәдгиги, тәһлили вә прогнозлашдырылмасы маркетинг тәләбатынын сечилмәси вә тәләбатын өдәнилмәси имканларынын тәшкили вә истифадәси јолларынын әсасландырылмасы илә тәмин олунур. Бүтүн игтисади субъектләрин өзләринин хүсуси проблемләри олдугу кими, оиларын һәр һансы системдә бирләшмәси заманы јени проблемләр вә хүсусијјәтләр мејдана чыхарыр. Бу хүсусијјәтләр системә дахил олан һәр бир элементин өз хүсусијјәтини вә системин характерик чәһәтләрини әкс етдирир. Маркетинг комплекси тәшкилаты систем олдугу үчүн онун тәшкилаты структурасындан вә фәалијјәт механизминдән асылы олараг там јени әламәтләри вә тәләбләри мејдана чыхыр. Она көрә дә маркетинг тәшкилат тәдбир кими нәзәрн мүддәалар вә практикн тәчрүбә әсасында һазырланыр вә фикримизчә ашағыдакы моментләри әкс етдирмәлидир. Истеһсалын тәшкили; әмтәнин истеһсалынын тәшкили, коммерсија фәалијјәтинин интенсивләшдирилмәси, маркетинг фәалијјәтнидә социал-етик тәдбирләрин тәшкили консепсијасы. Бу консепсијаларын һәр биринин үмумметодоложи чәһәтләри вә конкрет реаллашма хүсусијјәтләри рекионун игтисади вә социал структурасы илә бағлыдыр.

Истеһсалын тәшкили консепсијасы Базар тәләбатларынын нәзәрә алараг истеһсал олунмуш мәһсулун артым темпини, истеһсал олунмуш мәһсулун наменклатурасынын вә базар тәләбатына ујгун олараг истеһлак кејфијјәтини планлашдырыр. Истеһсал фәалијјәтиндә мүхтәлиф истеһсал програмларынын әсасландырылмасы вә тәсәрүфатчылыг форамаларындан (дөвләт, хүсуси вә фәрди) асылы олараг мүхтәлиф истеһсал сцениријалары һазырламаг үчүн имкан јарадыр. Истеһсал консепсијасы маркетинг вә стратеги планлашма әсасында апарылыр. Дүнја базары системиндә рәгабәт гәбилијјәтли вә еффеќтли истеһсал структурасынын сечилмәси маркетинг тәләбаты әсасында апарылыр. Бу заман базар тәләбатына ујгун вә игтисади чәһәтдән сәмәрәли истеһсал програмлары вә истеһсал күчләри әсасландырылыр. Стратежи план интиза-

мы системиндә исә узун мүддәтли стратеги мәгсәдин реаллашмасыны тә'мин едәи структурлар ярадылыр. Биринчи вә икинчи һалда структур даһа чевик олмалы вә онуи сәмәрәси гојулан мәгсәдин реаллашмасына тә'сир етмә бахымыдан гүмәтләндирилмәлидир. Маркетинг комплекси системиндә әмтәнин истехсалы вә онун инкишафыныи тәшкили билавситә әмтә чешидинин онун истехлак структурасыныи вә фәјдалылығыныи истехлакы тәләбатына ујгун тәшкили тәдбирләрини әһатә едир. Белә ки, һәр бир әмтәнин истехсалыныи алычы нөгтеји нәзәриндән әсасландырылмасы, сон нәтичәдә һәмин әмтәни истехсал амилләринин тәшкили вә истифадәси, әмтәләрин иерспектив инкишафыныи истига-мәтләри бахымындаи гүмәтләндирилир. Әмтәләрин истехлак хүсусијјәтләри дүнја базарында тәләбат системиндәи асылы оларат тәкмилләшдирилир вә елми-техники игтисади вә тәшкилати тәдбирләрин тәртиб олунмасына шәраит ярадыр. Әмтәләрин истехсалында лазым олан ресурс тә'минаты вә онларын истифадәси заманы игтисади сәмәрә вә социал эффект әсас кәтүрүлүр.

Коммерсија фәалијјәтинин тәшкили јенн базарларын әсасландырылмасы, һәмин базарларда тичарәтин тәшкили вә формалары гүмәт системи, алычыныи тәләбатына, тәләбатын өдәнилмәси дәрәжәсинә тә'сир едән факторлар вә шәраитләр нәзәрдә тутулур.

Коммерсија сә'ји чоғрафи етник вә истехлак габилијјәти әсасында гурулур. Коммерсија сә'ји консепсијасы алычы тәләбаты илә истехлакчы арасында әлверишли компромис марағлара ујгун әсасландырылыр. Коммерсија сә'ји дахили вә харичи базарларын хүсусијјәтләрини нәзәрә алыр. Әкәр мәгсәд јерли әһалинин тәләбатына ујгун коммерсијаныи тәшкилиндән сөһбәт кәдирсә онда дахили базарын формалашмасы хүсусијјәтләри нәзәрә алыныр. Харичи тәләбата ујгун коммерсија сә'јини тәшкили исә харичи тәләбатын атрибутларыны нәзәрә алыр. Коммерсија сә'ји алычы габилијјәтинә тәсир едән тәшкилатын тәдбирләрини нәзәрдә тутур.

Коммерсија сә'јини тәшкили схеми

Маркетинг тэдгигинин вэ тэшкилиин мүнүм амили вэ маркетинг фэалијјэтинин сон нэтијәси олараг ссосиал, мәнәви стикиншишаф концепсијасы тэшкил едир . Сосиал мүнит индики игди-сади ислаһатлар шэраитиндэ әһали проблемләри онларыи тәләба-та вэ истехлака олан тәсири ујгун олараг тәләбатын едәнилмәсин-дә маркетинг хидмәтини тэшкил едир. Маркетинг тэшкилиини сосиал концепсијасы игтисади ислаһатлар шэраитиндэ әһалинин тәләбатынын ајры-ајры групплар үзрә едәнилмәси јолларыны вэ маркетингин тэшкили вэ идарә олуимасыны тәләбатын едәнилмә-синдә ролуну мөјјән етмәјә имкан верир. Схематик олараг марке-тингин сосиал тә'миинаты ашағыдакы схемада ифадә олунур.

Маркетинг комплексинин тэшкилинә нәзәри методоложи чә-һәти тәләбат , тәләб , әмтәә , мүбадилә базар кими просесләрини һәр бириин тэдгиги вэ идарә олунмасы илә бағлыдыр. Гејд едәк ки, бизим мәгсәдимиз бу просесләри динамикада вэ маркетинг систе-минин тәркиб просесләри кими өјрәнмәкдир. Бу просесләрин үму-ми , фәрди вэ гарышылыглы тә'сирдә олан чәһәтләри мөвчуддур. Тәдигат истигамәти бу гарышылыглы чәһәтләри өјрәнмәјә јөнә-лир. Бу гарышылыглы әлағәләрин мүнүм кәсишмә фәзасы истехлак базарынын әсасландырылмасы вэ сечилмәсидир. Истехлак базары тәләбатын едәнилмәси үчүн тәклиф олуан әмтәә , хидмәт чохлағу илә мөјјән олунур. Истехлак базарынын игтисади-чографи, игти-

сади-сосиал вэ тэшкилати аспектлэри онуи тэшкилати аспектлэри онун тэшкили вэ идарэ олунмасынын хусусијјэтлэрини мүэјјэн едир. Истеһлак базарынын сечилмэси эһалинин истеһлак тэлабаты илэ мүэјјэн олунур. Истеһлак базары игтисади чәһәтдән сәмәрәли олдугда алгы-сатгы акты баш верир. Она көрә дэ базарлар өз форма вэ истеһлак шејлэринин һәчми вэ структурасына көрә мүхтәлиф тәснифата бөлүнүр. Базар игтисадијјатына кечид шәраитиндә мадди-мә'нәви не'мәтләрә гытлыг олдугу үчүн базарлар әмтәә тәклифинин һәчми вэ структурасы бахымындан тәлабатла таразлашмыр. Бу һалда базарларыи сечилмәси просеси баш верир.

Базар имканлары макро вэ микро тәлабат имканы бахымындан тәдгиг олунур вэ прогнозлашдырылыр. Базар имканларынын макро сәвијјәси әмтәә тәклифи вэ эһалинин истеһлакыны тә'мин едән кәлирләрин сәвијјәси илэ мүэјјән олунур. Базарларыи сечилмәсинин методоложи әсасыны тәлаб функцијјасы тәшкил едир. Тәлаб функцијјасы эһалинин кәлирлэри вэ әмтәә, хидмәтә олан гүјмәт системи илэ мүэјјән олунур.

$$P(D, \Gamma) = f(t) \quad , \quad \sum_i P_i \cdot \Gamma_i = D$$

Базарларыи сечилмәси тәлаб функцијјасынын өдәнилмәсиндә хусуси чәки әмсалына көрә мүэјјән олунур. Әкәр сабит кәлирләр сәвијјәсиндә гүјмәтин дәјишмәси тәлаб функцијјасыны максимум өдәјирсә, онда ујгун базар сегментлэри сечилир. Базар сегменти илэ истеһлакчы сегменти арасында ујгун параметрләр олдугда тәлаб функцијјасы өдәнилмиш олур. Базарларыи тәшкили һәмин базарыи јерләшдијји чографи шәраит, эһалинин јаш, мәшгуллијәт вэ гурулушуну нәзәрә алараг инкишаф етдирилир. Базарлар саһә вэ әрази структурлары үзрә сечилиб әсасландырылыр. Белә ки, мәһсулдар гүввәләрин инкишафы о, чүмләдән онун саһә вэ әрази гурулушу, тәлабат системи республикада базарыи формалашмасына тәсир едир. Республикаја капитал ахыны јерли ресурслардан истифадәнин истигамәтлэри илэ бағлыдыр. Харичи капиталын мүштәрәк мүәссисәләрин ишкишафы үчүн ахыны республикада маркетинг структурасынын бөлмә дахили базар тәлабатыны јох, һәмчинин харичи базарыи тәлабатыны өдәмәјә шәраит јарадыр. Азәрбајҗан республикасынын ресурс тә'минаты, онун ихрач етдијји мәһсулларын вэ дахили истеһсал вэ истеһлак тәлабаты ишидхал етдијји мәһсул вэ хаммалын структурасыны формалашдырыр. Азәрбајҗан дүңја базарына 2,8 млн. тон дизел јаначагы, 2 мин тон мазут, 29 мин тон алминијум, 25 мин тон јарымстилен,

1130 мин тон сулфанол вэ каустик сода, мэншэт сојудучусу 376 мин эдэд , 210 мин кв.м. халча вэ халча мѐ'мулаты, 700 мин декалитр шѐраб вэ шѐраб мѐ'мулатлары, 2 мин декалитр конјак, 300 млн. банка тѐрѐвѐз вэ мѐјѐ консерви, 330 мин тон памбыг кѐтан , бир милјон тон тѐнбѐки кѐндѐрѐ билѐр. Республиканын халг тѐсѐруфатынын тѐјинатына жѐрѐ фѐалијѐтини тѐснифатлашдырмаг , дахили тѐлѐбат вэ харичи тѐлѐбаты ѐдѐјѐн фѐалијѐтини маркетинг комплекси ујгун олараг тѐдгигатлашдырылыр. Дахили вэ харичи базар имканларынын артырылмасы дахили вэ харичи инвестисия сийасѐтини планлашдырыр вэ идарѐ олунмасында апарычы рол џйнајыр. Маркетингин идарѐ олунмасы алычы тѐлѐбатынын прогнозлашдырылмасыны тѐшкил етмѐк вэ алычы тѐлѐбатына ујгун ѐмтѐѐ истѐһсалыны тѐшкил етмѐк вѐзифѐлѐрини мѐјдана чыхарыр. Истѐһлак базарынын џјрѐнилимѐси ѐмтѐѐ тѐклифинин структура-сыны гиймѐтлѐн-дирмѐклѐ башланыр. Бу мѐгсѐдлѐ базарын ѐмтѐѐ илѐ дојма дѐрѐчѐси мѐјѐјѐн олунур. Сонра истѐһлак тѐлѐбатынын динамикасы вэ онун дѐјншмѐ мѐјллѐри тѐһлил олунур . Нѐр һансы ѐмтѐѐ вѐ хидмѐт џчѐн реал тѐлабат џјрѐнилир вѐ ѐмтѐѐ алычы тѐлѐбатынын прогнозлашдырылмасыны тѐшкил етмѐк вэ алычы тѐлѐбатына ујгун тѐклифини гиймѐтлѐндирир. Алычы вѐ сатычы арасында мѐбадилѐ просессинин эффектли олмасы џч групп факторлардан асылыдыр. Биринчи групп факторлара алычынын фѐрди вѐ коллектив формасына ујгун игтисади вѐ социал характерик параметрлѐри, икинчи групп параметр сатычынын социал игтисади фѐалијѐтинин нѐтичѐлѐрини характеризѐ едѐн кѐстѐричилѐр, џчѐнчѐ групп параметрлѐр исѐ мѐбадилѐ просессинин тѐшкилиин эффектли ѐлагѐлѐндирѐн вѐ нѐр ики проблемин узлашма моментлѐринин алычы вѐ сатычы марагы бахымындан ѐлагѐлѐндирѐн мѐтавилѐ жахуѐ сазиш шѐртлѐриѐдир.

Сазишин тѐшкили вѐ идарѐ олунмасы хѐсуси инфра структурлара вѐ хидмѐт едѐн адамларын ѐмѐјинин дѐзжѐн истифадѐсиндѐн хѐјли асылыдыр. Сазишин багланмасынын чари перспектив вѐ тѐшкилати проблемлѐри ујгун олараг мѐ'луматларын топланмасы, јыгылмасы, рекламасы вѐ прогнозлашдырылмасы кими сѐрбѐст фѐалијѐт даирѐлѐрини ѐһатѐ еднр.

Азад базар игтисадијјаты шѐраитиндѐ республиканын истѐһсалынынын харичи базарларда реаллашмасы, һѐмин базарларда ѐмтѐѐнин кѐшпјинѐ, онун истѐһлак дѐјѐринѐ олан тѐлѐбаты нѐзѐрѐ алмагла апарылыр.

Маркетинг комплексинин тѐшкилати проблемлѐринин һѐлли бу комплексѐ дахил олан фѐрди фѐалијѐтлѐрин нѐр биринин ајрылыгда вѐ систем һалында маһијѐт , функција вѐ тѐјинатыны мѐјѐ-

јөн етмәклә нәтичәләнир. Бу бахымдан тәләбат, тәләб, тәдијә габи-
лијјәти истәһлак кими фәалијјәтләрин маһијјәтини ачмағ вә онла-
рын һәр биринин маркетинг системиндә вә реҗион чәрчивәсиндә
фәалијјәтини тәдғиг етмәк лазымдыр.

Тәләбат истәһсалын вә әһалинин истәһсал мәғсәди вә һәјат
сәвијәси-ни тә’мин етмәк үчүн мадди вә мә’нәви нә’мәтләрә олан
сһтијячлары әһатә едир. Тәләбат фәалијјәт даирәси онуи мөвчуд
чәмијјәтии инкишаф сәвијјәсиндән әһалинин тәләбатынын өдәнил-
мәсинин чатмыш сәвијјәсиндән вә мәһсулдар гүввәләрин хүсусиј-
јәтләриндән асылы оларағ формалашыр. Тәләбат маркетинг
комплексиндә һәммин комплексии мәғсәди илә идарә олунур. Тәлә-
бат характери е’тибары илә үмуми олуб онун өдәнилмәси јоллары
конкрет маркетинг шәраитиндә формалашыр. Әһалинин тәләба-
тынын өјрәнилмәси, онун өдәнилмәси јолларынын сечилмәси вә
тәләбатла бөлкү арасында ән әлвәришли јолларын сечилмәси
маркетинг комплекси системии истәһлакчынын габилијјәтини ис-
тәһлак мотивләрини јаратмаға имкан верир.

Мәғсәд вә ресурслар тәһизат ресурсларынын бөлкүсү мар-
кетинг комплексинин тәшкилинии әсас үнсүрләридир. Бу үнсүрлә-
рин әлағә формасынын сечилмәси маркетинг комплексиндә тәлә-
би јә’ни конкрет оларағ әһалинин тәләбатынын өдәнилмәси јолла-
рыны характеризә едир.

Тәләбатын характери, мәзмуну вә тәсиифатыны өјрәнәркән
мүхтәлиф мејарлардан истифадә олунур. Мәсәлән, К.. К. Валгух
тәләбаты ону өдәнилмәси сәвијјәсиндән асылы оларағ бөлүр.

Бәзи мүәллифләр тәләбаты фәјдалылығ, формалашма мәнбә-
ләри вә динамикасына вә тә’сир даирәсинә көрә бөлүрләр. Тәләба-
тын өдәнилмәси јоллары конкрет сәһәнин , истәһсалын вә социал
инфраструктуранын, маркетинг хидмәтинин формалашмасына
сәбәб олур. Тәләбатын кәмијјәт вә кејфијјәт фәргләри онун өдәнил-
мәси јолларында диференсиал јанашма методларынын тәтбигинә
кәтириб чыхарыр. Бу да өз нөвбәсиндә маркетинг комплексинин
тәшкилиндә әһалинии мадди мә’нәви вә социал тәләбатынын ди-
намикасынын гурулушуну нәзәр алмағла һәјата кечирилир. Тәлә-
бат республиканын игтисади имканлары чәрчивәсиндә реалла-
шыр. Бу бахымдан реал тәләбат онун өдәнилмәсинин конкрет
формалары илә өлчүлүр. Бөлкү шәраити вә формалары , игтисади
артымын динамикасы әһали вә истәһсал тәләбатына мүхтәлиф ва-
риантларда өдәмәклә тәдијә габилијјәтини формалашдыр. Тә-
дијә габилијјәти әһали кәлирләри илә мүәјјән олуиур. Республика-
нын истәһсал гурулушу , республикада әмтәә вә хидмәт тәклифи
конкрет истәһлакы формалашдыр. Истәһлак өзү әһалинин өз

төлөбөтүнүн өдөнүлмөсүндө фəалијјəт даирəси олуб, сoсиал-иг-тисади, бөлкү, тəшкилаты вə сийаси проблемлəрин вəхдəти вə гар-шылыгы алагəси нəтижəсүндө формалашыр.

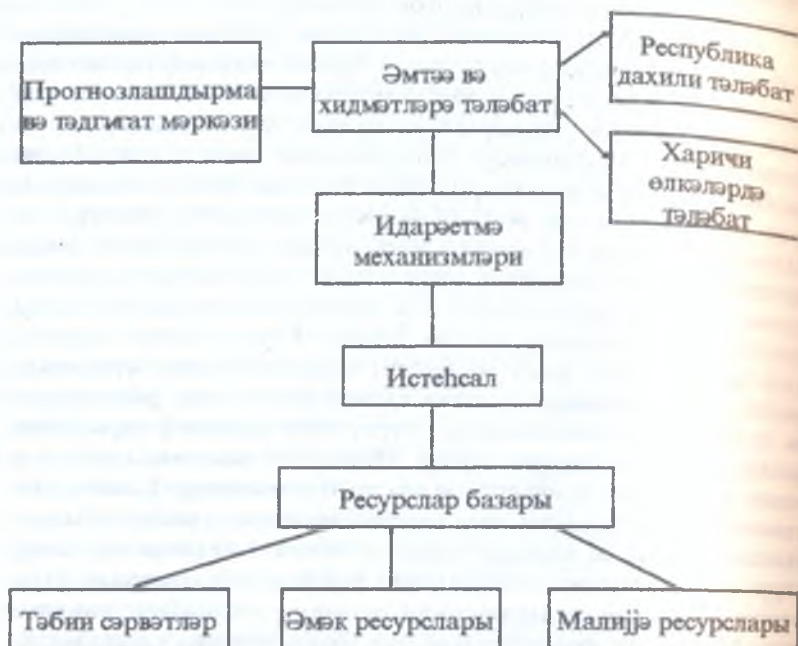
Маркетинг комплексинин тəшкилаты проблемлəриндэн респуб-лика игтисадијјатынын сoсиал игтисади инкишəф консепсия-сынын сечилмəsi вə маркетинг комплексинин һəмин консепсия-нын реаллашмасы механизминдө ролуну формалашдырмаг вə идарə етмə методларыннын һазырланмасы тəшкил едир. Илкин нөпбөдө маркетинг комплекс систем һалында тəшкил олунмалы-дыр. Бу системин əсас мэгсəди вə ресурс тəминаты үзвү сүр'əтдө багы функционал тəјинатына көрө мүйјөн олунур. Систем əмələ кəтирмəнин принциплəринə ујгун олараг вəһид мэгсəd кими əһа-линин төлөбөтүнүн өдөнүлмөсү вə мэгсəd реаллашдыран сəһəлэр сонра нсə механизмлэр тəртиб олунур. Систем актив олмалы-дыр. Актив систем кими маркетинг комплекс əһали күэрəнын јəхшылашдырылмасында актив тə'сирə малик олаи факторлары вə тəдбирлэри гиймəтлəндирип, һəтта ону мұхтəлиф вариантла-рында сoи эффект мүйјөн олунур. Маркетинг комплекс даһа чох чевик вə əкс əлагə принциплэри илэ шəртлəнмəлидир. Төлөбəт сис-теминин динамикасыны онун дəјишмə мейллəрини ресурс тə'мина-тынын кəмијјəт вə кəјфијјəт дəјишмэлəрини, һəмчинин мұхтəлиф структур ислаһатлар тəдбирлəрини дəјишмə динамикасына ујгун олараг маркетинг комплексинин сазланма гəбилијјəти олмалы-дыр. Маркетинг фəалијјəтинин сoн нəтижэлəрнин гиймəтлəнди-рилмəsi јолу илэ онун тəркиб структурларына əкс əлагə јолу илэ тə'сир етмəк гəбилијјəти формалашдырыр.

Маркетинг комплекс динамик олараг Елми-техники тəрəг-гинин вə базар истəһлак шейлəринин кəјфијјəтинə јени технолокија вə јени иш гүввəсинə төлөбөтү нəзэрə олараг мұхтəлиф режимдө ишлəјөн вə үфүти вə шагули əлагəлэр əсасында инкишəф едəи əрə-зи сəһə вə сoсиал идарəтмə принциплəринин əлагəли кəһəтлəрини өзүндө əкс етдирп. Бу бахымдан маркетингин тəшкили сəһə, əрə-зи, идарəетмə системиндө вə 'мəһəлли' фəалијјəт кəстəрөн систем-дир.

Маркетинг комплексинин тəшкили рəғабəт гəбилијјəтли сис-тем олмалыдыр.

Бу комплексин фəалијјəтиндө прогнозлашдырма фəалијјəти прог-нозлашдырма фəалијјəти, дүнја базар системиндө əмтəинин инкишəфы динамикасыны əмтə истəһсалынын сoсиал-игтисади сəмəрəсини гиймəтлəндирип, рəғабəт гəбилијјəтли истəһсал прог-рамы һазырлајыр. Рəғабəт гəбилијјəтли маркетинг тəдбирлэри комплексин дахилиндө олаи тəттигатлар мəркəзи вə маркетингин

јајылмасы јолларынын, стимуллашдырма механизмләринин вәдәти илә баш веряр.

Маркетингин идарәетмә механизмләри

6.2. ИСЛАҤАТЛАР ШӘРАИТИНДӘ МАРКЕТИНГИН ИДАРӘ ЕДИЛМӘСИНИН ӘРАЗИ СОСИАЛ ЧӘҤӘТЛӘРИ

Сосиал проблемләрин игтисади ислаһатлар шәраитиндә, һәл-линин јллары формалары вә үсулларынын тәкмилләшдирилмәси онлары оператив вә чевик олараг идарә олунмасы әәрурилијини мејдана чыхарыр.

Халг тәсәррүфатынын идарә олунмасынын базар игтисадијәти шәраитиндә, планлашдырманын, мадди һәвәсләндирмә сис-теминин игтисади мәнафеләрин ујгунлашмасы вә онларын тар-лыгынын тәмин едилмәси мәсәләләри даһа вачиб шәртләрдән би-ридир.Әрази планлашдырылмасы, онун игтисади сосиал проб-

лемләринин һәлли мәнәфеләр системинин узлашмасынын әсасында гурулмасы мүасир јенидән гурма шәраитиндә ән вачиб мәсәләдир.

Игтисади әдәбијатларда мәнәфелләр вә онларын узлашмасынын нәзәри вә методоложи әсасларынын әрази планлашдырылмасында нәзәр алынмасынын бир чох мәсәләләри өјрәнилмишдир. Лакин индики шәраитдә чевик идарәетмә меха-инизмләринин тәртиб олунмасы вә онларын әсасында игтисадијатын идарә едилмәсинин әрази планлашдырмасында социал игтисади марагларын узлашмасы вә бу марагларын арасында дајанан объектин идарә едилмәси механизминин тәкмилләшдирилмәси даһа мүһүм әһәмијәт кәсб едир.

Маркетинг планлашмасы шәраитиндә социал идарәетмә чәһәтләрини ики бөјүк группа бөлмәк олар: Биринчиси: истехсал просесиндә әмәк шәраитинин јахшылашдырылмасы вә елми-техники тәрәггинин инкишафына ујғун олараг әмәјин характери вә мәзмунун дәјишилмәси; истехсалын интенсив инкишафы вә онун игтисади сәмәрәлијинин артмасы илә јанашы бөлкү мүнасибәтләринин тәкмилләшдирилмәси вә мадди тәләбатын өдәнилмәсиндә јерли истехсалын ролунун артмасы Икинчиси: социал әдаләт принципләринин бәргәрар олунмасында социал инфраструктура-нын инкишафынын тә’мин едилмәси.

Бу чәһәтләрин һәр биринин һәм игтисади, һәм социал тәрәфләри вә мүвафиг проблемләри олдуғу үчүн, онларын ваһид систем бахымындан идарәсиндә узлашмасыны тә’мин етмәк мәгсәдилә әрази планлашдырылмасынын мәсәләси мејдана чыхыр.

Јерли бүдчәнин формалашмасы вә онун истифадәси, мүштәрәк мүәссисәләрин әразинин социал инкишафында ролунун артмасы, социал планын јеринә јетирилмәсиндә јерли һакимијәтин ролунун артмасыны тә’мин едән механизмләринин тәкмилләшдирилмәси зәрури мәсәләдир.

Рекионун социал-игтисади инкишафында лазым олаи вәситләрин истехсалыны там тәсәррүфат һесабы әсасларында тәшкил етмәк вә рекиона әрази системи кими бахмағ, онун игтисади әсасыны мөһкәмләндирилмәсиндә сәрбәстлик вә еквивалент таразлығ шәртләрини истифадә етмәклә, мадди марағ, малијјәләшдирмә вә өз хәрчләрини өдәмә системини һәјата кечирмәк лазымдыр.

Әрази идарә олунмасынын әи глобал ме’јары рекионун социал проблемләринин һәлл едилмәси олмалыдыр. Социал сәмәрә олмадан јүксәк истехсал көстәричиләри социализмин али мәгсәди олан инсанын һәртәрәfli инкишафыны тә’мин едә билмәз. Соси-

ал теләбат мүасир дөврдә мадди теләбатын өдәнилмәси имканларынын артмасы илә мүәјјән мәзмуи вә кејфијәт дәјишикликләринә мә'руз галыр. Мадди истеһсалыи инкишафы әһалиини теләбатынын өдәнилмәси имканларынын артмасы илә јанашы бә'зән дә мүәјјән дәринләшән социал мәсәләләрини һәлли мејдаи чыхыр.

Бу зиддијәтләрини һәлл едилмәси, идарәетмәнин социал механизмини, о чүмләдән онун әрази хүсусијәтләрини нәзәрә алараг тәкмилләшдирилмәсини теләб едир.

Белә механизмләрдән фикримизчә әһалиини пул кәлирләрини динамикасынын тәизимләимәси, онун артымына ујгун олараг әмтәә тәдавулүнүн идарә олуимасы, өлкәдә хүсусилә рекионда пул тәдафулу просесини әмтәә тәдавулу илә таразлы сурәтдә идарә олуимасы даһа вачибдир. бу мәсәләнин јолларынын бир даһа мүәјјән едилмәси вә онлардан истифадәнин сүр'әтләнмәси бахымындан, әһалиини тә'дијјә габилијәтинин мал тәклифи илә таразлашмасы баш вермәлидир.

Бу мәгсәдин реаллашмасы јолларындан ән вачибини дәвләт фондлары һесабына өдәнилә билмәјән теләбат нөвләринин бир һиссәсини мүхтәлиф шәраитләрдә, мүхтәлиф аилә группалары үчүн фәрди вәсаитләр һесабына өдәнилмәсини даһа кениш тәшкил етмәкдән ибарәтдир.

Әрази идарә олуимасында социал мәһәтләрин нәзәрә алынмасынын мүһүм тәрәфләриндән бири дә истеһсал олуимуш мәһсулун һәчминдә ајры-ајры игтисади рекионларын пајынын нәзәрә алынмасы, кәнд, шәһәр әһалиси социал группалар арасында, мүхтәлиф рекион вә с. үзрә социал әдаләт приинсипләри тәнзим олуимасыдыр. Бу саһәдә игтисадијјәтини идарә механизминин мүхтәлиф идарә сәвијјәләриндә нисбәтләрини позулмасы һаллары вардыр.

Кәнд тәсәррүфаты мәһсулларынын вә хүсусән әт, сүд мәһсулларынын әсас истеһлакчысы олан кәнд әһалиси һәммин мәһсулларын гијмәтиндә олан дәвләт мүвазинәтиндән аз истифадә едир. Чүнки, кәнд јерләриндә дәвләт тичарәти јолу илә әт сүд мәһсулларынын сатышы дәрәжәсиндә һәлә ки, азлыг тәшкил едир. Әлбәттә, әт, сүд вә сүд мәһсулларына теләбатын эксәр һиссәси шәхси тәсәррүфатын һесабына өдәнилир вә она кәрә дә кәнд тәсәррүфаты мәһсулларына олан гијмәт күзәштләри әвәзиндә кәндин социал инкишафыны онун гејри истеһсал теләбатына ајрылан вәсәитин, мүвафиг олараг һәммин мүвазинәтләр һесабына ујгун истеһсал саһәләринин халис кәлирләриндән ајырмаг лазымдыр. Фикримизчә, бу ајырмалар пул шәклиндә јох, истеһлак објектләри шәклиндә олмалыдыр. Республиканын бир чох рајонларында, хүсусән

Араз боју , Нахчыван МР-дә бу проблем һәлә дә һәлл олунмамышдыр.

Истеһсал тәләбии үстүн тутараг әһалиини истеһлакынын вә онун шәхси тәсәррүфатынын сувармаја олан тәләбатынын өдәнилмәдији һалда рекионда игтисади сәмәрәлилик тә'јин едилә билмәз. Рекионун комплекс инкишафы, онун план кәстәричиләригә тикилән социал объектләрлә јанашы, әтраф мүһитин корланмасы вә сон нәтиҗәдә мүхтәлиф пешә иглим хәстәликләри илә бағлы кәстәричиләр дә дахил олунмалыдыр. Мәһз рекионун социал игтисади инкишафын сүр'әтләнмәсинин интенсив јолу вәсаитләрин артырылмасыны дејил, јерли хаммаллардан вә әмәк еһтијатларындан сәмәрәли истифадәни тәләб едир.

Идарәетмәдә гәбул олуиан тәсәррүфат фәалијјети саһә марагыны, саһә сәвијјәсиндә ујгун истеһсал програмы әразинин комплекс инкишафы тә'минаты бахымындан гүмәтләндирилмәлидир.

Саһә вә әрази үзрә идарәетмәнин гаршылыгыла әлагәсинин оптималь һәлл едилмәси, бу сәвијјәләрдә тәсәррүфатчылыгы вә социал инкишафы тә'мин едән параметләрин тәнзим едилмәсини, онларын мувафиг мәгсәд функцијасы дахилиндә идарә олунмасыны тәләб едир.

Игтисадијјатын бир чох саһәләрини јени тәсәррүфатчылыгы методларына, там тәсәррүфат һесабына өзүнү малијјәләшдирмә гәјдасына кечирилмәси әразинин социал инкишафы үчүн лазым олан вәсаитин јерләрдә топланмасына вә мөвчуд тәләбләрә ујгун олараг истифадәсинә шәраит јарадыр. Социал инкишафын әрази үзрә идарә олунмасында әмәјин формаларынын мүтәрәгги тәшкили, истеһсал олунмуш мәһсулун бөлкүсү вә реаллашмасы мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Игтисади рекионларын мәһсулдар гүввәләринин спесифик хүсусијјәтләрини нәзәр алараг аилә подратынын инкишафынын даһа да артырылмасы вә ујгун олараг онларын истеһсал етдији мәһсулун реаллашмасы үчүн шәраит јарадылмасы, верки системләрини тәкмилләшдирилмәси әразинин социал-игтисади инкишафында мүһүм мәсәләләрдән биридир.

Әразинин комплекс инкишафында мүһүм социал шәһәтләрдән бири пул тәдавулу ганунунун фәалијјети әсасында игтисадијјатын идарә едилмәси малијјә вә кредит механизмләринин дүзкүн вә сәмәрәли истифадә едилмәси мәсәләсидир. Бу бахымдан дөвријјәдә олан пулун миғдарынын тәнзим едилмәси, пулуи әсассыз ахынын гаршысынын алынмасы, пулун јыгымынын социал һәдләри чәрчивәсиндә тәнзим едилмәси рекионда спесифик хүсусијјәтләрә маликдир.

Гейд етмэк лазымдыр ки, бу проблемләр индије гәдәр игтисадчы алимләр тәрәфиндән һәртәрәfli вә дәриндән өйрәнилмәмиш вә онуи өйрәнилмәсинә жениш јер верилмәмишдир. Әмтәәпул мүнәсибәтләринин кеишләнмәси вә республика игтисадијјатынын ачыг характердә олмасы шәраитиндә дәвләтләрин әләгәси тәсәррүфат механизминин, мүәссисәләрин мүстәгиллији вә мәркәзләшмиш республика идарә системинин оптимал әләгәләрини тәмин едән механизмләрин тәкмилләшдирилмәси вәчибдир.

Бу бахымдан әразинин истеһсал просесиндә ихтисаслашма-сынын дәринләшмәси вә онуи игтисади әләгәләриндә мәсрәфләр приисипиндән даһа чоһ,тәләбаты едәмәк дәрәҗәси кетүрүлмәлидир.Һәмчинин һәр бир мәһсулун әразидән кәнара верилмәсиндә вә онун башга реҗионда әһалинин тәләбатынын едәнилмәси ролундан асылы олараг, еквивалентлик принципләри дурмалыдыр.Бу һеч дә мүтләг еји гаршылыгылы сурәтдә әразиләрин һесабына дејил, вәһид халг тәсәррүфаты системиндә мәркәзи зоналарын иштиракы илә тәнзим олунамалыдыр. Фикримизчә, там тәсәррүфат һесабы принципиндә ајры-ајры игтисади реҗионларыи ишләмәси онларын һимајәчилик мөвҗејиндән тамамилә узағлашдырыр.

Әразинин систем бахымындан вәһид бир организм шәкилиндә идарә олунамасында, социал-игтисади инкишафын мејарынын вә кәстәричиләринин тәртиби, һәмин мејарын тәмин едилмәсиндә игтисади методлардан истифадә вә онларын специфик реҗион хүсусијәтләри, әһали социал һәјат тәрзинин формалашмасы вә онун дүнјәкөрүшүнүн јени руһла дәјишилмәсиндә өз әксини тапыр.

Әразинин социал-игтисади инкишафынын идарә едилмәсиндә перспектив комплекс програмларын вә бу програмлар әсасында әмәли идарә механизминин тәкмилләшдирилмәси ујғун перспектив кәстәричиләри тәмин етмәк үчүн механизмләр чевик вә фәал олмалыдыр.Бу бахымдан пресипектив планлар вә онларын әсасында мөвҗуд идарә механизминин ујғунлашдырылмасынын нәзәри, методоложи вә практикы реаллашмасы лазымдыр.

Мәлүмдур ки, елми-техники тәрәггинин әсасында истеһсал теһнолокијасы дәјишир. Әмәјин мәзмуну вә характери мүрәккәбләшир, ујғун әмәк һаггы фонду вә онун структуру дәјишир.

Бу бахымдан мөвҗуд мәсрәфләр әсасында истеһсалын структур перспектив дәјишмәләрини гијмәтләндирмәк мүмкүн дејил. Она кәрә дә әразинин социал игтисади инкишафында социал параметләрин елми-техники тәрәггинин олан дәјишмәләрини гијмәтләндирмәк лазымдыр.Бу дәјишмәләрә ујғун олараг идарә функцијасынын мүхтәлиф саһә органларындан фәргли олараг вәһид әра-

зи идарәси тәрәфиндән һәјата кечирилмәси даһа мәгсәдәүҗүндүр. Эразини һәм сосиал инкишафынын писләшмәсинә сәбәб олан тәсәррүфатчылыг үсулунда, мүхтәлиф механизмләрин вәситәси илә тәсәррүфат объектләри тәрәфиндәи һәмни писләшмәни гаршысыны алан әкс тәдбирләр, кәрүлмәлидир, һәм дә бу тәдбирләр чари бахымдан јох, перспектив сәмәрәнин гижмәтләндирилмәси вә онун нәзәрә алынмасы илә һәјата кечирилмәлидир.

Режнон игтисадијјатын идарә олунмасында эрази планлашдырылманын тәкмилләшдирилмәсн, эразини бүтүн ресурсларындан истифадәни тәнзим едилмәсинин пуллу әсаслар үзәриндә гурулмасы, тәбни еһтијатларын тәкрат истеһсалынын тәмин едилмәсиндә мүәссисәнин чавабдеһлијинин артмасы кими механизмләрдән истифадә етмәк лазымдыр.

Идарәетмә просесләриндә елми-техники тәрәггинин истеһсала тәтбигини сүр'әтләндримәк мәсәләси идарәедичи ораганлар тәрәфиндән һәјата кечирилер. Елми-техники тәрәггинин тәтбигинин мүәссисә, саһә фәалијәтнин план кәстәричиләринә дахил едилмәсинә бахмајараг, һәлә ки, онун сүр'әтләнмәсини ләнкидән тәшкилат мәсәләләриндә дәјишикликләр азыр. Истеһсалла елмин бирлији һәлл едилмәсә, елмин инкишафында онун игтисади вә сосиал кәстәричиләрини эразинин комплекс инкишафында исә елмин тәсирини нәзәрә алмадан идарәетмәдә һеч бир халг тәсәрүфаты сәмәрәсиндән данышмаг олмаз. Ола билсин ки, ајры-ајры саһә, мүәссисә вә эрази мисалында мәһәлли идарә етмә үсулу ајрылыг да кәтүрүлмүш бир мүддәт үчүн сәмәрәли олсуи, лакин бүтүн халг тәсәрүфаты сәмәрәси бахымындан бу үсулла идарәетмәнин сәмәрәси азыг етмиш олур.

Эрази идарә едилмәсиндә елми-техники тәрәггинин бир тәрәфи дә игтисадијјат елминин өзүнүн инкишафыдыр. Сосиал-игтисади инкишафын сүр'әтләнмәси вә јенидәигурма игтисади стратегиясынын һәјата кечирилмәси шәраитиндә игтисад елми чевик вә әмәли бир механизмә чевирилмишдир. Инди артыг конструктив тәсәррүфат фәалијәтинә вә идарәетмәјә кечирилмәлидир. Бу бахымдан профессор С. С. Шаталнин ашагыдакы фикри илә тамамялә шәрикик: "Тәчрүбә кәсәрир ки, әкәр халг тәсәрүфаты идарәчилији тәчрүбәси һәгигәти нә гәдәр ачы олса да, ајдынлашдырмада мараглыдырса, игтисадијјат елми конструктив олараг инкишаф едә биләр".

Идарәетмәдә чевиклик һәр шәјдәи әввәл идарәетмә функсиясынын тәсәррүфат фәалијәтинин сон нәтичәси илә әлагәләндирилмәсини тәләб едир.

Реконструкциясынын халг тасарруфаты мигжасында идаре едилмеси функцијасы, онун ахалинин хаят савијјесинин јуксалдилмеси параметрлерини ве социал адалет принциплерини те'мин еден амек олчусу иле истехлак олчусу арасында ујгунлугу низама салмаг хусуси ахемийјет кесб едир.

Амек олчусу иле истехлак олчусу арасындакы дэјишмэлери нэзере алмаг ве истехлакын идаре едилмэсинде ахалинин келир ве гиймет механизмлеринин тэнзим едилмеси учун амек хагтынын дифференсиасијасынын истехлак дифференсиасијасы иле алагаландирмек ве онларын жахынлашмасына те'сир еден амиллер системини дэјишдирмекле хаята кечирмек лазымдыр.

Эрази идаре олунмасынын методолокијасында социал чэхетлерэ игтисади артымын хэм амилли, хэм де онун сэмэрэлилијинин сон нэтичеси кими бахыланда, социал параметрлер хэм идарестмэнин мэгсэд функцијасында хэм де ону те'мин еден идаре механизминин кэмийјет ве кејфијет дэјишликликлэринде өз аксини тапмалыдыр.

Демократија ве ашкарлыг шэраитинде игтисадијатын идаре едилмэсинде ашкар олунан зиддијетлер ве онларын эмэле кэлмэсинин објектив ве субјектив шэраитинин тэһлили, мејллэрин мутэрэгги дэјишмэлэринэ те'сир еден амиллери идаре системинэ дахил етмек мэгсэдэујгундур.

Амек мэхсулдарлыгынын артырылмасы, амек хагты планы арасындакы нисбэтлерин позулмасы, амек хагтынын ишин сон нэтичэсинден узаглашмасы, мэхсул чатышмамазлыгына сэбэб олмушдур. Мэхз идаре функцијасы бу зиддијетлерин арадан галхмасына онлары догуран амиллерин идаре едилмеси јолу иле актив социал механизмлерден истифадэ етмелидир.

Инди артыг мэхсулун хэчмини јуксалтмекле тэлэбатын еденилмэсини те'мин етмек асас јол дејилдир. Игтисади тэчрүбэ кестерир ки, тэлэбатын еденилмэсинин бу чур игтисади моделлери мусир тэлэблэре чаваб вермир, фикиримизче бөлжү механизми иле социал бэрабэрлијин бэргэрар олунмасы арасындакы гаршылыглы алагэнин асасында игтисадијат идаре олунмалыдыр. Академик И.П.Федоренконун фикри иле тамамилэ разыјыг. Капитал гојулушунун сэмэрэсинин хесапланмасында (эрази бахымындан курсив Элирзајев Э.Г.) јалныз истехсал хэрчлери дејил, хэм де истехсалын нэтичеси кими истехлак олунмуш мэхсулун хэчмини иле јанашы истехсал едилмиш мэхсулун фајдалышыгы ве кејфијэти де нэзере алымалыдыр. Бу исэ идарестмэде ахалинин истехлак габилитетинин мэгсэд функцијасына дахил едилмэсини тэлэб едир.

Истеһлак габилијјәти әмтә-пул мүнәсибәтләри шәраитиндә, әһалинин пул кәлиринин вә гijмәт системинин формалашмасы илә јанашы һәм дә әразинин истеһлак шејләри илә тә'мин едилмәсиндән вә тәләбатын формалашмасы хусусијјәтләриндән чоһ асылдыр. Истеһлакын идарә едилмәсиндә социал норма-ларын тәртиби вә бу нормалара ујгун олараг идарә функцијанын сечилмәси мөгсәдәујгундур.

6.3. ТӘЛӘБАТ ВӘ ИСТЕҲЛАК МАРКЕНТИНГ ИДАРӘ ЕДИЛМӘСИНДӘ ИГТИСАДИ МЕХАНИЗМДИР

Тәләбат вә истеһлакын идарә едилмәси дедикдә онларын формалашма динамикасыны вә гануна ујгунлуғларыны мөгсәдәујгун јөнәлтмәк демәкдир. Тәләбат вә истеһлак өз характер с'тибары илә бир сыра гаршылығлы әләгәдә олан игтисади вә социал фактларын тәсирин илә формалашмасына көрә онун мәркәзләшмиш идарә едилмәси комплекс тәдбирләр вә системләр васитәси илә һәјатә кечирилә биләр. Идарә етмә мөгсәди илә илкин нөвбәдә идарәетмә мејары тәтбиг олунамалыдыр. Идарә етмә мејары һәјат сәвијјәси вә тәләбатын өдәнилмәси дәрәҗәси кими ифадә олунур. Гејд едәк ки, мүасир базар игтисадијјаты шәраитиндә истеһлакын формасы вә инкишафы тәләб вә тәклиф гануну әсасында баш верир. Она көрәдә идарәетмә объекти кими тәләбатын өзүнүн өлчүлмәси. Онун гijмәтләндирилмәси вә она тәсир системи механизмләр олараг формалашыр.

Идарә етмә мөгсәдилә истеһлак тәһлил олунур. Ајры-ајры мәнбәләр вә ајры-ајры мадди немәтәләр, хидмәтләр үзрә әһалинин фактики истеһлақы онларын дүнја өлкәләри илә мүгајисәдә мөвчуд вәзијјәти гijмәтләндирилир вә истеһлакын формалашмасында әрзағын, гејри-әрзағын, хидмәтләрин ролу ганунаујгун шәкилдә сүбүт олунур. Әкәр истеһлакын ајры-ајры мадди немәтләр вә хидмәтләр үзрә бир әмтә чоһлуғундан башга әмтә чоһлуғуна кечмәси һаллары мүшаһидә олунурса, бу һаллары јарадан фактларын тапылмасы, онларын тәсир күчүнү гijмәтләндирир.

Сонрадан формалашмыш ганунаујгунлуғун игтисади вә социал ефекти өлчүлүр вә нәтичәләри гijмәтләндирилир. Беләликдә идарәетмә системи бир сыра ардычыллығла бир-бирини тамамлајан тәдбирләрин мәчмуу кими чыхыш едир.

Әлбәтдә тәләбатын идарә едилмәси бир о гәдәр дә оператив һәлл олунан мәсәлә дејилдир. Онун бир сыра объектив зәрурәт

үзүндөн формаларыны нэзэрэ алараг шэранти гүжмэтлэндирмэк лазымдыр. Лакин истехлак исэ бүтөвлүкдэ игтисади-сосиал системдэ апарылан сүжасэтин нэтичэсидир. Реаллашма механизидир. Она көрөдэ истэр төлөбата, истэрсэ дэ игтисадијјата һөјат тэрэн вэ сосиал инкишафа истехлак призмасы илэ тэсир етмэк олар. Истехлакын идарэ олунмасы мэгсэдилэ структур арашдырылмасы лазымдыр. Һәр бир истехлак, истехлакына төлөбат бахымындан, үмуми imkanлар бахымындан конкрет јанашмаг лазымдыр. Онда истехлакын идарэ едилмэси тэнзимләнмэ объекти кими тэсвир олуна билэр. Истехлакын идарэ едилмэсиндэ базар игтисадијјаты үчүн тэтбиг олуна билэн мејар заман-замаи һәр бир истехлак нөвүнэ әһали тэрэфиндэн верилэн, «үстүнлүк» принципнэ «приоритет» әһәмијјет кэсб едир. Мүасир шэраитдэ «приоритет» истигамэтлэрини формалашмасы һәр һәр бир дәвләтин дахили хүсусијјетлэри илэ бағлыдыр. Она көрөдэ әкәр биз чәмијјәти, инсанлары истехлак давраиышына көрө фәрдлэрэ ,сонра группара бөлсәк, онда истехлакчыларын мәнз истехлакын характеринэ көрө пайланмасыны мүјјән етмиш олурут. Бу мэгсәдлэ истехлак давраиышы илтеһлак векторлары илэ мүјјән олунур. Истехлак векторунда һәр бир истехлак мәнсулунун бу вэ ја дикәр әһали группу үчүн хүсуси чәкиси онун ролуну гүжмэтлэндирир вэ бу хүсуси чәкини мејар гәбул едәрәк, әһалини типлэрэ бөлмэк олар. Башга бир бахымдан идарэ етмэ просесинэ динамик нөгтеји нэзәрдән јанашмаг лазымдыр. Бу һалда идеал модел дүшүнмүк олар. Идасал мадел формалашмыш чәмијјәтин истехлак структуруну трансформасијјасыны нэзэрэ алмагла тәртиб олунур. Бу моделдэ һәр бир истехлака тэсир едән амилин дәјишмэси характериндән асылы олараг истехлакын дәјишмэсинин характеринэ көрө ејни группар мүјјән олунур вэ бу группар истехлак давраиышыны изаһ едән вэ әһалинин бу давраиыша көрө пайланманы мүјјән едир. Садэ һалда ажры-ажрылыгдә һәр бир факторун динамик дәјишмэсинин истехлакын структурунда бу вэ ја дикәр конкрет истехлак мәнсулунун дәјишмэсинэ тәсири гүжмэтлэндирилир. Бу тәсир гүжмэтләнмэсинэ көрө һәмин истехлак мәнсуллары группашдырылыр. Сонра бу әмтәләрин бүтөвлүкдә һәминдәки хүсуси чәкиси тапылыр вэ бөләликлә биз бүтүн әмтә вэ хидмәт истехлакыны 100% гәбул етсәк вэ группарын сајыны i-илэ ишарэ етсәк, һәр группа дүшән әмтәлэрини мигдарыны i- илэ ишарэ етсәк ,онда

$$\sum P_i = 100\%$$

Практики һесапламада биз истеһлакын конкрет иөвүнү кәлирләрден асылылыгыны эластик әмсалы илә ифадә едиб, бир нечә ил үчүн һесапламалар апармышыг.

$$K\epsilon_j = \frac{\partial L_j}{\partial_j}$$

$K\epsilon$ - эластиклик әмсалыдыр, j - исә истеһлакыны, i - кәлир группунда дәжишмә динамиекасыны харктеризә едир.

Жә'ни, кәлирләрдин 1% дәжишмәси, j - истеһлакын исчә фаиз дәжишмәсини көстәрир. Сонра тапылмыш эластиклик әмсалыны интервалына көрә групплар тапылыр. Һәр группда группларда ујгуи олараг јерләшән әмтәәләрдин вә хидмәтләрдин сајы $K\epsilon_j$ чохлуғундан сечилир. Сонра $K\epsilon_j$ чохлуғунун истеһлақда хүсуси чәкиси тапылыр. Беләликлә Пуассон пајланмасы алыныр.

$$f = e^{\frac{\partial \pi}{\partial (1)}}$$

Тапылмыш ганунаујгуиулуғлар вә пајланма әмсаллары мөвчуд шәраитдә истеһлака тәсир едән амилләрдин вә шәртләрдин әсасланмасы үчүн әһәмијјәт кәсб едир. Әлбәттә бу арашдырмалар идарә етмә үчүн төвсијә характери дашыјыр, бирбаша истеһлакын сәвијјәсинин вә онун структурунун гәрар гәбулу илә тәмии етмәк мүмкүн дејилдир. Лакин истеһлакын формалашмасына тә'сир едән амилләрдин тәсир күчүнү биләрәк онларын истеһлақ әјриләриндә јерләрдин дәжишмә мејлнини гүмәтләндирмәклә шәраитә тә'сир етмәк олар. Гејд едәк ки, истеһлакын идарә олунмасы, мәркәзләшмиш вә инзибати үсулларла јох, иғтисади методларла һәлл олунур. О чүмләдән не'мәтләрдин тәклифинин тәшкили, идарә олунмасы јоллары илә бу вә ја днжәр инкишафы вә јерләшмәсини мигдары хидмәт вә сосиал инфраструктурун инкишафы үмуми әһалинин һәјат сәвијјәсинини јүксәлмәси тәдбирләри илә реаллашыр вә она көрә дә һәр бир коикрет истеһлака фәрди бахмаг лазымдыр. Индики шәраитдә маркетинг планлашмадан даһа чох истифадә олунур. Маркетинг һәр бир хидмәтә вә әмтәәјә перспектив тәләбат бахымындан јанашма илә мүәјјән олунур. Бә'зи идарә едичи шәхсләр маркетинг идарә едилмәсинә анчаг мүбадилә просессиндә олан тәдбирләр кими бахырлар. Әслиндә маркетинг идарә едилмәли тәкчә мүбадилә јох, истеһсал вә белкүдә, һәмчинини истеһлақда олан тәдбирләр чохлуғудур.

Батар иғтисадијјаты шәраитиндә тәләбат системи тәләб вә тәклиф ганунаујгуиулуғлары әсасында формалашыр. Тәләбатын

тэдгиги она тэсир едэн базар элементлэри комплексиндэ ахтары-
лыр. Базар игтисадијјаты формача истехлакын да структурунда
мүөјөн дајаныгы гануна ујгунлуглары мејдана кәлир. Тәләбат вә
истехлак өјрәнилдији заман ајры-ајры конкрет маддн не'мәт вә
хидмәт истехлакынын динамикасы тәһлил олунур. Бу мәсәддә
индексләшмә методундан истифадә олунур. Истехлакын тәдги-
гиндә һәр бир конкрет әмтәэнии вә хидмәтин истехлакы өдмәк
габилијјәти нәзәр алыныр. Әкәр дәринлијинә кетмәдән бүтүн әмтә-
әләрин вә хидмәтләрин истехлакында мүөјөн бир min вә max һәдд
мөвчуддур. Бу һәдләр дахилиндә истехлакын дәјишмәсини меји-
ли мүөјөн олунур. Бу һәдләрә 2 јанашма бахымындан гијмәт вер-
мәк олар.

1) min һәдди дифисит гытлыг шәраитиндә олан сон фәјдалы-
лыг кими гијмәтләндирилир.

2) max һәдди исә истехлакын дојмуш 'сон фәјдалылыгы' ад-
ланыр.

Она көрәдә 1-чи һәдд сон фәјдалылыг һәдди кими инсанла-
рын физиоложи тәләбатыны өдмәк үчүн лазым олан мадди вә мә'-
нәви немәтләрни чохлау илә мүөјөн олунур. 2-чи сон һәдд исә тә-
ләб вә тәклифин таразлашмасы шәраитиндә вә физиоложи тәләба-
тын максимал өдәнилмәси шәраитиндә һәлл олунур. Бу нки гиј-
мәт истехлакын планлашмасынын вә идәрә олунмасынын мејар
кәстәричиләрини тәшкил едир. Игтисади әдәбијјатларда min 'ис-
техлак сәбәти' дејилән систем кәстәричиләриндән истифадә олу-
нур. Min истехлак сәбәти min кәлирләр сәвијјәсиндә лазым олан
min истехлак шәјләринин мәчмуу илә мүөјөн олунур. Әлбәтдә бу
'истехлак сәбәти'ни формалашмасы истехлак базарынын дојма
сәвијјәсиндән, әһалинин әлдә едилмиш һәјат сәвијјәсиндән вә әһа-
линин бу вә ја дијәр әмтәнин сечилмәсиндә габилијјәтиндән аслы-
дыр. Она көрәдә 'истехлак сәбәти' нисби кәстәричидир. Онуң һа-
зырланмасы һәр бир тәтгигатчынын вә реал шәраитин хүсусијјәт-
ләрини нәзәр алып, динамик олараг дәјишир. Истехлак сәбәти-
нин базар игтисадијјаты шәраитиндә әһәмијјәти дәвләтин социал
шәраитини тәнзимләмәкдәи етру истифадә олунмасыдыр. Мәсә-
ләи : социал мүдафиә, тәгаүд, пулсуз хидмәтләр вә с. min истехлак
бүдәсинә ујгун олараг ишләниб һазырланыр.

Истехлакын базар игтисадијјаты шәраитиндә стратеги
планлардан фәргли олараг даһа чох оператив планлашма заманы
һәр бир хидмәт нөвү вә әмтә базар тәләбаты бахымындан гијмәт-
ләндириләр. Маркетинг планлары мәһсулуи истехсалы, кәјфијја-
ти вә сагышы проблемләри илә бүтөвлүкдә һәлл олунур. Она кө-
рәдә һәр бир саһибкар өз фәалијјәтини тәнзим етмәк үчүн нә исто-

исал едәҗини, нәчә истәһсал едәҗини вә һарада ону реаллаш-
дырдыгыны нәзәрә алараг истәһсалы тәшкил едир. Маркетинг
планы әмтәә вә хидмәтин чешиди, кәйфијјәти илә мүүјјән олунур.
Әкәр кәйфијјәтли мәһсул истәһлакынын тәләбаты бахымындан вә
онун кәлирләри чәрчивәсиндә планлашмасы онда онларын реал-
лашмасы просеси сур'әтлә кедир. Она көрә дә һәр бир истәһсалчы
истәһлакчынын габиліјјәтини нәзәрә алыр. Истәһлак базары өј-
ронилір, динамикасы гиймәтләндирилір. Физики кәйфијјәти ба-
хымындан һансы әмтәәләрә вә хидмәтләрә сһтијачлар мүүјјән олу-
нур. Сонра исә истәһсал структуру, истәһлакла таразлашдыры-
лыр. Әлбәтдә истәһсалыны ритлик истәһлақдан асылы олараг дәји-
шилмәси ани бир просес дејил радикал структур дәјәрләри илә
бағлыдыр вә мүүјјән сәвијјәдә капитал гојулушу тәләб едир. Буна
көрәдә истәһсал истәһлак просеси дүз вә әкс әлағә илә истәһлакчы
илә истәһсалчы арасында мүнәсибәт формасында идәрә олунур.
Белә идәрәчиликдә маркетинг тәдгигатлары әһмијјәтлидир. Бу
тәдгигатын әсасыны базарда әмтәәнин вә хидмәтин мал дөвријјә-
сини онун структуруну, сатыш алыш посесини тәнзимләмәк, ида-
рә етмәк механизмләри баша дүшүлүр. Маркетинг планлары әмә-
ли планлардыр. Истәһлакчынын гәрар гәбулу вә тәнзимләмә мөг-
сәди илә истифадә олунур. Базар игтисадијјаты формача истәһла-
кын дајаныглыгыны, әнәнәви структурлар мејдана кәтирир. Она
көрәдә базар игтисадијјаты нормал базар мүнәсибәтләри шәраи-
тиндә әһалинин алычылыг габиліјјәтини нормал һал кими көтүр-
мәк олар вә истәһлакын сәбәтинин ајры-ајры социал групплар үчүн
еталон, нүмунәви характерләрини вермәк олар. Сонра исә чәмијјә-
тин әсас функцијјасы нормал һаллардаи фәргләнән ситуасијјалары
идәрә етмәк олар. Она көрәдә индики касыблыг вә тәләб тәкли-
фин таразлашмамасы шәраитиндә номинал ресепт вермәк чәтин-
дир. Лакин башга дөвләтләрлә мугајисәдә истәһлакын структу-
рунда баш верән фәргләрин мәзмунуну тәһлил етмәклә, сәбәблә-
рини изаһ етмәклә перспектив гануна ујгунлуғлар демәк олар. Ба-
зар мүнәсибәтләри формача гиймәтләрин, бүдчәнин, тәләб тәкли-
фин там бүтөв функцијјасы фәалијјәт көәтәрир вә бу механизмләр
игтисади социал пропорсијјаларын таразлашмасына шәраит јара-
дыр. Базар игтисадијјаты шәраитиндә ишсизлик, инфлјасија про-
сесләри тәбии һалдыр. Лакин бу просесләрини һәдләрини мүүјјән
едиб онларын васитәси илә бүтөвлүкдә игтисадијјаты идәрә етмәк
олар. Она көрә дә истәһлак вә тәләбат бүтүн игтисадијјатын сфе-
раларында атылаи аддымларын сфәктли, сәмәрәли механизми
бахымындан гиймәтләндирилір. Бу исә игтисадчы идәрә едичи
кадрларын гәрар гәбулу һәллиндә истәһлакчынын мәнәфеји бахы-

мындан гиймэтләнмә габилијјәтинин формалашмасы демәкдир. Беләликлә, истәһлак бүтүи игтисади сijasәтин сон нәтичәси ол-
магла идарәстмә проссләриндә апарычы мејар вә кәстәричиләр
системидир.

VII. ИСТЕҢЛАКЫН ИДАРЭ ОЛУНМАСЫ

7.1. ИСТЕҢЛАК ДАВРАНЫШЫНЫН ТЭДГИГИ МЕТОДИКАСЫ ВЭ ТЭҢЛИЛИ

Истеҥлак давранышы маһијјет е'тибары илэ формалашмыш истеҥлак структурасынын характеризэ едир. Истеҥлак давранышы аһалинин мүхтәлиф сосиал игтисади группларынын, кәнд вэ шәһәр аһалисинин истеҥлак просесиндә гәбул етдији тәрарын нәтичәсидир. Она көрә дә истеҥлак давранышы даһа чох аһалинин истеҥлак просесиндә бу вә ја дикәр мадди вә мә'нәви не'мәтләрә, пуллу вә пулсуз хидмәтләрә, бир бирини әвәз едән истеҥлак әшја-ларына үстүнлүк верилмәси динамикасыдыр.

Истеҥлак давранышынын узун илләр боју тәдгиги онун гәнуәујгунлугларынын мүәјјән едилмәси бүтөвлүкдә аһали истеҥлакынын мејлләрини мүәјјән етмәјә имкан верир вә бу мејлләрин тәдгиги јолу илэ рекионда тәләблә тәклиф арасында таразлыгы тә'мин едән дөвләт тәдбирләри һазырламаға имкан јараныр. Бу бахымдан истеҥлак давранышына динамик просес кими бахырыг, она тәләбат бөлкү, мүбадилә вә аһалинин истеҥлак габилијјәтинин гаршылыглы әлагәсинин нәтичәси кими бахырыг вә тәһлил етмәк үчүн дә бу әлагәләрин гијмәтләндирилмәсинин методикасыны ишләјирик. Истеҥлак давранышына факторлар, амилләр принципинә ујгун олараг , бир сыра игтисади аһали , сосиал әрази , хариҗи игтисади әлагәләр амилләри тә'сир едир. Истеҥлак давранышынын формалашмасына тә'сир едән амилләрин вә бу амилләрин гијмәтләндирилмәси, истеҥлакын прогнозуна вә онун идарә олунамасына хидмәт едир. Истеҥлакын давранышы истеҥлак вектору илә мүәјјән олунур. Јә'ин бүтөвлүкдә сабит хәрчләр вектору, II исә кәлирләрин артмасы илә ујгун олараг артан истеҥлак шејләрн нәзәрдә тутулур. Истеҥлак давранышы вә онун амилләри арасындакы әлагәни ашағыдакы асылылыглы ифадә етмәк олар: Фәрз едәк ки, $x_1, x_2, \dots, x_n$ мүхтәлиф сосиал игтисади әләмәтләри характеризэ едир. $y_1, y_2, \dots, y_n$ ујгун олараг истеҥлакын һәр бир фактордан асылылыгыны характеризэ едән дәјишәннин параметләридир. Онда $r = y/x$ преспективдә истеҥлак давранышы структура-сында баш верә билән дәјишмәнин еһтималыны гијмәтләндирән әмсаллар ола биләр . Әлбәтдә дејилән мәсәләләр истеҥлак давранышынын чохүзлү фәза системиндә ону јарадан чох саһәли факторларын тә'сири илә формалашмасыны характеризэ едир. Садә һалларда аһалинин истеҥлак давранышы бир нечә ил ардычлы-лыглы мүгајисә олунур вә бу мүддәтдә истеҥлакын дахили струк-

турасынын һәр бир элементинин дәјишмәсинин хусуси чәки әмсалы (артыр) тапылыр. вә бу әмсалы $a(t)$ замандан асылылыгы тренд формасында $y=a+d(t)$ прогнозлашдырылыр.

Истәһлак давраһышы комплекс амилләрин гаршылыгыла әләгәси илә формалашыр. Әслиндә пул мүнәсибәтләри шәраитиндә вә базар иғтисадијјатынын мұхтәлиф мәрһәләләриндә онун инкишаф сәвијјәләриндә истәһлак давраһышы өзүнә мөхсус үмүмн принципләри вә ганунаујғунлуғлары әкс етдирир. Белә ки, тәләбат вә тәклифин таразлашмасы үчүн истәһлак давраһышынын ән әл-веришли, оптимал структурасыны характеризә едир вә бу структура бүтүн республиканын әһали группалары вә әразисиндә идеал коминал структура кими гә'бул едилә биләр.

Ајдындыр ки, реал шәраитдә тәләблә тәклиф, базар тараз дејил. һәр бир мал вә хидмәт үчүн тәләб вә тәклифин таразлыгы ејни сәвијјәдә өдәнилмир. Она көрәдә истәһлак давраһышынын тәдгиги тәләбин тәклифдән јухары олмасы шәраитиндә; тәләбин тәклифдән ашағы олмасы һалында вә тәләблә тәклиф арасында синхром артым јахуд азалма мејлләри мөвчуд олдугда, истәһлак давраһышы тәдгиг олунамалыдыр. Гејд едәк ки, бу һалларын һәр бириндә гијмәтин дәјишмәси тә'сири нәзәр алынмалыдыр. Белә ки, тәләб тәклифдән ашағы олдугда истәһлак давраһышы мејли бүтүн әләгәләр үзрә бәрәбәр арта биләр. Тәләб тәклифдән јухары олдугда исә истәһлак давраһышындан мејл әи чох тапылмајан малларын һесабына азалмаја вә тәклиф дә хусуси чәкиси чох олан маллар һесабына дәјишир. Она көрә дә истәһлак давраһышы тәләб вә тәклифин арасындакы фәргләрин параметрләрини, векторларыны биләрәк идарәәтмә механизми кими истәһлак давраһышы структурасына тә'сир едән идарәәтмә механизми әсасында ишләнилир. Бу просесин технолокијасы мүрәккәбдир, лакин гурулушу индики шәраитдә јени истигамәтдир. Истәһлак давраһышының динамикасыны гијмәтләндирмәк вә ујғун мејлләрин әсасында төв-сијјәләр һазырламағ үчүн мұхтәлиф методлардан истифадә олу-нур. Илкин анда истәһлак давраһышында дәјишмә динамикасы ејни олан әмтәә вә хидмәт группаларының тәснифләшдирилмәси ме-тодикасы ишләнир. Тәттигатлар көстәрир ки, бу бахымдан әрзағ, гејри-әрзағ хидмәт ејни принципдә гијмәтләндирилир. Метод ки-ми индексләшмә сечилир. һәр бир амилн, кәлирин, гијмәтин, гытлығ сәвијјәсинин тәләблә тәклифин таразлығ сәвијјәси тә'сири гијмәтләндирилир.

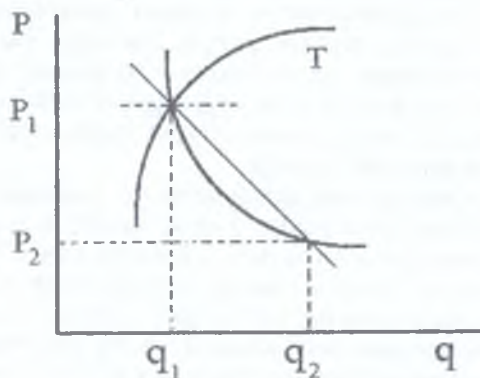
7.2. ГИЈМӘТ ВӘ ИСТЕҢЛАК

Гијмәт игтисадн механизм кими истеһсал вә истеһлакын таразлыгыны, онларын динамикасыны вә артым сүр'әтләрини мүй-жән едир. Гијмәтлә истеһлак арасында әләгә бирмәналыдыр. Јә'ни истеһлак олунан мөһсулларын гијмәтләри артдыгда онларын үму-ми дәјери артыр. Вә ујгун олараг әһалинин кәлирләри, јыгым фонду истеһлак фонду артырылыр. Истеһлака гијмәтин тә'сири исә әкс тә'сир характери дашыјыр. Гијмәт дәјишдикчә истеһлакын һәмн азалыр, структурасында ашағы гијмәтдә олан мөһсулла-рын хусуси чәкиси артыр вә истеһлакын артырылмасына ситимул азалыр, беләликлә, гијмәтин дәјишмәси тәләблә тәклиф арасында мувазинәтин вә гарышылыгылы тә'сирин јаранмасында, форма-лашмасында ортаг механизм ролуну ојнајыр. Әкәр һәр һансы мөһсула гијмәт артырса, бу истеһсалчы үчүн әләвә удуш демәкдир вә истеһлакчы чох һәвәслә гијмәти јухары олан мөһсулуи истеһса-лыны артырыр. Бу заман әләвә капитал гојулушуна еһтијаж олур вә әләвә ресурслар тәләб олунур.

Просес о вахта гәдәр давам едир ки, базарда бу әмтәләрин тәклифи тәләбатла таразлашыр. Гијмәт мүйжән һәддә чатыр. Сон-ракы просесдә истеһсалын артымы гијмәтин ашағы дүшмәсинә сә-бәб олур. Базарда һәмн әмтәнин тәклифи тәләбатдан чох олур. Истеһлакчынын алычылыг габилијјәти артыр. Истеһсалчы исә гијмәтин дүшмәсиндән истеһсалыны башга әмтәнин сәмтинә јө-нәлдилир. Беләликлә гијмәтин тәләб вә тәклифә тә'сири базар иг-тисадијјаты шәраитиндә формалашыр. Бу ганунаујгунлугу дәрк едән, ишиндә тәтбиг едән 2 субјекти олур; алычы- сатычы истеһ-салчы. Истеһлакчы өзүнә ујгун олараг мәнфәәт әлдә едир, јахуд зәрәр чәкир. Гијмәтин маја дәјериндән јухары олмасы нәтичәдә истеһсалчы үчүн әләвә мәнфәәт јарадыр. Истеһсалчы базар игти-садијјаты шәраитиндә јухары гијмәт олан базарлары сечир, әсас-ландырыр вә һәмн базарларда тичарәти тәшкил едир. Истеһлак-чы исә алычылыг габилијјәтинә ујгун олараг әмтә тәклифинин дахилиндә бүтүн мүмкүн гијмәтләрдән онун кәлиринә ујгун ола-ныны сечир. Гијмәтлә тәләб тәклиф вә истеһлак арасында бирба-ша әләгә вар. Бу әләгәләр тәләб ганунунун маһијјәтиндән онун ди-намикасында баш верир. Тәләб гануну ашағыдакы формада ифа-дә олунур. Һәр һансы әмтәјә олан тәләб, һәмн әмтәнин мөвчуд-лугу шәраитиндә вә һәмн әмтәнин тәләбатын өдәнилмәсиндә ро-лунун олмасы шәраитиндә гијмәтин артмасы илә тәләб азалыр. Гијмәтин азалмасы илә тәләб артыр. Тәләб тәклифин мүйжән нор-

мал хэдлэри шэраитиндэ P_1 гijмэтинэ уjгуи олараг q_1 тэлэби мөвчудурса P_2 гijмэтинэ уjчун олараг q_2 тэлэби мөвчуддур.

Бу ганун, гejд едэк ки, сон хэдлэр приисипи эсасында формалашыр. Ја'ни гijмэтин истэнилэн гэдэр јухары олмасындан һамин эмтэejэ олан тэлэб гijмэтдэн асылы олараг дэјишилик. Гijмэтин сонракы дэјишмэси алычы үчүн мүмкүн олмајан һесаб олунур. Гijмэтин чох ашагы олмасы исэ һамин мэхсулуи тэклифинин о гэдэр чох олмасына кэтирир ки, алычы бу эмтэе илэ там тэмин олунур. Бу эмтэе илэ гijмэтин сонракы дэјишмэси истехлака тэ'сир етмир. Гijмэтлэ тэклиф арасында исэ асылылыг дүз мүтэнасиб олуб, гijмэтин артмасы илэ эмтэе тэклифинин артмасы мүшанидэ олунур.

Гijмэтин дэјишмэси реал кэлирлэрин вэ истехлакын формалашмасынын тэ'минедичи амилидик. Базар игтисадијаты шэраитиндэ гijмэтлэ истехлак арасында ганунаујгуулугу тэнзим етмэк үчүн гijмэт индекслэриндэн истифадэ олунур. Истехлакчи дэјишмэси илэ гijмэтин дэјишмэси арасындакы мүнасибэт белэ ифадэ олунур.

$$I_i = \frac{\Delta U}{\Delta G} \cdot 100\%$$

U - истехлак, G - гijмэт

Гijмэтин 1% дэјишмэсинин нечэ фаиз истехлак сэвијэсинэ сәбәб олундугу кестэрилир. Әкәр гijмэт индекси һәр һансы i эмтэеси үзрә ваһиддән кичикдирсә $I_i < 1$, бу индекс гijмэтин 1% артымы шэраитиндэ истехлакын 1% дән ашагы дүшмэсини кестэрир. Гijмэт индекси вахта көрө вэ ажры-ажры эмтээлэрин мүгајисә

ли нисбәтләринә керә дә мұәјјән олуңур. Мәсәлән, $\alpha_1 = \Gamma_1/\Gamma_0$, 2 мүд-
дәтдә гүјмәтинин дәјишмәсини кәстәрир. Әкәр әмтәә тәклифи уј-
гун дөврләрдә Q_0 , Q_1 оларса, онда гүјмәт индекси

$$\alpha_1 = \frac{Q_1 \cdot \Gamma_1}{Q_0 \cdot \Gamma_0}$$

шәклиндә ифадә олуңур.

Гүјмәт индексинин базар игтисадијјаты шәраитиндә мүтәма-
ди олараг тәһлили вә прогнозу әһалинин һәјат сәвијјәсини тәнзим
әтмәјә истифадә олуңур. Бу һалда игтисади ганун олараг кәлирлә-
рин индексасијасы Милли Мәчлис тәрәфиндән һазырланмалы-
дыр. Ганунун реаллашма механизми гүјмәтләрин дәјишмәсинә уј-
гун олараг кәлирләри тәнзим әтмәк үчүн әмәк һаггынын минимум
сәвијјәсинин, тәгаүд, пеисија вә с. кәлирләрин гүјмәтдән асылы
олараг артырылмасы илә реаллашдырылыр. Базар игтисадијјаты
шәраитиндә гүјмәтләр либерал (азад) гүјмәтләрдир. Лакин гүј-
мәтләрин инһисар гүјмәтләринә чеврилмәсинин гаршысыны ал-
маг үчүн дөвләт тәнзимләнмәси вачибдир. Бу мәгсәдлә гүјмәт ко-
миссијасы бә'зи ән вачиб, зәрури мәһсулларын гүјмәти үзәриндә
нәзарәт мәгсәди илә дөвләт сәвијјәсиндә күзәштләрдән, мүавинәт-
ләрдән истифадә едә биләр. Бә'зи истәһсал саһәләри өз мәһсулла-
рынын гүјмәтини онун маја дәјериндән ашагы салдыгда, онлар
кәлирсиз фәалијјәт кәстәрирләр. Бә'зи һәммин мүәссисәләр әмәк
һаггы вермәјә имканлары олмур. Бу да һәммин мүәссисәләрин ара-
дан чыхмасына сәбәб олур. Бу мүәссисәләрин социал әһмијјәтини
вә стратеги мәгсәдләрдә ролуну нәзәрә алараг дөвләт һәммин мүәс-
сисәләрә мәркәзләшмиш фондлардан әлавә вәсаит ајыра биләр.
Гүјмәт елә бир игтисади механизмдир ки, о, истәһлакын өзүнүн
структурунда 'өзүнү тәнзимләмә' чәһәтләринә маликдир. Бу заман
истәһлакчы тәләбатын өдәнилмәсиндә функционал (тәләбатын)
тә'јинатына керә ејни олан, лакин гүјмәтләри мүхтәлиф олан мәһ-
сул вә хидмәтләрдән еләсини сечир ки, о, онун үчүн 'баһа' кәлмә-
сини. Бә'зи истәһлакчы баһа әмтәә вә хидмәтин (бахмајараг кеј-
фијјәти јухарыдыр). әвәзинә гүјмәти ашагы мигдарча чоһ учуз әм-
тәәләр сечир. һәр һансы әмтәә вә ја хидмәтә зәрури еһтијаж олдуғу
һалда онун гүјмәтинин нисбәтән јухары олмасы истәһлакчынын
башга әмтәәјә үз тутумасына сәбәб олур. Беләликлә, гүјмәт дина-
микасы әмтәә вә хидмәтләрин бир-бирини әвәз әтмәсинә кәтирир.
Бу да сон нәтичәдә истәһлак сферасында әһалинин давраныш га-
билијјәти онун пул кәлири, аилә тәркиби, тә'минат сәвијјәси вә һә-
јат тәрзи илә бағлыдыр.

7.3. МАДДИ НЕ'МЭТЛЭР ИСТЕҢЛАКЫНЫН СТРУКТУР, БАЛАНС, ИГТИСАДИ ЭРАЗИ ТӘҢЛИЛИ МЕТОДИКАСЫ.

Истеҥлакын структурасы аҗры-аҗры мадди не'мәтләрин бүтөвлүкдә истеҥлак һәчминдә хүсуси чәкисинә деҗилир. Истеҥлак нормалары елми әсаслар үзәриндә һазырланмыш физиоложи тәләбаты өдәјән мадди не'мәтләрини вә хидмәтләрин тутдуғу јерлә онун һәчми илә мүәјјән олунур. Истеҥлак структурасы динамик просесдир. Онун структур тәһлили бир сыра методоложи бахымдан апарылыр.

1. Истеҥлакын формалашмасы мәнбәләри структуруна көрә.

2. Аҗры-аҗры истеҥлак тә'јинатына көрә группаһан әмтәә хидмәт иөвләринә көрә.

3. Истеҥлакын фајдалылығына көрә структуру.

Истеҥлакын структур тәһлили әрзаг, гејри-әрзаг, хидмәт иөвләри үзрә аҗры-аҗры саһәләрин мәнсулларынын истеҥлак һәчминдә хүсуси чәкисинә көрә апарылыр. Бу бахымдан истеҥлакын саһә гурулушу формалашыр. Мәсәлән: әһалинин истеҥлакыны саһәләр үзрә группаһдырыб сонра һәммин саһәләрдә истеҥсал һәчми илә мүгајисә етсәк онда һәр бир саһәнин тәләбатын өдәнилмәсиндә ролу мүәјјән олунар вә саһәләр үзрә тәләблә тәклиф арасында фәрг мүәјјән олунур. Мәсәлән: әкәр биз истеҥлакын тәһлили нәтичәсиндә мүәјјән етмишик ки, адам башына дүшән әрзаг истеҥсалы бүтөвлүкдә адам башына дүшән мадди вә мәнәви истеҥлакынын 60%-ни тәшкил едирсә, әрзаг истеҥлақы исә адам башына дүшән истеҥлакын 30% -ни тәшкил едирсә, онда демәк олар ки, әрзаг истеҥлакынын һесабына, вәтирилән мәнсул һесабына өдәнилер. Белә тәһлил методикасы бүтүн әмтәә вә хидмәт наменклатурасы үзрә апарыла биләр.

Истеҥлакын структурасыны тәһлил етмәк үчүн мүтләг вә инсби көстәричиләрдән истифадә олунур. Мүтләг көстәричиләр һәр бир истеҥлак мәнбәјинин вә истеҥлак формаларынын натура илә (кг, әдәд, тон) бүтүн истеҥлак һәчминдә хүсуси чәкиси мүәјјән едилир. Инсби көстәричиләр исә аҗры-аҗры истеҥлак не'мәтләринин дәјәрини бүтөвлүкдә истеҥлак һәчминдә хүсуси чәкиси мүәјјән едилир, фаиз илә ифадә олунур. Истеҥлак структурунун дәјишмәси сәбәб вә нәтичә әлағәләри илә мәнмун бахымындан тәһлил олунур, гијмәтләндирилер. Структурун дәјишмәси амилләри чоһлут тәшкил етдији үчүн бу амилләрин тә'сир күчү дәрәҗәсинә көрә группаһдырылмасы вачибдир. Бә'зән бу амилләр ичәрисиндә истеҥлака тә'сир едән ән апарычы амил сечилир. Структурун арты-

мы јахуд азалмасы арасында нисби еластиклик эмсалары ҳесабланыр. Истеһлак структурунун тәһлили ону формалашдыран мәнбәләрин структурасы илә таразлашдыгда баланс формасы мејдана чыхыр. Мәсәлән: статистик мә'луматларда планлашма тәчрүбәсиндә истеһсал структуру илә истеһлак структуру арасында әләгәни мүәјјән едән истеһсал вә истеһлак балансы ишләниб һазырланыр. Әһалинин кәлирләри илә хәрчләри арасында структур таразлыгы мүәјјән едән кәлир вә хәрчләр балансы һесабланыр. Истеһлакын әрази структурасыны мүәјјән едән әрази баланслары, онун саһә гурулушуну мүәјјән едән исә саһә баланслары тәртиб олунур. Истеһлакын баланс тәһлили онун идарә олунмасынын вә тәнзимләнмәсинин тәдбирләринин һазырламаға шәраит ярадыр. Баланс тәһлили истеһлакын формалашмасы мәнбәләринә, демографик фактларын тә'сиринә, бөлкүнүн хусусијјәтләринә ујғун истеһлакын динамикасы вә мејлләрини ашкар едиб, прогнозлашдырмаға шәраит ярадыр. Баланс методолокијасы истеһлакын өјрәнилмәси вә планлашмасында өз практикы нәтичәләрини вериб. Бир сыра баланслар һазырланмыш, онларын әсасында һесабатлар апарылмыш прогнозлар верилмишдир. Мәсәлән: минимум истеһлак бүдҷәсинин әсасландырылмасы, истеһлак сәбәтинин гијмәтин вә тәләб-тәклифи дәјишилмәсиндән асылы олараг һесаблашмасы, минимум әмәк һаггынын әсасландырылмасы практикы әһәмијјәт кәсб едир.

Истеһлак баланслары халг тәсәррүфаты сәвијјәсиндә вә ајры-ајры әһали группары сәвијјәсиндә гурулур. Белә баланслара ујғун олараг ичмал баланслары вә диференсиал баланслар дејилир. Диференсиал истеһлак баланслары истеһлакын дәјишилмәсинин әһали группары үзрә характеристикаларыны, параметрләрини һесабламаға имкан верир. Әһалинин кәлирләри вә хәрчләри балансы, кәлирләри вә истеһлакы балансы белә баланслардандыр. Белә балансларын ики әсас тәрәфләри вар: кәлирләрин формалашмасы мәнбәләри балансы, хәрчләрин истеһлакын формалашмасы балансы. Баланс тәһлили истеһлакы халг тәсәррүфатынын бүтүн сәһәләри илә бағламаға шәраит ярадыр вә халг тәсәррүфаты балансынын тәркиб һиссәсидир. Бу балансларын көмәји илә истеһсалла истеһлак арасында, кәлирләрлә хәрчләр арасында әләгәләрин вә тә'сирләрин дәвләт тәрәфиндән тәнзимләнмәси механизмләрини һазырламаг, ганунверичи актлары, нормативләри ишләмәк мүмкүндүр. Белә балансларын һәм нәзәри, һәм практикы әһәмијјәти вар. Нәзәри әһәмијјәти истеһлак структурунун бүтөвлүкдә нгтисад нәзәријјәсиндә, тәләб вә тәклиф нәзәријјәсиндә өјрәнмәјә имкан ярадыр. Практикы әһәмијјәти исә әһалинин онун аз тәминатлы һис-

сәсинин пенсиячыларын, тәләбәләрин һәјат сәвијјәсини тәнзимләмәк үчүн мүхтәлиф вариантларда тәдбирләр һазырламаға көмәк едир. Она көрәдә Дөвләт Игтисадијјат Назирлији тәрәфиндән јухарыдакы баланслар ишләнелир. Мүгајисәли тәһлил үчүн бу баланслар гијмәтнин дәјишмәсини нәзәр алып. Реал һәјат сәвијјәсини гијмәтләндирир. Минимум әмәк һаггыны тәнзим етмәк үчүн јаралдылыр. Минимум пенсия, тәгаүд, аз тәминатлы аиләләрә мүхтәлиф мүтавимәтләр вермәји әсасландырыр.

Истәһлак структурасы мүрәккәб, игтисади, социал, объектив, субъектив, динамик просесләрә бағлы олдугу үчүн онун бир мәналы тәдгиги, ола билсин ки, реал нәтичәләрдән фәргләнсин. Бу һалларын гаршысыны алмағ үчүн истәһлакын систем вә комплекс әлағәләр бахымындан мүрәккәб системләр кими ишләмәк лазымдыр. Бунун үчүн игтисади-ријази тәһсил әһәмијјәтлидир. Игтисади-ријази тәһлил үсунда истәһлакын структурасынын фәјдалылыгы нәзәријјәси мејдана чыхыр. Фәјдалылығ нәзәријјәси һәр бир истәһлак не'мәтинин һәјат сәвијјәси функцијасында онун максималлашдырылдығда ролу илә мүәјјән олунур. Игтисади әдәбијјатда белә функцијаға фәјдалылығын мәгсәдли функцијасы да дејилир. Бу функцијанын максималлашмасы елә истәһлак не'мәгләринин јығымыны сечмәји тәләб едир ки, бу не'мәтләр һесабына максимум фәјдалылығ эффектти алыныр.

$$U(x) \rightarrow \max \quad x \geq 0$$

X мадди - мә'нәви не'мәтләр јығымыдыр. $U(x)$ -фәјдалылығ функцијасы. Игтисади ријази тәһлил истәһлакын индексацијасынын кәлирләрлә истәһлак арасында әлағәни гијмәтләндирмәк аналитик ифадәләр ишләмәк үчүн истифадә олунур. Бу мәгсәдлә регресија вә корелјасија тәһлилиндән истифадә олунур.

$$y = ax(t), \quad Y = a_1x_1 + a_2x_2 + \dots + a_nx_n$$

X кәлирләр, Y - истәһлак ријази тәһлил тәләб вә тәклифин гаршылығлы тәһлили, гаршылығлы таразлығ шәртләрини идәрә етмәк үчүн тәтбиг олунур. Ријази тәһлил һәмчинин һәјат сәвијјәсинин јүксәлмәсиндә истәһлакын јахшылашмасында дөвләт тәдбирләринин әсасландырылмасы, онларын эффекттилијинин исбат олунмасы үчүн дә тәтбиг олунур.

7.4. АЗЕРБАЙДЖАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЭХАЛИСИНИИ ТЭЛЭБАТ ВЭ ИСТЕҢЛАКЫНЫИ ФОРМАЛАШМАСЫ ИСТИГАМЭТЛЭРИ, ГАНУНАУЛҖУНЛУГЛАРЫ ВЭ ПЕРСПЕКТИВИ

Азербайджан республикасы эхалисиниин мешгулиҗети, истехсал структурасы, онун харичи игтисади элагелери эразиде тәләб вэ тәклифин формалашмасынын һелледичи амиллериدير.

Илк нөвбәде республика эхалисиниин демографиг хусусиҗетлери, артым темпи, эхалинин миграсиҗасы, кәнд вэ шәһәрлерин үмуми саҗы, онларын јени мешгулиҗет тәркиби вэ эрази үзрә мәскунлашмасы истехлакын формалашмасына тәсир едир. Эхалинин артымы вэ һәјат сәвијјеси арасында вэ истехлак сәвијјеси арасында ганунаулҗунлуг вар. Эхали һәм истехлак амилидир, һәм де истехсал эхали артымы республикада өз темпинә көрә, сон 30 илдә кечмиш ССРИ тәркибиндә Орта Асија республикаларынын артым темпинә уҗун олмушдур. Әкәр игтисади реҗионлары эхалини артым темпинә көрә типләрә бөлсәк, Азербайджан эхалисиниин артымы әлверишли олан пәјлар сырасына дахилдир. Бу бахымдан әмәк еһтијатлары сәвијјеси иш јерләри сәвијјесинә нисбәтән јухары олмушдур. Она көрә де эхалинин ишлә тәминаты мәсәләси Азербайджанда чидди проблем олараг галыр. Сон илләрдә исә мәлум һадисәләрлә јанашы ишсизлик даһа да артмышдыр. Бәзи мәдуматлара көрә эхалинин 1 млн-дан артыгы ишсиздир. Әмәк еһтијатлары истехсалын структурунда вэ харичи тәсәррүфат элагелериниин позулмасына көрә артыглыг тәшкил едир. Буна көрә

дә әмәк габилијјәтли әһалинини ишлә тәминаты кәскин характер дашыјыр. Әлавә иш јерләринә сһтијач олса да онун тәшкили үчүн малијјә вәсаити чатмыр. Әһали проблеми илә јанашы тәләбат системи дәјишир. Сон мә'луматлара кәрә Азәрбајҗан иҗтисадијјатынын әсас сәсиал иҗтисади инкишаф кәстәричиләри олан милли мәһсул, милли кәлир, сәнајә мәһсулунун мигдары, халг истәһлақы маллары мигдары, кәнд тәсәрүфаты мәһсулу јарыбајары азалмышдыр. Бахмајараг ки, әһалинин сон 5 илдә иллик артым сүр'әти азалыр, истәһсал һәчминин азалмасы темпи әһалинин азалма темпини өтүр. Бу мејл әһалинин тәләбат системиндә структур дәјишмәләрә кәтириб чыхарыр вә истәһлақыи мөвчуд вәзијјәтинин, формалашма динамикасыны јарадыр. Әһалинин истәһлақынын формалашмасынын мүһүм үнсүрү олан кәлирләр республикада мөвчуд бөлкү системи илә вә кәлирләрин сәвијјәси илә характеризә олунур. Бир һалда ки, кәлирләрин јаранмасынын әсас мәнбәји истәһсал һәчми олдүгүна кәрә вә кәстәрдијимиз кими онун азалмасы нәтичәсиндә Азәрбајҗанда әһалинин алычылыг габилијјәти ашағы дүшүр. Вахтилә Азәрбајҗан адам башына истәһлак сәвијјәсинә кәрә бүтүн республикалардан кери галырды, XIII јердә дурурду. Чохлары бу һалы Азәрбајҗанда ишләмәјәнләрин сајынын чох олмасы вә аиләләрин тәркибиндә ушагларын чох олмасы илә изаһ едирдиләр. Гејд едәк ки, истәһлақдан габаг әһалинин кәлирләринин адам башына дүшүән сәвијјәси, о чүмләдән ејни сәһәләрини мүҗтисәсиндә орта әмәк һаггы сәвијјәси (республика кечмиш ССРИ-дәи чох кери галырды) мәсәлә: тәтгигатлар кәстәрир ки, 2-3 ил габагкы гијмәтләрдә Азәрбајҗан әһалиси истәһлак сәвијјәсинә кәрә дүнја өлкәләри арасында 67-чи јердә дајанырды. Истәһлақыи структурасында исә өзүнәмәхсус мејлләр вар. О чүмләдән, кәнд әһалисинин истәһлақынын динамикасы, шәһәр әһалисинин ајры-ајры сәсиал групларын истәһлақында чидди фәргләр вә мејлләр формалаштыр. Бу фәргләри вә мејлләри јухарыда дејилән кими әһалинин һәјат тәрзиндән, онун тарихи, етник, ән'әнәви тәләбат системиндән вә әразиини, рекионун ајры-ајры истәһлак маллары илә тә'минат сәвијјәсиндән асылы олараг формалашыр. Сон илләрдә бә'зи мәһсуллара алычылыг габилијјәтинин азалмасы истәһлақыи гурулушунда буну әвәз едән башга мәһсулларын әлдә олунмасына кәтирир. Бу да формалашан ганунаујҗунлуғлары чидди дәјишир. Тәтгигатлар кәстәрир ки, 60-чы илләрдән 90-чы илләрәдәк әһали истәһлақынын структуру дүнја стандартларында олан структура аз да олса јахшылашырды. Мәсәлә, белә структур орта гијмәтләндирмә нөгтеји нәзәриндән мөвчуд иди: әрзаг-

; 40%; гејри эрзаг-50%; хидмэт-10% . Инди исә тәхминән белә ола биләр: эрзаг-80%; гејри-эрзаг-15%; хидмэт-5%.

Истехлакын формалашмасынын әсас амилләриндән бири дө мөвчуд бөлкү системидир. Бөлкү системинин әсасыны әмәјә көрә верилән һагг вә аз тәминатлы аиләләрин социал мүдафиәси тәшкил етдији үчүн милли кәлирин бөкүсүндә әмәк һаггы фонд илә, ичтимаи истехлак фонду, орта әмәк һаггы илә пенсия арасында нисбәт, минимум әмәк һаггы илә алычылыг габилијјәти арасында нисбәт мүәјјән ганунаүгунлуғларла формалашыр. Тәтгигатлара көрә минимум әмәк һаггы орта әмәк һаггынын 70- 80 - чи илләрдә Азәрбајҹанда 40-50% тәшкил едирди. Сон илләрдә исә бу нисбәт 30-35% тәшкил едир.

Азәрбајҹанын әһалисинин истехлакыны мүәјјән едән әсас амилләрдән бири дө ачыг игтисадијјат шәраитиндә вә хәричи игтисади әлағәләрин либераллашмасы шәраитиндә республикаја кәтирилән мал, хидмәт идхалы вә ихрачыдыр. Идхал вә ихрачын 2 әсас јолу вар: I дөвләт тәрәфиндән тәнзимләнән дөвләтләр-арасы мүбадилә илә кәтирилән истехлак шејләрп вә онун бөлкүсүнү тәјјин едир. II јолу исә әһалинин, саһибкарларын, мүштәрәк мүәсси-сәләрин, хәричи өлкәләрин республикада фәалијјәт көстәрән ти-чарәт мәркәзләри һесабына баш верир. Әрази бахымындаи вә ис-техлакын идарә олунмасы нөгтеји нәзәриндән хәричи игтисади әлағәләрин форма вә мәнбәләри, онларын истехлак фондунун формалашмасында ролу мүәјјән олунмалыдыр. Игтисади әдәбиј-јатда бу әмтәә вә хидмәтләрә миграција олунан әмтәә вә хидмәтләр дејилир. Миграција проблеми республика әразисиндә тәләб вә тәклифин таразлашмасыны, нул дөвријјәснин әмтәә дөвријјәси илә узлашмасыны мүәјјән едир. Әкәр әмтәә тәләбатдан јухары-дырса онда әмтәәләрин республикадан анарылмасы јолу лабүд-дүр. Әксинә тәклифи тәләбаты өдәмирсә онда бир сыра вәчиб мәнсулларын вә хидмәт нөвләринин, республикаја кәтирилмәсн лазымдыр. Гејд едәк ки, республикадан апарылан вә кәтирилән әмтәәләрин вә хидмәтләрин баланс фәрги миграција салдосу адла-ныр вә республикада истехсалла истехлак арасында таразлыгы тәдгиг етмәкдә истифадә олунур. Азәрбајҹан үчүн әмтәә ихрачы вә идхалы арасында нисбәтләрин тәһлили, бә'зи әмтәәләрин ихрач олунан, дијәрләринин исә идхал характерли олдуғуну сүбут едир. Узун мүддәт бу тәһлил нәтичәсиндә республикадан пулун ихрачы вә әмтәәләрин кәтирилмәси баш верир. Беләликлә республика ис-техсалын әмтәә тәклифинин формалашмасынын анчаг 60%-ни тәшкил етмишдир. Истехлакын Азәрбајҹанда формалашмасы вә инкишафынын әһали, истехсал, бөлкү, чоғрафи иглим шәраити

илә бағлылығынын тәһлили кәстәрир кн, даһа чох гејри-әрзаг мәһсулларына олан тәләбат даһа динамик вә чевик инкишаф едир. Чүнки Азәрбајчан республикасы өз игтисадијјаты, тәбиәти етибары илә аграр сәнаје республикасыдыр. Әһалинин мәшгулиј-јәти кәнд тәсәррүфаты илә бағлыдыр. Кәнд тәсәррүфатынын ин-кишафы јерли хаммалын вә сәнајенин инкишафыны тә'мин едир. Бу бахымдан әһалинин истехлақынын, бу мәһсуллара тәләбаты-нын харичи амилләрдән тә'сири аздыр. Мәслән, әт мәһсулларына олан тәләбатын 60-70% -и , мејвә тәрәвәзин 80-90%-и шәхси истех-сал һесабына өдәнилир. Она кәрә дә истехлақын инкишафы ба-хымындан кәнд тәсәррүфатында базар игтисадијјаты шәраити Азәрбајчанда әлверишли оларды.

Тәдгигатлар кәстәрир ки, Азәрбајчанын кәндләриндә тәлә-бат вә истехлақ структурасы бурада јашајан әһалинин соснал вә-зијјәтиндән вәмәшгулијјәтиндән, һәјат тәрзиндән аз асылыдыр. Ән чох әһалинин кәлирләриндән вә аилә тәркибиндән асылыдыр. Республика әһалисинин кәнд јерләриндә һәр аиләјә дүшән ишлә-мәјән ушағларын сајы 4-5 нәфәрдир. Тәдгигатлар кәстәрир ки, бә'зи мәһсулларын истех-лақына, мәсәлән, чөрәк, әт , сүд, ушағ кәјимләри вә с. онларын сајындан асылы олса да, кәлирләрин ар-тымына да ушағларын сајы тә'сир едир. Бу ганунаујғунлуғ 10-17 јашадәк ушағларын шәхси ев тәсәррүфатында ишләмәси , онла-рын јаратдығы мәһсулларын һесабына баш верир. Бир факты кәстәрәк: 70-80-чи илләрдә Азәрбајчанда кәнд тәсәррүфатынын истехсалында әмәк мәһсулдарлығы бүтүн республикалардан јүк-сәк олмушдур. Бу факт јухарыда дедијимиз ушағ әмәјинин исти-фадәси һесабына баш вермишдир.

VIII. ИГТИСАДИ ВЭ СОСИАЛ ИДАРЭЕТМЭ МЕХАНИЗМЛЭРИ

8.1 ВЕРКИ МЕХАНИЗМИНИН ИГТИСАДИ ВЭ СОСИАЛ ИДАРЭЕТМЭДЭ РОЛУ, ПРИНЦИПЛЭРИ ВЭ МЭНБЭЭЛЭРИ

Базар игтисадијјаты һәр бир дөвләтин ичтимаи, сијаси вә игтисади хүсусијәтләрини нәзәрә алараг формалашыр вә инкишаф едир. Мүасир дөвр харичи игтисади әлагәләрин дәринләшмәси вә сәрбәст игтисади зоналарын формалашмасы вә бир сыра дүнја игтисади проблемләрини дәринләшмәси дөврү илә характеризә олу- нур. Белә шәраитдә игтисад елми вә онуи ајры-ајры проблемләри вә саһәләри үмуми елми проблемләрлә јанашы һәр игтисади сис- темин хүсусијәтләрини өзүндә әкс етдирән спесфик проблемләр кәсб едир.

Базар игтисадијјатынын формалашмасы вә инкишафы һә- мин дөвләтин чоғрафи мөвгејиндән, һәмин дөвләтин игтисади системиндән вә башга дөвләтләрин, о чүмләдән сәрһәд дөвләтлә- ринини игтисади системиндән асылы оlaraг дәјишир. Индики шәраитдә игтисади проблемләрин һәлли јоллары базар игтисадиј- јатынын даһа да дәринләшмәси вә тәкмилләшмәси васитәси илә ахтарылып. Бу истигамәтдә үмуми нәзәри-методоложи елмләрин јығымы илә јанашы практики мәсәләләрини үмумиләшмәси вә га- нунаујгунлуғлар ахтарылмасы илә даһа сых әлагәлидир. Игтиса- дијјатын тәһлилинин үмуми методоложи принципләри илә јана- шы, конкрет бир системин вә проблемин һәллиндә тәтбиги әлбәт- тә чидди ахтарышлар вә спесфик јанашма үсулларынын әсаслан- дырылмасына вә онун тәдгигинә кениш јер ајрылмасы илә әлагә- лидир.

Игтисади тәһлил вә учот ишләринини тәкмилләшдирилмәси бүтөвлүкдә игтисадијјатын идарә олунмасынын тәсәррүфат меха- низми системиндә ән өндә дуран мәсәләдир. Бу чәһәтдән малијјә системинин учоту, верки вә дөвләт бүдчәсинин формалашмасы механизминин тәттиги һәм нәзәри, һәм методоложи, һәм дә прак- тики әһәмијјәт кәсб едир.

Верки системи базар игтисадијјаты шәраитиндә мүһүм ида- рәетмә механизми олмагла дөвләт принципләри әсасында форма- лашдырылып.

Дөвләт бүдчәсинин формалашмасы вә онун истифадәсинә нә- зарәтин реаллашмасы үчүн верки механизмдән истифадә олу- нур.

Верки системи бүтөвлүктө иктисади системин фәалиятини тәшкил етмәк, истехсалда стимуллары јаратмаг вә бөлкү мүнәсибәтләрини тәкмилләшдирмәк үчүн истифадә олунур. Оиун һәддинин елми чәһәтдән әсасландырылмасы, амил вә нәтичәләринини тәшкили вә идарә олунамасы бир сыра методоложи вә практики хүсусијјәтләрә әсасланмалыдыр. Һәр шејдән әввәл верки сijasәти иктисади системини структур сijasәти вә дәвләтин бүдчә тәләбатыны нәзәрә алараг формалашыр.

Икинчиси верки сijasәти дифференциал чәһәтдән әсасландырылмалыдыр. Республиканын истехсал, әрази вә саһә гурулушуну нәзәрә алыб, онун инкишафынын тарихи чәһәтләрини нәзәрә алыб, минимум вә максимум һәддә гәдәр дәјишмә механизминә малик олмалыдыр.

Үчүнчүсү, верки механизми формалашмыш мүддәалара әсасланараг кәлирләрин дәјишмәси илә ујгун олараг дәјишмәлидир.

Дөрдүнчүсү верки системи чевик, базар иктисадијјаты шәраитиндә пул тәклифи ганунаујгунлуғларыны нәзәрә алараг малијјә тәләбаты вә пул арасында мұвазинәтин тәнзимләнмәси бахымындан идарә олуималыдыр.

Верки вә бүдчәнин формалашмасы мәзмуи вә мәгсәд мөвгәјиндән бири бирини тамамлајан вә гаршылығлы сурәтдә тәдгиги эрури олан просесләрдир. Оиә кәрә дә бу ики просесин систем һалында тәдгиги вә прогнозлашдырылмасынын методики проблемләри актуал мөвзудур. Верки механизминин тәдгиги нәзәри вә практики әһәмијјәт кәсб едир.

Верки дәвләтин малијјә програмларыны һәјата кечирмәк үчүн вә кәлирләрин тәнзимләнмәсини идарә етмәк үчүн истифадә олуиан иктисади вә социал сijasәтдир. Верки дәвләт мүүссисәләринини хүсуси саһибкарлығдан вә әһалинин шәхси әмлакындан дәвләтин иктисади имканларыны нәзәрә алыб кәлирләрдән тутулаи һиссәсидир. Һәр бир дәвләтин милли сәрвәтләринини хүсусијјәтләрини онларын тәкрат истехсалыны, мәнәви дәјәрләрин сахланылмасы еһтијатларыны нәзәрә алараг верки сijasәти ујгун хүсусијјәтләрә маликдир. Верки сijasәтинин идарәетмә механизминә чеврилмәси, онун формалашмасы вә истифадәсинин үмуми принципләрини ишләмәк вә сәрвәтин, форма вә мәзмунуна, һәмчинин онун тәкрат истехсалы хүсусијјәтләринә ујгун истифадә механизмләри һазырламағ лазымдыр.

Һәр шејдән әввәл веркинин үмуми һәмчи онун дифференцијасы вә кәлирләрин дәјишилмәси илә веркинин дәјишмә динамикасы әдаләтли олмалыдыр. Верки гануналары вә онун реаллашмасы механизмләри халғын мадди имканларыны кәлирләрин диффе-

ренсиясына ујгун тә'јин олунмалыдыр. Бу принцип әһалинин арасында верки сijasәтинә гаршы мүнәсибәтин формалашмасына сәбәб олур. Веркидә дифференсия әдаләт принципини формалашмасынын иғтисади әсасыны тәшкил едир. Веркини дифференсиясынын иғтисади әсасыны ујгун олараг дәвләтин иғтисади потенсиалы, онуи бөлкүсү принципи вә әһалинин иғтисади имканлары тәшкил едир.

Икинчи әсас принцип көнүллүлүк принципи олмалыдыр. Веркини иғтисади инкишафда вә әһалинин социал тә'минатында ролу, сон нәтичәдә әһалидә верки вермәжә, стимул јарадыр. Беләки, һәр бир истәһсалчы вә саһибкар веркини верилмәси нәтичәсиндә онун саһибкарлығынын үмуми проблемләринин һәлл едилмәси имканларыны дәрк етмәжә верки вермәжә көнүллү олараг јанашырды.

Көнүллүлүк принципи дәвләтин инкишаф сәвијјәсиндәни, дәвләти мадди истәһсалын инкишафындакы ролундан, әһалини демографик гурулушундан асылы олараг формалашыр.

Веркини верилмәсиндә көнүллүлүк, ганунларынын реаллашмасы механизминин иғтисади нәтичәләринин верки вермәкдән јайынмаға нисбәтән даһа кәскин олмасы илә характеризә олунур.

Веркини тәшкили вә идарә олунмасынын әсас принципләрини ашағыдакы кими ифадә етмәк олар.

Верки бир субјектин кәлирләрини бир һиссәси, башга бир субјектин кәлирләринин формалашмасы мәибәләридир. Дәвләт кәлирләринин артмасы үчүн веркини верилмәсиндә онун марагы вардыр. Дәвләт субјектинин иғтисади имканларынын артырылмасы онун бүдәсинин сәмәрәли истифадәси јолу илә баш верир. Бу мәгсәдлә дәвләт саһибкарлара малијјә вәсаити илә шәраит јаратмагда марагы вардыр.

Верки нөвүнә вә алынма мәибәјинә көрә кәлирләрдән алынған веркиләрә вә әмлақдан тутулан веркиләрә бөлүнүр. Верки верилмәсиндә нәзарәт принципи тәшкилаты вә һүтуги чәһәтдән әсасландырылмалыдыр. Веркини нәзарәт принципи иғтисади вә тәшкилаты тәдбирләр васитәси илә һәјата кечирилир. Верки верилмәси заманы тәтбиг олунаи чәримәләр, әмлақын мүсадирәси вә диқәр тәдбирләр иғтисади механизм кими истифадә олунур.

Веркиләрин тәизимләймәси принципи кәлирләрин дәјишмә динамикасыны тәнзим етмәк јолу илә мүмүкүндүр. Веркиләрин мүнәсиб олараг кәлирләрин дәјишмәсинә ујгун олараг һәјата кечирилмәси дифференсация принципләри кәлирләрин артымына шәраит јарадыр.

Веркиләрин јени принципләри методоложи бахымдан ашагыдакы кими тәкмилләшдирилир:

1. Верки кәлирләрин артырылмасы малијјә imkanларыны артырмаг бахымындан һәлл олунамалыдыр.

2. Дөвријјәдә пул мигдарынын әмтә мигдарына ујгун дәјиш-мәсини тәнзим етмәк.

3. Веркиләрин верилмәсиндә кәлирләрин формалашмасы мәнбәләрини нәзәр алараг веркинни дифференсijasы нәзәр алынмалыдыр.

Саһибкарын сәрмәјә гојулушу, јахуд дәвләтдән кредит вәситәси илә алынған кәлирләрдән фәргли олараг, әл әмәјн, илә айла үзвләринин әмәјн илә әлдә олуған кәлирләрдән алынған верки мјхтәлиф олуp.

4. Веркиләрин верилмәсиндә әһалинин јаш тәркиби, сајы, аилә тәркиби нәзәр алынмалыдыр. Дәвләтин игтисадијјатын идарә олунамасындакы мөвгәјини дәринләшдирмәк, макро игтисади системдә дәвләт принципини даһа да нүфуз етдирмәк мәгсәди илә веркиләрин тәнзим олунамасы баш верир. Веркиләрин идарә олунамасында дәвләтин ролу гаршыда гојулан стратежи мәгсәдләрдән асылы олараг формалашыр. Белә ки, дәвләтин бүдҗәсинин мәдаһили вә онун хәрчләрнин тәнзим олунамасына нүфуз етмәк сијасәти, аз тә'минатлы вә ишләмәјән әһалинин јашајыш сәвијјәсинин тә'мин олунамасы мәгсәди, дәвләтин әрази вә саһә идарәчилијјиндә игтисади механизм кими веркиләрдән истифадә олунамасы, бу принципин реаллашмасы истигамәтләрини мөјјән едир. Веркиләрә дәвләтин гарышмасы вә онун идарә олунамасы дәвләтин мјхтәлиф мәгсәдләриндән баш вермәлидир.

Верки јығылмасы бир сыра психоложи амирләрин тә'сири илә формалашмыш фәдакарлыг вә истифадә олуномуш хидмәтин мәсрәфләрини гајтармаг принципи әсасында олмалыдыр. һәр бир вәтәндаш веркинни јығылмасынын игтисади - социал вә мә'нәви дәјерләрин артырылмасында милли сәрвәтин чохалмасында ролуну нәзәр алараг өз мөвгәјини мөјјән едир, әмлак вә кәлирләрин кәмијјәтинә ујгун верки вермәкдә фәдакарлыг, вәтәнпәрвәрлик көстәрир. Әлбәтгә бу заман инзибати методлардан фәргли олараг даһа чох милли, етник, психоложи амирләр даһа чох тә'сир едир. Әвәр халгын милли сәрвәтинин пулсуз бөлкүсү заманы пулсуз тәһсил, сәһијјә хидмәтиндән ујгун континкентләр даһа чох вәсаит мәнимсәјирсә, онда бу хидмәтләрин истифадә едәжәк континентләр олмајан әһали групплары бундан нараһат олмур вә бу групп әһали верки вермәкдән узаглашдырылмыр. Мәсәлән 4 јол шәраитинин јахшылашдырылмасы үчүн анчаг миник машинлары олан

шахсләрдән јох, һәмчинин бүтүн әһалидән верки тутулур. Амма ујғун олагаг һәр ики групп арасында веркинин мигдарында фәрг олмалыдыр.

Верки бахымындан кәлирләрин таразлашшмасы сijasәти һәјата кечирилир. 100 манат кәлири олан адамдан тутулан верки онун һәјат сәвијјәсинә нечә тә'сир едирсә, бу тә'сир күчү сахламаг-ла јухары кәлир сәвијјәсиндә дә белә верки сijasәти реаллашыр.

Беләликлә, веркинин алынмасында онун тәләбатын өдәнил-мәсинә тә'сир күчүнү нәзәрә алагаг дифференсijasы вачиб шәрт-дир.

Верки сijasәтиндә әдаләт јаратмаг, верки фәалијјәтиндә мәнфи һаллары арадан галдырмаг үчүн мәгсәдиндәи вә јерли им-канлардан асылы олагаг истифадә олунаи ме'јарлар, механизләр вә хүсусијјәтләр мөвчуддур. Истифадә олунаи ме'јарлар мүчәррәд вә конкрет олагаг формалашдырылыр. Веркинин алынмасы вә истифадәсинин сәмәрәли олмасы әһалидә верки мүнәсибәтләринә инам јарадыр. Бу бахымдан верки ганунунун објективлији вә онун елми әсасларда ишләмәси вачиб шәртдир. Верки гануну үмуми халг тәрәфиндән тәбул олунмалыдыр.

Верки тутулмасынын игтисадн ме'јары онун тутулмасында әлдә олунаи кәлирләрин онун хәрчләринә нисбәтән чох олмасы-дыр. Верки системи, онун формалары дәјишмә динамикасы ујғун верки ганунунун реаллашма механизмләриндә јерли шәраитә уј-гун олагаг ишләнир.

Веркинин негатив вә позитив формалары мөвчуддур. Әкәр веркинин тутулмасы орта мәнфәәт вә кәлир нормаларына ујғун олагаг реаллашырса, онда орта мәнфәәт нормасындан ашагы кә-лирләри олан истәһсалчыларын мәнфәәтини орта һәдләрә јүксәт-мәк үчүн дәвләт тәрәфиндән мұавинәт верилмәлидир.

Веркиләрин идарә едилмәси вәзифәләри онун алынмасы мәр-һәләләрини вә тәшкили принципләрини әһатә едир. Веркинин алынмасынын имкан шәрти кәлирләрин дәјишмәси хүсусијјәтләр-рини әһатә едир. Веркиләрин идарә едилмәсиндә әсас функция-лардан бири дәвләт кәлирләрини формалашшмасыны тәнзим етмәк-дир.

Әкәр дәвләт кәлирләринин формалашшмасы мәнбәләри кими верки идарәетмә вәзифәләрини дүзкүн јеринә јетирмирсә, онда бүдчәнин бутөвлүкдә тәләбаты өдәмәк имканлары ролуну ојнама-сы вәзифәсини итирә биләр.

Јени дәврдә игтисади әлагәләрин дәринләшмәси вә дүңја ба-зар игтисадиј-јатынын формалашшмасы веркинин јени мәнбәләри-нин тапылмасыны тәләб едир.

Бу бахымдан верки хүсусијјэтлэри дөвлэтлэрин тэлэбат системиндэн асылы олараг формалашыр. Мүэссисэ вэ саһибкарлыг-да кәлирлэри чоһалтмаг јолу илэ Дөвлэт бүдчәсинэ даһил олан кәлирлэри артырмаг олар. Јени истәһсал структурларынын меј-дана кәлмәси , хүсуси саһибкарлыгын кенишләнмәси , Ширкәтлэ-рини кәлирлэринин артмасы Дөвлэт бүдчәсинин формалашмасын-да онлары ролунун артмасына сәбәб олур.

Веркилэрини јүксәлдилмәсинин әсас тәшкилаты мәсәләси онун јығылмасы вэ истифадәси истигамәтләриндә тәкмилләшдир-мә истигамәтләридир. Веркинин јығылмасында дүзкүн нәзарәт вэ учот апармаг веркинин јығылмасы просесини тәкмилләшдирир. Малијјәнин чоһалмасы мәнбәлэрини истәһсал һәчминин арты-рылмасы илэ јанашы верки нормаларынын артырылмасы тәш-кил едир.

Верки алынмасынын әрази вэ саһә гурулушунда ујгун спес-фик хүсусијјэтлэри олмагла бәрабәр , онун методоложи әсаслары да вардыр.

1. Һәр шәјдән әввәл верки јерини , онун фәалијјәтини вэ истә-һсал структурасыны тапмаг . Онларын бүтөвлүкдә учотуну апар-маг . Идарәләрдә тичарәт , телефон вэ бүтүн хидмәт саһәләриндә верки һәр биринин спесфик хүсусијјәтләрини нәзәрә алараг апа-рылмалыдыр.

2. Веркивермә мәдәнијјәтини јүксәлтмәк лазымдыр. Бу да онун әдаләтли мәгсәдли олмасыны әһәлијә инандырмаг лазым-дыр. Бу чәһәтлэри һәјата кечирмәк мәгсәдилә верки верән өз кә-лирлэрини һесаблајыр , јашајыш минимуму сәвијјәсинә ујгун кә-лирлэри мүәјјән едир. Вә бу кәлирдәи јухары кәлирләрә ујгун вер-ки нормалары мүәјјән едилси. Мүасир шәрайтдә истифадә олу-нан илкин верки мә'луматы ашағыдакы формада олунур.

Веркилэрин мәнбәлэри

Ширкәтлэрин кәлириндән верки
Ширкәтлэрин тәклифиндән верки
Хүсуси мүәссисәлэрин әмәк
һаггындан верки
Саһибкарлыг веркиси
Әмлак веркиси
вэ с. верки
1.Әмлакын сатылма вэ алынмасы веркиси
Тә'мир пулу ,һам јерләрә верки
вэ саир верки

торпагбасды верки

2. Тәсадүфи кәлирләрден верки

Ирси верки

Верки мәдәнијәтинин жүксәлдилмәси үчүн күтләви-информасија васитәләриндән истифадә етмәк, кәнч нәсилин тәрбијәси үчүн мәктәб системиндә хусуси тә'лим јолу илә верки мәдәнијәтинин артырмаг олар.

3. Веркинин мигдарыны мүәјјән етмәк әсас тәшкилаты мәсәләдир.

Веркивермә мә'луматлары вериләндән сонра верки мә'мурларынын вәзифәси онун динамикасынын нормасыны тәһлил едир. Фактики верки сәвијјәли вә онун нормасы чәдвәл формасында үмумиләшдирилир. Башга һалда веркинин мигдары верки органлары вә онларын мә'мурлары тәрәфиндән ујгун тәләбаты нәзәрә алараг мүәјјән олунур вә истеһсалчыларә тәгдим олунур. Верки верәнләрлә верки мә'мурлары арасында әлагә, гапшылыглы мүтәнасиб мә'луматлары дәгиглијини вә онлардан истифадәнин дүзкүнлүјүнү тә'мин етмәлидир.

Мүхтәлиф јолларла верки верәнин кәлирләрини һесабламаг олар. Әсас һесаблама мәнбәји илкин сәнәдләр јолу илә верки верәнин кәлирләрини һесабламаг јолудур. Кәнар мә'луматлар һесабына сорғу мә'луматлары васитәсилә кәлирләрин һесапланмасы һәјата кечирилир. Сечмә јолу илә анкет сорғусу апарыб сонра исә һәмин анкетләрин чаваблары әсасында үмумиләшмә апармаг олар.

4. Верки мунагишәсинин һәлл етмәк үчүн верки комиссијалары фәалијәт кәстәрмәлидир. Бу комиссијалар верки верилмәмәсинин сәбәбләрини тәһлил едиб хусуси гәрар чыхармагла мубаһиһәли мәсәләләрә һәлл едир.

5. Веркинин алынмасы мәрһәләләр үзрә һәјата кечирилир. Ахырынчы мәрһәләдә онун алынмасы акты һәјата кечирилир. Верки кәнүллү оларәг верилмирсә онун верилмәсинә вахт гојулур. Бу вахтда верки верилмирсә онда әмлакын мүсәдирәси баш вермәлидир. Верки идарәси ујгун ганун вә нормалардан истифадә етмәклә мүсәдирә едимлмиш малы сатыб веркинин верилмәси һүгугу верилир. Бу заман субјектив вә објектив бахымдан артыг верки алыныбса, тәһлил нәтичәсиндә онун артыгыны гајтармагла верки мәдәнијәтини жүксәлтмәк олар. Верки верәнләрин имканы олмасы онларын һиссә-һиссә верки вермәсинә ичәзә верилир.

Верки вермәјәнләр үчүн гануну сурәтдә чәримәләр вә санксијалар тәтбиг олунур. Иран Ислам Республикасында чәримәнин мигдары банк кредити фаизиндән јухары тәтбиг едилир.

Верки вермәкдә инзибати методлардан да истифадә олунур. Игтисади санксиялар вә инзибиати методларла јанашы мә'нәви чәзалар да тәтбиг олунур.

Верки алынмасынын тәшкилати гурулушунун тәкмилләшдирилмәси просеси әрази структурларына ајрылып. Верки идарәси, онун әјаләтләрдә шө'бәләри вә мәмурлары фәалијәти кәстәрир. Веркинин маһијәти вә әһәмијәти онун верилмәсинә нәзарәт едән группар вә комиссиялар мөвчуддур. Верки системи дәвләт бүдҗәсинин формалашмасынын әсас мәибәјидир.

8.2 ВЕРКИ ДИНАМИКАСЫ ВӘ СТРУКТУРАСЫ НЫН ТӘҖЛИЛИ МЕТОДИКАСЫ ВӘ ГАНУНАУЈҖУНЛУГЛАРЫ

Веркинин дәјишмәси мејлләри игтисадијатын саһә вә әрази гурулушу илә мөјјән олунур. Дәвләтнин малијә сijasәти вә игтисадијатын тәнзимләнмәси ганунаујҖунлуглары веркинин динамикасындан вә онун структурунда өз әксини тапыр. Верки ганунаујҖунлуглары тәсәруфат флормалары әһалинин мәшғулијәти вә онларын кәлирләри илә мөјјән олунур. Веркинин формалашмасы динамикасыны базар типли веркиләрин даһа үстүн артмасы тәшкил едир. О, чүмләдән дәрәҗә веркиси, мәнфәтдән веркиләр, аксиз веркиләри, көмүрүк веркиләри даһа үстүн артма мејлишә маликдир.

Веркинин динамикасынын тәҗлилиндә гејри-мүстәгим веркинин артымынын жүксәк олмасыны бу илләрдә истәһсалын азалмасы идхалын артмасы илә изаһ етмәк олар. Идхал олунмуш мәһсуллара веркинин артмасы гејри-мүстәгил веркинин артмасына тә'сир едир. Мүстәгим вә гејри-мүстәгим верки арасында нисбәт дәјишмәләри верки сijasәтинин һәллиндә формалашмыш ганунаујҖунлуглары изаһ едир.

Мүстәгим веркинин азалмасы гејри-мүстәгим веркинин артмасы динамикасыны кәстәрир. Бу да өз нөвбәсиндә кәлирләрин азалмасы илә изаһ олунур. Гејри-мүстәгим веркинин артмасы аз тәминатлы аиләләр үчүн даһа ағырдыр. Гејри-мүстәгим веркинин алынмасында даһа чох истәһлак маллары иштирак едир. Она кәсрәдә аз тә'минатлы аиләләр гејри-мүстәгим веркинин тә'сир күчүнә азалтмағ мәгсәдилә һөкүмәт компенсациясы механизмдән истифадә едир. Һәмин мәһсулларын гијмәтини азалдыб, бу азалма

нын өдөнилмәси үчүн субсид бурахмагла тәнзимләјичи вәзифәни һәјата кечирир.

Гејри-мүстәгим веркинин алынмасында идхал илә хүсуси истехсал арасында истехлак мәһсулларынын нисбәтинин дәјишмәси вачиб пропорсија ролуну ојнајыр. Идхал олунмуш ән чох ишлә-нән мәһсуллара верки артдыгда рекионун һәмин мәһсуллары өз әразисиндә истехсал етмәк габилијјәти вә фәалијјәти артыр.

Әһалинин јохсуллуғ сәвијјәсинин артмасы минимум әмәк һаггы аланларын бүтөвлүкдә әһали арасында хүсуси чәкисинин артмасы верки вермәкдә онун пәјыны ујғун оларағ азалдыр.

Веркинин артма вә азалма динамикасынын формалашмасы даһа чох хүсуси истехсал вә идхалат арасында нисбәтин бүтөвлүк-дә вә бә'зи мәһсуллар үзрә дәјишмәси нисбәти илә мүјјән олунур. Истехсал һәчминин азалмасы заманы тәләб вә тәклифин таразлы-гынын формалашмасында идхал олунан мәһсулларын ролунун артмасы ујғун оларағ верки һәчминин вә структурунун форма-лашмасында ролуну артырыр. һесабламалар кәстәрир ки, гејри-мүстәгим веркинин артым темпи мәһз идхал үчүн олан веркинин артмасы һесабына формалашыр. Идхал олунан мәһсуллара вер-ки нормасынын даһа үстүн олмасы әразидә хүсуси истехсалын ар-тырылмасына стимул јарадыр. Дөвләт дахилиндә ујғун оларағ әсаслы сәрмәјә гојулушунун дахили истехсалын артырылмасына јөнәлдилмәсинә үстүнлүк верилмәси үчүн шәраит јарадыр.

Веркинин тәнзим олунмасынын мүһүм истигамәти вә јолу әмәк һаггы вә верки артымы арасындакы нисбәтин идарә олунма-сы хүсусијјәтләри тәшкил едир. Веркинин динамикасынын дәјиш-мәсинин сычрајышла баш вермәси һәјата кечирилән игтисади ис-лаһатлар олмушдур. Өлкәнин игтисади тәләбатыны өдәмәк, ма-лијјә еһтијајларыны өдәмәк үчүн шүбһәсиз көклү ислаһатлар ке-чирән дөвләт ислаһатлары илә бағлы верки системинин дахилин-дә үмуми ганунаујғунлуғлар вә исбәтләр дә формалашмалыдыр.

Бунун әсас сәбәби сонра харичи тичарәт вә саһибкарлыға ичазә верилмәсидир.

Азәрбајҹан Республікасында кичик мүәссисәләр, кооператив-
ләр вә мүштәрәк мүәссисәләр үзрә әсас кәстәричиләрин структуру,
% -илә

Тәсәр- рүфатлар	Тәсәррүфатларын саяы				Тәсәррүфатларда ишләјәнләрин саяы				Истәһсал олунмуш мәбсулун(хидмәт.) сатышлары			
	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Кичик мүәсси- сәләр, о чүмлә- дән, истәһ- салда	58,2	96,8	40,9	37,1	76,9	67,9	57,5	52,1	63,2	38,3	45,9	22,1
тичарәт, тәһһизат, сатыш вә ичти- май ишәдә	41,8	3,2	59,1	62,9	23,1	22,1	42,5	47,9	36,8	61,7	54,1	77,9
Кооперат ивләр. О чүмләдән истәһ- салда	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
тичарәт, тәһһизат, сатыш вә ичтимаи ишәдә	90,9	82,8	99,7	—	—	94,0	98,7	87,5	90,8	80,3	—	72,5
	—	9,1	17,2	10,6		6,0	1,3	12,5		9,2	19,2	27,5
Мүштәрә к мүәс- сисләр, истәһ- салда ти- чарәт вә хидмәтдә	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
			37,5	37,5			79,9	63,8			88,9	25,5
			62,3	62,5			20,1	36,2			11,1	75,5
	1992	1993	1994	1995	1992	1993	1994	1995	1992	1993	1994	1995

Чәдвәл, Азәрбајҹан рәгәмләрдә 1995, Баки, 1996

8.3. ВЕРКИ НОРМАЛАРЫ ВЭ ОНЛАРЫН ИШЛЭНМЭСИ МЕТОДИКАСЫ

Веркинын дүжкүн тэ'жин олунмасы, онун тэшкили вэ планлашмасы мэгсэди илэ норматив методлардан истифадэ олунур. Бу мэгсэдлэ верки нормалары дөвлэтин бүдчэсинин формалашмасына вэ саһибкарын истехсал фэалијјетиндэ марагынын артмасына сәбәб олмалыдыр. Әкәр веркинын артма темпи истехсалын артымыны габагласа, ола биләр ки, онун артымыны тормозлајан бир амилэ чеврилсин. Јахуд верки нормасы ашагы оlanda бүтөвлүкдэ дөвлэтин игтисади имканлары, елми-техники инкишафын тэшкили үчүн лазым олан фондлар чатышмасын. Бу ики мөһөт бахымындан верки нормалары елми эсаслара ујгун ишләнмелидир. Веркинын нормалашдырылмасы эсас принципләрә жөрә ишләнмелидир. Биринчиси, верки нормалары елми концепсијалара, мулаһизэләрә ујгун һазырланмалыдыр. Икинчиси, верки нормасы мүтәрәгги нормалар олмалыдыр. Елми-техники тәрәггини вэ истехсал јениликләрини һәм стимуллашдырмалы, һәм дә фондларын тәзәләнмәсинә шәраит јаратмалыдыр. Үчүнчүсү, верки нормалары дифференциал олмалыдыр. Ујгун олараг ајры-ајры саһәләрдә вэ просесләрдә верки нормалары һәмнин саһәләрин спесифик хүсусијәтләрини нәзәрә алараг ишләнмелидир. Мүхтәлиф саһәләрдә вэ верки системиндә хүсуси нормалар һазырланыр. Верки нормалары тәсдиг олунмуш тарифләр үзрә тутулур. Иран Ислам республикасында кәлирләрин сәвијјәсинин һәчминә ујгун верки нормалары ашагыдакы кимиدير.

	Кәлирләрин сәвијјәси	норма (%- илэ)
1	1 млн. реала гәдәр	12
2	1 млн. реалдан 2 млн. 500 минә гәдәр фәрги(1 млн.500мин)	18
3	2 млн. 500 миндән 4 млн. гәдәр фәрги(2 млн. 500мин)	25
4	4 млн. реалдан 8 млн. фәрги(5 млн. реал)	35
5	8 млн. реалдан 25 млн. реала фәрги/16 млн/	40
6	25 млн. реалдан 50 млн. реала фәрги (25 млн.)	45
7	50 млн. реалдан 100 млн.реала фәрги(50 млн.)	50
8	100 млн. реалдан 300 млн. реала фәрги(200 млн.)	52
9	300 млн. реалдан јухары	54

1990-чи илэ гэдэр ишлэнэн нормалар ашагыдакы кимидир.

Кәлирләрин сәвијәси	Норма (%)
200 млн. реала гэдәр	12
200 млн. реалдан 400 млн. реала гэдәр фәрғи /200 млн/	14
400 млн. реалдан 700 млн. гэдәр фәрғи /300 млн/	16
700 млн реалдан 1100 млн реала гэдәр фәрғи /400 мин/	18
1100 миндән 1600 мин реала гэдәр фәрғи /500 мин/	20
1600 миндән 2200 мин реала гэдәр фәрғи /600 мин/	23
2200 миндән 2800 мин реала гэдәр фәрғи /600 мин/	26
2800 миндән 3600 мин реала гэдәр фәрғи /800 мин/	29
3600 миндән 4000 мин реала гэдәр фәрғи /800 мин/	32
4400 миндән 5400 мин реала гэдәр фәрғи /1000 мин/	35
5400 миндән 6400 мин реала гэдәр фәрғи /1000 мин/	38
6400 миндән 8000 мин реала гэдәр фәрғи /2600/	41
8000 мин реалдан 10 млн. реала гэдәр фәрғи /2 млн. реал/	45
12 млн. реалдан 12200 млн. реала гэдәр фәрғи /2 млн.500 мин/	49,5
12 млн. 200 миндән 15 млн. реала гэдәр фәрғи /2 млн.800 минә/	54
15 млн.реалдан 18млн.реала гэдәр фәрғи /3млн реал/	59
18 млн. реалдан 21 млн. 200 минә гэдәр фәрғи / 3млн. 200 мин/	64
21 млн. 200 миндән 25 млн. реала гэдәр фәрғи 25 млн. реалдан јухары	75

Веркинин һесапланмасы методикасы фикиримизчә минимум кәлир сәвијәсинин вә кәлирләрин артмасы динамикасыны нәзәр алараг ишләнир. Белә ки, кәлирләрин сәвијәсиндәни минимум кәлир һәчмини чыхдыгдан сонра фәрғә мүтәрәгги олан фаиз тәтбиг олунур. Кәлирләрин минимум сәвијәси һәр саһәдә мүхтәлиф гәбул едилир. Белә ки, саһибкарлар үчүн минимум кәлир сәвијәси динамик олараг дәјишир.

Дунја тәчрүбәсиндә әмлак веркиси ики формада реаллашыр:

әмлакдан кәлән кәлирләрә вә әмлакын алыныб сатылмасына кәрә.

Мүлкләрдән кәлән кәлирин 25%-и саһибкарын хәрчләрини өдәмәк үчүн ајрылыр. Галан һиссәсиндән исә нормалара ујгун верки алыныр. Әмлакын алыныб-сатылмасы заманы верилән верки сатыш гијмәтләринини 40%-ни тәшкил едир.

Саһибкарлыг веркиси ики формада алыныр: гануни мүһасибат дәфтерләри олан саһибкарлардан веркиләрин тутулмасы вә мүһасибат дәфтерләри олмајан саһибкарлардан веркиләрин тутулмасы јоллары фәрғләнир. Мүһасибат дәфтерн олан саһибкар-

ларын кәлирләри онларын дәфтәри үзәриндә һесабланыр вә ујгун олараг верки верилмәси гәјдијата алыныр. Мүһасибат дәфтәри олмајан саһибкарларын кәлирләри верки мә'мурларыныи гүјмәт-ләндирилмәси јолу илә тапылыр.

Ширкәтләрини кәлирләри онларын дәфтәри үзәриндә һесаб-ланыр. Верки јыган адамлар бу кәлирләрини 10%-ни верки мә'-мурлары тәрәфиндән тутулур. Кәлирләрин 3%-и исә шәһәрин ма-лијә хәрчләрини өдәмәк үчүн ајрылыр. Әләвә 10%-н дәвләт бүдҷә-синә ајрылыр. Галан һиссәси исә саһибкарлар арасында бөлүшдү-рүлүр.

Әкәр ширкәт дәвләт ширкәтидирсә, 10% верки алыныр. Ичәрәдар мүәссисәләр һәр ил кәлирин 5%-ни верки верир. Соңра көрүлән ишии мигдарына ујгун алынан кәлирләрден асылы ола-раг бу фәрг гәјтарылыр, јахуд, она әләвә олунур.

Веркинин формалашмасы мәнбәләриндән бири дә ирси вер-кидир. Ирси веркини алмаг үчүн саһибкар өләндән соңра галан һиссәсиндән нормалара әсасланараг верки тутулур. Ирси верки 3 әсас формада ишләјир. Гоһумлуг дәрәҷәсинә көрә огул , ушаг би-ринчи дәрәҷәли гоһум: гардаш, бачы икинчи дәрәҷәли гоһум : әми, биби үчүнчү дәрәҷәли гоһум гәбул едилиб верки нормалары тәтбиг олунур. Ирси веркинини кәлирләриндән асылы олараг нор-масынын дәјишмә динамикасы ашағыдакы кимидир.

ИРСИ ВЕРКИНИН НОРМАСЫ / %-лә/

Адам башына дүшән кәлир /млн.реал/	кәлирләрин фәрги /млн.ре- ал/	гоһумлуг дәрәҷәси үзрә фәиз нормасы /%/		
		I	II	III
8	-	9	18	30
8-20	12	20	30	40
20-40	20	30	40	50
40-80	40	40	50	60
80 миллион- дан јухары	-	50	60	70

Өлүдәи галан малларын нәслин һәр нәфәринә 2 млн. реала гәдәр күзәшт едилир. Әкәр вәрәсә 20 јашындан балача, хәстә, ја-худ тәләбә оларса, верки вермәк һәдди һәр нәфәрә 3 млн. реала гә-дәр галхачаг .

Инкинчи груп вәрәсә өмүрлүк хәстә оланлара, 25 јашындан ашағы јашда тәһсил алан шәхсләрә шамил едилиб ирси мүлкдән 1,5млн. реал күзәшт олунур.

Мүлкүн веркисинин асас истигамәтәлриндән бири истифадә олунмајан мәнзилләре верилән веркидир. Бу заман верки нормасы ичарийә һаггына ујғунлашараг верилир.

Әкәр биринин беш сви варса вә бу свләри беш ушаға верибсә, онда шәхсин өзүндән вә бир ушағындан верки алынмыр. Бу заман атанын фикри илә разылашыр. Ики арвады вә ики мәзили олан шәхсләрдән верки жүзәшtlә алыныр. Верки һаггында гануна керә инди истифадә олунан веки нормасы ашағыдакы кими ифадә олунур.

Эмлакыи гијмәти	Тәтбиг олунан фаиз нормасы
20 млн.реала гәдәр	—
20-40 млн реала/фәрги/	2
40-60млн реал /фәрги/	3
60-80млн реала /фәрги/	4
80-100млн реал/ фәрги/	6
100-дән јухары	8

Мүлкләрин гијмәтләндирилмәси верки идарәсиниң әмлака гијмәт гојан шә'бә илә мүәјјән олунур вә ујғун китабда гејдијјата алыныр.

Торпаг веркисн торпагдан истифадәнни сәмәрәлилийни артырыр. Шәһәр әһатәсиндә саһиби олуб, амма истифадә олунмајан һәјатјаны саһәләрәр ашағыдакы принципдә верки верилир.

Торпаглар 2 ил истифадәсиз галдыгда онун гијмәтинин 2%-и һәр ил верки верилмәлидир. Әкәр торпаглар дөрд ил истифадәсиз галырса, онда онун 2 илинә торпагын гијмәтинин 4% -и верки верилмәлидир.Дөрд илдән јухары истифадәсиз галдыгда һәр илинә 5% торпагын гијмәтиндән верки верилмәлидир.Иранда верки нормасы мүтәрәгги вә чевик дәјншмә динамикасына маликдир. Белә динамизим игтисади потенциалын сәмәрәли истифадәсинә сәбәб олур.

8.4. ВЕРКИНИН ИГДИСАДИ-РИЈАЗИ МОДЕЛИ.

Верки модели економетрик модел олуб, онун параметрләринин дәјишмә динамикасыны вә верки системи илә бүдчә системи арасында әлағәни әкс етдирир. Веркиниң модели республикада онун статистик дәјишмә параметрләри арасында сәбәб вә нәтича-

ләрине көрә гурулур. Верки моделенин тәркибинин нәэри-методоложи әсасында тәкрар истәһсалын малијјә тә'минаты вә истәһсала стимул јаратмаг принципләри тәмсил едир. Тәкрар истәһсала малијјә тә'минаты мәгсәдилә верки системи бөлкү вә јенидән бөлкү принципләрини реаллашдырмалыдыр. Белә ки, веркинин алты иллик нормасы онун дифференсијасы дәвләт мүәссисәләриндә, ширкәт вә әһали кәлирләриндә верки тутулан субъектин тәкрар истәһсалыны тә'мин етмәлидир. Стимул јаратмаг принципини веркинин игтисади-ријазини моделиндә ролу илә онун мүлкијјәтин формасындан, интенсив истифадә дәрәҗәсиндән вә кәлирләрини артырылмасы имканларындан асылы олараг дифференциал јоллара ујғун прогнозлашдырылмасы тәшкил едир. Верки модели статистик вә динамик олараг һесабламалара ујғун тәшкил олунар. Веркинин һәчми республикада фәалијјәт кәстәрән милли мәчму сәрвәтин, о чүмләдән онун истифадә олуан һиссәсиндән асылы олараг ләјһәләшдирилир.

$$B(t)a_1MMC+a_2MMC(t_k)+a_3M_k(t)+a_4B(t) \quad (1)$$

бурада $B(t)$ -һәр һансы дәврә веркидән алынған кәлирләрә тәләбат; MMC -милли мәчму сәрвәт, $MMC(t_k)$ -һәр һансы чарин дәврә милли мәчму мәһсулун истифадәси, M_k -милли кәлир, $B(t)$ -бүдҗә малијјәсинә олан тәләбаты әһатә едир. Веркинин үмуми сәвијјәсини мүјјән етдикдән сонра онун формалашмасы мәибәләри вә онлардан дахил олан верки мүјјән едилир. Бу мәгсәдлә һәр бир веркинин формасы онун кәлиринин формасындан асылы олараг дәјишмә нормасы вә минимум максимум фаиз нормасы мүјјән едилир. Бу модел соирадан структур модел олуб структур дәјишмәләрә ујғун олараг дәјишмә механизмләри вә параметрләри әсасында ишләјир.

$$\sum_i \sum_j \alpha_{ij} x_{ij} = B, \quad \sum_j \alpha_{ij} = 1; \quad \sum_i \alpha_{ij} = b_j \quad (2)$$

һарада ки, x_{ij} -веркинин j формасынын i мүлкијјәт формасындан кәлирләридир. Хүсуси һалда верки субъекти кими дәвләт мүәссисәләри, ширкәтләр вә әһали ола биләр. $i=1..3$ -веркинин структур модели, j -верки формасынын динамикасыны вә верки субъектиндән асылы олараг дәјишмә ганунаујғунлуғуну кәстәрир. Веркинин структур модели динамик әмсалларла ифадә олдугда $a_{ij}(t)$ илә ифадә олунар. $X_{ij}(t)$ вә веркиләрин арасындакы ганунаујғунлуғу характерия едән асылылыг еластиклик әмсалы илә ифадә олунар. Верки модели онун кәлирләрин сәвијјәсиндән асылы олараг дә-

јишмәсини рекурент тәнликләр вәситәсилә ифадә едир. Әкәр әмла-
кыи тәкрары истәһсалы сәвијјәсини тә'мин едән верки нормасы
мүәјјән минимум һәдд кими гәбул олунурса, кәлирин сонракы
артмасы динамикасы илә ујгун верки нормасы да дәјишир. Мо-
дел параметрик олуб, планлашма вә прогнозлашма үчүн истифа-
дә олунур.

Әкәр кәлирин минимум сәвијјәсинә K_0 , ујгун верки норма-
сыны ифадә етсәк, сонра кәлирин K_0 -дан K_i - сәвијјәсинә олан ин-
тервалындакы артымыны T_{0i} - илә вә верки нормасыны a_{0i} илә
ифадә етсәк онда веркинин дәјишмәси ашагыдакы кими ифадә
олунур.

$$V = K_0 + T_{0i}a_{0i}$$

илә ифадә олунур. һарада ки, $T_{0i} = K_i - K_{i-1}$

Гејд етмәк лазымдыр ки, верки моделинин мәгсәди верки-
нин үмуми динамикасыны, онун темп вә пропорсијасыны экс ет-
дирдији үчүн верки нормасынын тапылмасы механизми халыс
верки сијасәти бахымындан вә веркинин дахили структурасын-
дан онун емприк дәјишмәсиндән асылы олараг прогнозлашдыры-
лып.

Верки нормасынын мүтәрәғти дәјишмәси кәлир сәвијјәсинин
артымындан асылы олараг прогнозлашдырылып.

$$\alpha_{0i} = a + b(K_i - K_{i-1}) \quad (4)$$

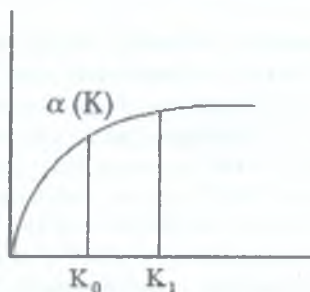
Белә асылылыг верки нормасынын тә'јин олунмасында кә-
лирләрнин артымынын дәјишмә темпиндә асылылыгыны кәстә-
рир. Кәлирләрнин артымындан асылы олараг веркинин нормасы-
нын мүәјјән едилмәси нормалары кәлирләрдән асылы еластикли-
јини характеризә едир.

Кәлирләрнин артма динамикасына ујгун олараг веркинин
артмасы азалма истигамәтиндә олмалыдыр. Белә ки, кәлирләрнин
артмасындан асылы олараг веркинин дәјишмә еластиклији әввәл-
ки еластиклик әмсалындан аз олмалыдыр.

$$K_0 = \frac{\Delta K}{\Delta \alpha} = \frac{K_i - K_{i-1}}{\alpha_i - \alpha_{i-1}} \quad (5)$$

бурада K_0 -кәлирлә верки арасында еластиклик әмсалыдыр. K_0 -
лирин 1% дәјишмәсиндә веркинин нечә фәиз дәјишмәсини кәстә-
рир. Гәбул едилән һипотезә ујгун олараг верки моделинин белә
дәјишмәсини тәнзим едән еластиклик әмсалынын дәјишмәси шәрт-
ти гәбул едилмәлидир. Веркинин кәлирләрдән асылы олараг

јишмәси сонра исә онун дәјишмә темпинин әввәлки илләрә нисбәтән азалыб, сонра исә сабитләшмә динамикасыны тәизим едән га-
нунаујгунлуг ашагыдакы кими ифадә олунур.

веркинин дәјишмәси динамикасы инфилјасијанын дәјишмәси илә ујгун индексасија олунмалыдыр. Веркинин сабитләшмиш нормаларыны тә'мин едән кәлир сәвијјәси бүтөвлүкдә игтисадијјатын таразлы олмасы һалы илә мүмкүндүр. Веркинини кәлирләрдән асылы олараг формалашмасы динамикасы ашагыдакы кими ифадә олунур.

$$\alpha(K) = \left(\frac{K_c}{K_0} \right) e^{kt}$$

бурада веркинин кәлирдән асылы олараг дәјишмә функцијасы, K_0 -веркинин кәлирдән хәтти асылы олараг дәјишмә мејлинин гәрарлашмыш сәвијјәси, K_c -кәлирләрдин сонракы дәјишмә динамикасы. Веркинин кәлирләрдән асылы олараг дәјишмә әмсалыны кәстәрир. Кәлирләр илә верки арасында гаршылыгылы дәјишмәләр економетрик модел шәклиндә ифадә олунур.

$$NDIC = TD + TIND + TF + VDNC + QF + GST - TBA \quad (7)$$

$$TD = R_D P_{ASM} H D I P \quad (8)$$

$$TIND = R P_{ASM} H C S M H \quad (9)$$

$$TF = T M \sum F E P \quad (10)$$

$$VDNC = R_N - P_{ASM} H C S M H \quad (11)$$

$$CF = R_C F P_{ASM} H C S M H \quad (12)$$

$$GSF = R_G S F P_{ASM} H C S M H \quad (13)$$

бурада $NDIC$ -чәми хәрчләрдән кәлән кәлирләрдир. TD -васитәсиз, $TIND$ -васитәли, TF -идхалатдан алынан кәлир веркиләри,

VDNC-харичи веркинлэрдэн кэлэн кэлирлэр, CF-дикэр мәнбә-
элрдэн кэлирлэр, TM-чари хәрчләр, CSF-чари социал хәрчләрди.

Васитәсиз веркиләр (8) чари гижмәтләрлә хәрчләрин бир һис-
сәси кими RD көмәжи илә тапылыр. Васитә веркиләр чари гижмә-
тләрлә милли мәһсулун һәмнинин бир һиссәси кими һесаblandы (9).

Идхалат веркиси идхал олунмуш мәһсулун һиссәси кими та-
пылыр (10). Харичи борчлар һесабына әлдә олунаи кэлирләр
милли мәһсулун истәһсал һәмми илә мүјјән олунур.

Идхал веркиләри бүтөвлүкдә идхал олунмуш мәһсулун кә-
лирләринин бир һиссәси кими алыныр (11). Дикәр веркиләр бү-
төвлүкдә милли мәһсулун бир һиссәси кими алыныр (12).

Социал фактор социал тәләбаты өдәмәк үчүн лазым олан
хәрчләр илә мүјјән олунур. Оун мәбләғи бүтөвлүкдә милли мә-
му мәһсулун үмуми мәбләғиндән асылы олага тапылыр (13). Со-
циал фактор әһалинин јашајыш минимуму илә бағлы олуб, инфл-
јасија илә әлагәдар олага дәјишмәлидир. Социал хәрчләр әһали-
нин тәләбатыны өдәмәк үчүн лазым олан мадди не'мәтләр вә хид-
мәтин миғдары илә мүјјән олунур. Инфлјасија, әмтә гытлығы илә
вә рәмзи асылылыг габилијјәтини ашагы дүшмәси илә јанашы со-
циал хәрчләр артыр.

Социал хәрчләр милли мәһсулун истәһсалы вә оун истәһса-
лынын кенишләнмәси үчүн ажылан һиссәдән асылы олага деји-
лир. Социал хәрчләрин артмасы мәнбәләри тәкчә дәвләт секто-
рунда олан мүәссисәләрин һесабына өдәнилир. Мүхтәлиф дәвләт
тәдбирләри вә әһалинин ишләмәјән һиссәсинин, социал хидмәт са-
һәләринин икишәфы үчүн лазым олан вәсаитдән асылы олага
социал хәрчләр артыр.

Дәвләт бүдчәсинин малијјә мәнбәләри верилән борч вәсаити
илә вә һәммин вәсаитә гојулан борч фаизи илә мүјјән олунур. Бу
заман борч үчүн лазым олан вәсаитә еһтијач артдыгда, пулун
алычылыг габилијјәти азалдыгча борч фаизинин дәјишмәси баш
верир. Она көрә дә борч фаизи динамик олага екзакен формада
һесаblandы индексасија дәрәчәсиндән асылы олага индексләш-
дирилир. Әкәр борч фаизи инфлјасија сәвијјәсини вәзәрә алмадан
апарыларса онда, банк системләринин башга тәсәррүфат форма-
лары илә рәгабәт габилијјәти позулмуш олур.

$$DBFC_a^{-8} = R_{cD} DB_a^8 \quad (14)$$

бурада $DBFC_a^{-8}$ -харичи борчлара көрә өдәмә хәрчләрини идхал
едир. Бу өдәмә хәрчләри бир ил әввәлки борчун мәбләғини, R_{cD} -
ујгун олага һәммин мәбләғдән өдәмә фаизи

Чәми харичи борч мәбләги вә она ујгун алынан фаиз бир ил бундан әввәлки борчун мәбләги вә һәмин борчун ишләнмәси нәтижәсиндә әлдә олунан артым илә мүәјјән олунур.

$$DB_a^8 = DB_{a-1}^8 = \Delta DB_c^8 \quad (15)$$

Кириш өдәмәләри дејилән борч фаизини мүәјјән етмәклә бир ил бундан әввәлки борч мәбләгини билмәклә мүәјјән олунур.

$$IBFO_a = IG_i - B_a I-I \quad (16)$$

Бүтөвлүкдә дахили вә харичи борчларын истифадәсиндән фаиз алмаг үчүн һәмин вәсантин истифадәси заманы артан мәнһулу да нәзәрә алмаг лазымдыр.

$$IB_G = IB_{G-1} + \Delta IRG \quad (17)$$

Беләликлә, чари гижмәтләр илә борч мәбләги, истехсала гојулан јатырымлар, хәзинәдә олан јатырымлар вә структур дәјишмәләр үчүн лазым олан вәсаитлә мүәјјән олунур.

$$PSBR = (\sum IG + \Delta INVG - Se) P_{ASMN} + SIR + SDFG \quad (18)$$

Бурада IG чәми борч мәбләги $\Delta INVG$ борчун истифадәси нәтижәсиндә артан мәбләг; SG гарышыг хәрчләр; STR истехсал вә хәзинә јатырымлары ифадә едир.

Верки моделинин реаллашмасы бир сыра параметрләрин мүәјјән едилмәси вә онларын игтисади ислаһатларын вә бүдчә сижәстинин тәнзимләнмәси тәдбирләринин һәјата кечирилмәсинә ујгун һесабланмасы илә бағлыдыр. Белә ки, верки нормасы ичтимаи тәләб вә тәклиф гануна ујгунлуғларынын таразлашмасы илә сых бағлыдыр. Борч фаизинин артмасы ичтиман тәләбатын артмасы илә артыр, лакин истехсал еhtiјачлары үчүн лазым олан јатырымлара тәләбат азалдыгча борч фаизи ашағы дүшүр.

Верки моделинин структур вә прогностик модели әввәлчәдән нәзәрдә тутулан гипотезләр әсасында һәјата кечирилир вә һәр сәһә үчүн хүсуи параметрләрлә ифадә олунур. Кәнд тәсәррүфатында верки нормасы функционал асылы олараг прогнозлашдырырылмыр. Белә ки, һәмин сәһәнин инкишафына стимул јаратмаг үчүн вә капиталын бу сәһәјә ахыныны тә'мин етмәк үчүн һәмин сәһәдә верки нормасы ашағы тәтбиг едилнр вә бә'зи мәнһулларын истехсалы үчүн перспектив истигамәтләрдән азалма динамикасы дәвләт тәрәфиндән верилир. Лакин сәһәләр арасы верки нормаларындан диференсиал эмлак таразлы инкишаф динамикасыны тә'мин етмәк үчүн репресиактив һесабланмыш эмсаллар әсасында орта илин фаиз нормалары прогнозлашдырырылыр. Әкәр һәр һансы бир тәсәррүфат фәалијјәтинә ујгун олараг мүтәрәгги дәји-

шэн фаиз нормалары тэтбиг олунарса онда бүтөвлүкдө тэлэб вэ тэклифин дәжишмә мејлине ујгун олагаг фаиз нормаларынын дәјишмә динамикасы ашагыдакы кими мүјјән олунур.

$$Q\Phi H(t) = a + bIK_{ij}(t)$$

Бурада а вэ b фаиз нормаларынын I, K_j параметрлеринин дәјишмәси илэ әлагәләндирән еластиклик әмсалларыдыр. а вэ b -нин гијмәтләри Иран Ислам Республикасында веркиннин тәсәррүфат фәалијјәтиндән, мүддәт вэ инфлјасијадаи асылы олагаг дәјишмәсинә ујгун олагаг дәјишмәсинә ујгун гијмәтләнир.

а вэ b-нин гијмәтләндирилмәси үчүн бир нечә ил статистик материаллар әсасында ән кичик квадратлар үсулу тәтбиг олунур.

Бүдчә моделинин һәм мәдахил, һәм дә мәхариҗ һиссәсинин һәр бири өзүнә мәхсус мәгсәд вэ мәнбәләр һесабына формалашыр. Мәдахил вэ мәхариҗин таразлы инкишафы үчүн баланс моделләри тәтбиг олунур. Баланс модели кәлирләрин формалашма мәнбәләрини мәхариҗләрин истигамәтләри илэ таразлашдырыр. Бүдчә таразлыгынын хәрчләрин позулмасы игтисади тәдбирләрин һәјата кечирмәјин јолу илэ реаллашыр. Белә ки, бүдчә кәлирини азалдан хәрчләрин верилмәси илэ јени верки мәнбәләри ахтарылыр.

$$\sum_i \sum_j K_{ij} = \sum_k \sum_q X_{kq}$$

Бурада K_{ij} - j-чи кәлирин i мәнбәдән формалашмасы; X_{kq} - q-хәрчләринә истигамәтдә k хәрчләнмәси.

НЭТИЧЭ

Игтисади вэ сoсиал идарэетмэ мэгсэдјөнлү фэалијјэт олуб, о идарэетмэ об'јектинин хүсусијјэтлэрини нэзэрэ алараг базар мұнасибэтлэринин тэлэбатына ујгун олараг тэшкилаты структурадыр. Идарэетмэнин тэшкили онун игтисади вэ сoсиал сэмэрэси зэ'миндэ јараныр. Игтисади вэ сoсиал саһэлэрин идарэ олунмасы тэлэбат системи вэ тэлэбатын өдөнилмэсинин эн элверишли јолларынын тэшкили механизмлэрини эһатэ едир.

Тэлэбат системи базар игтисадијјатынын формалашмасы вэ тэшкилинин ме'јары олмагла јанашы сoсиал вэ эһалинин мадди рифаһынын јүксэлдилмэси кестэричисидир. Эһалинин тэлэбатынын тэдгиги эһали кәлирлэри, алачылыг габилијјэти, тэлэб вэ тәклиф просеслэринини гаршылыглы элагәси формасында апарылыр. Эһали истәһлакы, игтисади-сoсиал, тэшкилаты-игтисади амиллэрдән асылы олуб, өзүнәмәхсус формалашма ганунаујгунлуглары, мејллэри вэ динамикасы мөвчуддур. Базар игтисадијјаты шертиндэ планлашма даһа чох стратеги мэгсәдләр әтрафында гурулмалыдыр. Планлашма даһа чох прогматик характер алмагла јанашы програм характерли хүсусијјәтләр кәсб етмәлидир.

Мэгсәдли-програм характерли идарэетмэ методлары даһа чох әмәли вэ вариантлар сечилмәси үчүн әһәмијјәтлидир. Ресурс јанашма методу илә мэгсәдли програм методунуи вәһдәти ресурсларын истифадәсинини јеин јолларынын тапылмасына шәраит јарадыр.

Планлашма илә маркетинг тэдгигинин гаршылыглы элагәсини тэшкили механизмлэри вэ методлары тэлэб вэ тәклиф гануларынын принциплэринә ујгун һәлл олунур.

Сoсиал идарэетмэ мүрәккәб просес олуб, өзүнүн дахили параметрлэри олмагла јанашы республика игтисади сијасәтинин тәсириндән формалашыр. Белә ки, республикада апарылан игтисади ислаһатлар, сoсиал нәтичәләр бахымдан гијмәтләндирилмәлидир. Һәр бир ислаһат сoсиал инкшафда вә һәјат сәвијјәсинин јүксәлдилмәсиндә олан тә'сири илә өлчүлмәлидир.

Тәдгигатлар кестәрир ки, республикада игтисади ислаһатларын эффектлији мејары узун мүддәтли игтисади артым, игтисади тәһлүкәсизлик вэ сoсиал дирчәлиш бахымындан гијмәтләндирилмәлидир. Игтисади тәһлүкәсизлик, игтисади артым, бөлкү вэ истәһлак просеслэринин даима инкшафы бахымындан гијмәтләндирилә биләр.

Игтисади вэ сoсиал ислаһатларын реаллашма механизмлэринин эффектлик мејары истәһлак дөвранышынын дәјишмә дина-

микасы илэ өлчүлүр. Истеһлак дөвранышы чөграфи-етник, демографик, истеһсал вэ бөлкү мүнәсибәтләринин дөвләт тәнзимләнмәси илэ идарә олунур.

Тәдгигатлар сәсиал тәнзимләмәдә дөвләтин протекс сijasәтини мүйјән едир. Дөвләт өз игтисади ролуну сәсиал-әдаләт принципләринин гәрарлашдырылмасында көрүр. Сәсиал әдаләт әмәјин, истеһлакый бәрабәр әмәјә көрә бәрабәрлијиндә вэ аз тәминатлы аиләләрин гарант принципләриндә ахтарылмалыдыр. Игтисади вэ сәсиал идарәәтмә механизмләри әмәк һаггы, көлирләр, верки, малијә вэ стимуллар јаратмаг механизмләридир.

Өлкәнин игтисади инкшафы вэ сәсиал тәминат көлирләрин дүзкүн бөлкүсү вэ верки системини тәнзимләнмәси илэ бағлыдыр.

Верки системи ашағыдкы истигамәтләрдә тәкмилләшдирмәлидир:

- Верки системи чевик олмалыдыр. Ону дәјишмәси вэ мигјасы игтисади сijasәтин әсас мәгсәди вэ нәтичәләринә ујгун олараг һәјата кечирилмәлидир.

- Верки системи тәнзимләмә ролуну ојнамалыдыр. һәр шејдән әввәл верки, көлирләрлә игтисади стимул арасында оптимал әлағәни тәнзим етмәлидир.

- Верки дифференсиал принцип әсасында гурулмалыдыр. Бүдчә тәләбаты вэ игтисадијатын либераллашдырмасы сijasәти вәһдәтиндә вэ ән әлверипли вариантда һәлл едилмәлидир.

- Верки нөвү һәр бир әразинин, сәһәнин вэ фәалијәтин хактерини онун инкшаф мејлини вэ нәтичәсини нәзәр алараг мүйјән олунмалыдыр.

- Мүасир дөврдә верки сijasәтиндә сәрт сijasәт эффект верә билмәз вэ ннзибаты-идарәәтмә методуна көтириб чыхарар.

- Истеһсал, тичарәт, тәкрат истеһсал вэ диқәр сәһәләрдә приоритет инкшаф истигамәтләриндә верки дифференсijasы вэ тарифләри гәбул олунур.

- Фикиримизчә игтисади идарәәтмә сәсиал гарант принципләри әсасында гурулмалыдыр. Сәсиал нормативләр бу гарантлары минимум һәддини тәнзимләјир. Минимум һәдләрдән јухары истеһлак вэ тәләбат прогрессив верки нормалары илэ тәнзим олунна биләр.

Тәдгигатын нәтичәләри олараг, игтисад елминин метедолокijasы дәјишмәли, о реаллыгла даһа да бағлы олмалыдыр. Игтисади методлар, принципләр вэ механизмләрини һәр-бири ајрылыгында базар категоријалары кими тәдгигат олунмалы вэ тәдрис олунмалыдыр.

Игтисадчы кадрларын hazırлыгында, тәһсил системиндә же-
ни фикирләр вә методлара ујгун тәдрис- и тә'минат тәш-
кил олунамалыдыр. Идарәтмәнин эффектн пәшәкар кадр сijasә-
тиндән асылыдр.

Әдәбијат

1. Алирзаев А. Г. Взаимосвязь социальных и экономических процессов. Методология моделирования и прогнозирования. Б. Элм, 1986.
2. Әлирзајев Ә. Г. Игтисади артым вә мадди рифаһ. Бақы 1989.
3. Социально-экономические проблемы развития азербайджанского села. Баку. 1989 иод-ред. Махмудов А. А., Алирзаев А. Г.
4. Әлирзајев Ә.Г., Әлијев. М. Игтисадијјатын дәвләт тәнзимләнилмәсинин норматив әсаслары вә методолокијасы. Бақы . 1996.
5. Әлирзајев Ә. Г. Шүчан С. Инфилјасија, ғытлыг вә баһаланма. Азербайжан хәбәрләри «игтисадијјат серијасы» 1995 №1-4.
6. Ф. Котлер Основы Маркетинга М.1990 г.
7. Римашевская Н. М. Рабкина Н. Е. Основы дифференциальных доходов и заработной платы М.1979.
8. К. Шаһбазов, М. һ. Мәммәдов, һ. С. һәсәнов. Антибәһ-ранлы идарәетмә, мүфлисләшмә, ифлас Бақы 1997.
9. Плановый дифференцированный баланс доходов и потребления населения. (Под. раз. Н. М. Римашевской М.1981).
10. Шаталин С. С. Методологические проблемы анализа народного благосостояния. Вопросы экономики 1980.
11. Алирзаев А. Г. Система экономка-математических моделей для прогнозирования уровня жизни населения Азербайджана. Наука. 1979.
12. Дифференцированный баланс доходов и потребления. М.1977.
13. Гулијев Т. Ә. Идарәетмәнин әсаслары. Бақы 1995.
14. Фејзуллајев Н. Ә. Базара доғру кедән јол. Бақы 1996.

Əлирзајев Əли Гəнбэрəли оғлу

**Игтисади вə сoсиал идарəетмə: Базар игтисадијаты,
методоложи принcиплэр, гəнуиаујгунлуглар**

**«Дипломат» нəшријаты
Бакы - 1997**